

Є. І. Григоренко

**Конституційні засади проходження
військової служби громадянами
України:
проблеми теорії та практики**

Монографія

Харків
«Право»
2010

Рецензенти:

П. М. Любченко, доктор юридичних наук, доцент
В. О. Серьогін, кандидат юридичних наук, доцент

Відповідальний редактор

В. П. Колісник, доктор юридичних наук, професор

Григоренко Є. І.

Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики : монографія / Є. І. Григоренко. — Х. : Право, 2010. — ___ с.

Монографію присвячено комплексному дослідженню конституційних засад проходження військової служби громадянами України. Розглянуті сутність, правова природа, особливості військової служби, існуючі в літературі підходи до її розуміння. Здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення наукового завдання щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання проходження військової служби. Розглянуто проходження військової служби крізь призму виконання військового обов'язку та реалізації конституційного права громадян України на рівний доступ до військової служби. Проведено розмежування між військовим обов'язком та обов'язком захищати Вітчизну, встановлено роль і значення проходження військової служби для забезпечення національної безпеки України, функціонування демократичного політичного режиму та забезпечення прав і свобод громадян. Розроблено науково обґрунтовані практичні рекомендації щодо вдосконалення конституційного регулювання проходження військової служби в Україні.

Для науковців, викладачів, аспірантів, ад'юнктів, студентів, курсантів юридичних вищих навчальних закладів, вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів, юристів-практиків, військовослужбовців, народних депутатів України, працівників державного апарату, а також усіх, хто цікавиться проблемами військового будівництва та проходження військової служби.

Передмова

У сучасних умовах розвитку людської цивілізації найактуальнішою проблемою світової спільноти і будь-якої окремо взятої держави постає комплексна, складна та багатогранна проблема безпеки. З огляду на це більшість сучасних держав світу приділяють суттєву увагу цій проблемі, вживаючи відповідних заходів та вирішуючи необхідні питання усередині держави для створення необхідних та достатніх передумов щодо забезпечення власної національної безпеки. Крім цього, з метою забезпечення світової та власної безпеки окремо взяті суверенні держави діють шляхом узгодженої та об'єднаної волі з іншими державами світу в цьому напрямі.

Проблема національної безпеки для України є також доволі актуальною та вагомим. У зв'язку з цим Українська держава вживає певних заходів щодо її забезпечення. У сучасних умовах існує відповідна правова база, яка являє собою систему нормативно-правових актів, що регламентують широкий діапазон питань, безпосередньо пов'язаних із забезпеченням національної безпеки України, яку започатковує Конституція України як Основний Закон держави та суспільства. Саме в рамках зазначеної нормативно-правової бази Україна вибудовує та реалізує власну сучасну політику, спрямовану на забезпечення національної безпеки.

Проте, незважаючи на це, проблем у сфері забезпечення національної безпеки нашої держави у сучасних умовах більш ніж достатньо. Це пов'язано із багатьма об'єктивними та суб'єктивними чинниками, а також із тим, що ця проблема є комплексною і такою, що охоплює всі сторони державного та суспільного життя. Тобто, її вирішення має бути забезпечено діяльністю всіх структур державного механізму, зусиллями суспільства, а також активною позицією окремо взятого індивіда. Крім того, ця проблема за визначенням не може бути раз і назавжди розв'язана, а потребує наполегливої, цілеспрямованої та копійкої праці, спрямованої на постійне забезпечення та вирішення різноманітних питань безпеки, прогнозування ймовірних та можливих випадків виникнення нових чинників небезпеки та їх попередження, а також подолання або мінімізації негативного впливу чинників, що вже існують.

Зважаючи на викладене та враховуючи геополітичну і внутрішню обстановку в Україні, а також усвідомлюючи складність і багатогранність за-

значеної проблеми, український законодавець у Законі України від 19 червня 2003 р. № 964-IV «Про основи національної безпеки України»¹, який, розвиваючи відповідні положення Конституції України, є базовим законом у цій сфері, покладає на державні органи відповідні обов'язки. Вони полягають у необхідності зосереджувати зусилля на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні і нейтралізації зовнішніх та внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеці її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикально-поліпшенні екологічної ситуації.

Таким чином, цей Закон покладає на державні органи низку різноспрямованих обов'язків, які стосуються майже всіх сфер суспільного та державного життя. Серед цих органів у механізмі забезпечення національної безпеки України особливе місце посідають Збройні Сили України, інші військові формування та правоохоронні органи, в яких громадяни України проходять військову службу. Від якості та належної організації проходження такої служби істотно залежить боєздатність відповідних підрозділів, а отже, і забезпечення безпеки держави та підтримання соціальної стабільності в суспільстві.

Однак наукове розроблення конституційно-правових засад проходження військової служби майже не проводиться. На сьогоднішній день лише окремі аспекти конституційно-правового закріплення основ її проходження розглянуто в кандидатських дисертаціях Г. П. Батюка, І. Ф. Коржа, Є. Я. Кравця, В. Й. Пашинського. Але, незважаючи на це, залишаються нез'ясованими сутність, значення, особливості та межі конституційного регулювання проходження військової служби. Значущість цієї проблематики зумовлена також процесами реформування Збройних Сил України та інших військових формувань, прагненням держави перейти на їх комплектування виключно на професійній основі. До того ж, наукове розроблення військового обов'язку і права на доступ до військової служби у галузі конституційного права України майже не проводиться.

Тільки що починають досліджуватися конституційні обов'язки громадян у військовій сфері. Якщо обов'язкам у цілому присвячено певні наукові роботи, то наукове розроблення військового обов'язку в галузі конституційного права майже не здійснюється. У зв'язку з цим в науковій, навчальній, публіцистичній літературі цей конституційний обов'язок доволі часто ототожнюють із обов'язком захищати Вітчизну, хоча ці обов'язки мають різну юридичну природу.

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

Саме тому з метою створення належного підґрунтя для всебічного та комплексного реформування інституту проходження військової служби у пропонованій читачеві монографії розглядаються сутність, правова природа, особливості військової служби, існуючі в літературі підходи до її розуміння. Здійснюється теоретичне узагальнення і пропонується нове розв'язання наукового завдання щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання проходження військової служби. Проходження військової служби розглядається крізь призму виконання військового обов'язку та реалізації конституційного права громадян України на рівний доступ до військової служби. Проводиться розмежування між військовим обов'язком та обов'язком захищати Вітчизну, встановлюються роль та значення проходження військової служби для забезпечення національної безпеки України, функціонування демократичного політичного режиму та забезпечення прав і свобод громадян. Наведено науково обґрунтовані практичні рекомендації щодо вдосконалення конституційного регулювання проходження військової служби в Україні.

Розділ 1

Теоретичні засади конституційного регулювання військової служби та її проходження громадянами України

§ 1. Історичні передумови виникнення військової служби та її конституційна регламентація на теренах України

Сучасна Українська держава, яка існує з 1991 р. нині переживає складні суспільно-політичні перетворення, детерміновані трансформаційним етапом її розвитку. У цих складних умовах доводиться функціонувати всій правовій системі молодій держави, яка в той же час має багатовікову історію державного будівництва. Історична доля нашої країни сягає сивої давнини, та за час, що минув із моменту її заснування, вона пройшла доволі цікавий та дуже важкий шлях свого розвитку. Найсуттєвішою віхою у формуванні незалежної держави стало прийняття Декларації про державний суверенітет¹ як найважливішого політико-правового документа, що має вирішальне значення у житті держави та кожного її громадянина.

У 1996 р. прийнято Конституцію України², що можна вважати найважливішою та доленосною подією у житті держави та суспільства. Цей документ сконцентрував найкращі досягнення світового конституціоналізму. При його підготовці було запроваджено останні досягнення законодавчої техніки, використовувався міжнародний досвід, а також досягнення конституційного регулювання у зарубіжних країнах. Все це дало змогу отримати якісно нову Конституцію, яка увібрала в себе найновітніші зразки конституційної регламентації найважливіших суспільних відносин. Як зазначав Ю. М. Тодика, «Конституція України охоплює нормативною регламентацією, по суті, всі основні сторони соціальних відносин, всі магістральні напрями розвитку суспільства та держави»³.

¹ Декларація про державний суверенітет України: від 16.07.1990 р. за № 55-XII // Відом. Верхов. Ради Укр. РСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

² Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1996. – № 30. – Ст. 141.

³ Тодика, Ю. М. Конституція України : проблеми теорії і практики : монографія [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2000. – С. 58.

Це не зняло з порядку денного всіх проблем, але були окреслені на далекосяжну перспективу орієнтири, яких потрібно прагнути. Іншими словами, з'явилася чітко окреслена мета, а саме розбудова незалежної, демократичної, соціальної і правової держави, яка динамічно розвивається в межах існуючих кордонів та в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. При цьому слід розуміти, що величезні завдання, накреслені Конституцією України та покладені на державу, можливо реалізувати, тільки змістовно та всебічно втілюючи конституційні положення в життя, не відступаючи від літери та духу конституційного тексту.

Проте практика впровадження у життя конституційних приписів відбувається не завжди послідовно і стало, виникають різні проблеми та ускладнення. Це можна пояснити відсутністю необхідного досвіду функціонування всього державного механізму в нових умовах. Також треба брати до уваги й те, що Українська держава тривалий час існувала у складі держави з тоталітарним політичним режимом та адміністративно-командною економікою, у зв'язку з чим функціонування правової системи, менталітет народу мають свої особливості, й тому бездумне запозичення досвіду зарубіжних країн може призвести тільки до негативних наслідків.

Як зазначали В. Я. Тацій та Ю. М. Тодика, «проблеми в конституційному реформуванні держави й суспільства пов'язані з некритичним використанням зарубіжного конституційно-правового досвіду, який був свого часу сформований в інших політико-правових, історичних і культурних реаліях»¹. Або, навіть, як відзначає стосовно Російської Федерації В. Д. Зорькін, «заклики попросту скопіювати в Росії, наприклад, германську, американську або французьку правову систему — від недомислення»².

Це у свою чергу не свідчить про те, що такий досвід переймати не можна. Це потрібно робити обережно, з урахуванням багатьох чинників і обставин, та не в останню чергу слід урахувати історичні особливості становлення української державності і формування окремих її інститутів та конституційної регламентації останніх. О. Ю. Тодика у цьому контексті зазначав: «Право та законодавство

¹ Тацій, В. Я. Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Право України. – 2001. – № 6. – С. 7.

² Зорькин, В. Д. Россия и Конституция в XXI веке. Взгляд с Ильинки [Текст] / В. Д. Зорькин. – М. : НОРМА, 2007. – С. 232.

кожної держави мають свою специфіку, що визначається національними, історичними, природними та іншими чинниками»¹.

Безперечно, швидкоплинний процес розвитку суспільних відносин зумовлює необхідність внесення змін до законодавства, вжиття відповідних заходів щодо його оновлення, приведення до стану, який відповідає суспільному розвитку, і Конституція України як Основний Закон держави у цьому контексті не може бути винятком. Звичайно, певні зміни в конституційний текст уже внесено, але все одно, вони не торкнулись квінтесенції Конституції — її демократичної сутності. Це зумовлено тим, що законодавець заклав потужний потенціал Основного Закону, розрахований на далекосяжну перспективу.

Внесення змін до конституційного тексту в майбутньому має бути узгоджено також із загальновизнаними нормами та принципами міжнародного права, які мусять бути враховані при реалізації вагомих, законодавчо покладених на державу зобов'язань, головним чином у галузі прав людини. Необхідність надійного механізму взаємозв'язку і взаємопроникнення міжнародного права та його загальновизнаних принципів і норм у національну правову систему визначається наперед покликанням часу та об'єктивним розвитком світової спільноти, невід'ємним елементом якої є Україна.

Розв'язання багатьох проблем, накопичених у державному та суспільному житті незалежної України, — це вимога сьогодення, оскільки неможливо здійснити розбудову незалежної, демократичної, правової, соціальної держави, в якій людина визнавалася б найвищою соціальною цінністю без вжиття належних заходів у цьому напрямі.

За час незалежного існування нашої держави здійснювалися неодноразові спроби вирішити складні питання різних аспектів державотворення. У цьому процесі завжди важливе місце посідали проблеми створення і належного функціонування власних Збройних Сил та інших військових формувань як необхідних та важливих атрибутів державності. Періодично розглядалися питання їх реформування та комплектування, переходу виключно до контрактного принципу проходження військової служби. Проте на сьогодні у цій важливій царині багато нагальних проблем та вузлових питань так і не було до кінця вирішено. Як зазначає В. О. Паламарчук, «нехтування історич-

¹ Тодька, О. Ю. Народовластие в условиях глобализации : монография [Текст] / О. Ю. Тодька – Х. : Право, 2005. – С. 40.

ним досвідом України, зокрема недооцінка важливості розбудови інститутів захисту країни, перекреслювали всі зусилля»¹.

Аби розв'язати будь-які проблеми, треба бачити і розуміти їх ви-токи, причини, еволюцію в історичній ретроспективі. Особливого значення у цьому аспекті набуває проблема проходження військової служби, її конституційних засад. З метою її всебічного аналізу необ-хідно звернутися до виникнення перших моделей конституційного регулювання військової служби, військового обов'язку в нашій дер-жаві, оскільки Україна, як зазначається у Преамбулі Основного За-кону, має багатовікову історію державотворення. Слід дослідити їх еволюційний розвиток, вплив на них різних обставин із метою їх урахування в сучасних реаліях державотворення. Як пише В. М. Ко-рякін, «стикаючись із чисельними складнощами становлення, по суті, нової держави, сьогодні суспільство шукає у своєму минулому при-клади та історичні аналогії, що надихають»².

Для того щоб дослідити певне явище, необхідно звернутися до його історичних передумов, вивчити, які саме обставини його поро-дили, що саме сприяло його виникненню та розвитку. Без звернення до історії та аналізу сучасності дослідження буде половинчастим, а відповідно й однобічним та навіть необ'єктивним. А. Б. Рижан та Т. С. Толоченко у цьому контексті вказують на те, що минуле — це не тільки те, що відокремилося від теперішнього, а й те, що переходить у теперішнє, визначає його. В оволодінні минулим — шлях до вирішення теперішніх та майбутніх проблем³.

Саме тому для з'ясування сутності та дійсного змісту будь-якого явища, в тому числі військової служби у конституційному аспекті, слід розглянути історичні обставини його виникнення та існування з позиції сучасності, а на сучасні події та явища дивитися крізь призму і з урахуванням подій минулого. Із цього приводу В. В. Бараненков зазначає: «Вивчення правової природи явища вимагає й аналізу його

¹ Паламарчук, В. Законодавчий аспект реформування Збройних Сил України [Текст] / В. Паламарчук // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 137.

² Корякін, В. М. Введение в теорию военного права : монография [Текст] / В. М. Корякин // Рос. воен.-правов. сб. № 9: Военное право в XXI веке. – Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2007. – Вып. 73. – С. 15.

³ Рижан, А. Б. Підлітки у військових формуваннях: психолого-історичний аспект [Текст] / А. Б. Рижан, Т. С. Толоченко // Психологічні аспекти національної безпеки: тези Другої Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 187.

еволюції, котрий дозволяє визначити значущість впливу різних умов та чинників на попереднє формування явища, утворення тих чи інших його специфічних характеристик, а також закономірностей та тенденцій його розвитку»¹.

У процесі еволюції світової цивілізації питання війни, армії та миру завжди залишались у центрі уваги державних діячів, філософів, учених, письменників та широкого загалу. І це невипадково, оскільки людство завжди супроводжувало та, напевно, супроводжуватимуть війни різної інтенсивності та масштабу, воєнні конфлікти та зіткнення. У зв'язку з цим останнім часом значення військової історії суттєво зросло, без її знання, як відзначає Г. І. Костаков, «немає і не може бути цільної та стрункої системи філософських, економічних, соціально-політичних та воєнних поглядів»². Без такого знання буде важко й сформуванню цілісного уявлення про розвиток законодавства про армію та військову службу, яке протягом тривалого часу пройшло різні етапи. Не винятком у цьому аспекті є й конституційне законодавство різних країн світу, в тому числі нашої держави, розвиток якого відбувався не завжди послідовно та усталено.

Взагалі, природа військової служби, війська походить від такого соціального явища, як війна. Як зазначається у воєнному енциклопедичному словнику, «війна ведеться всією країною, стосується всіх сфер життя та діяльності суспільства. Специфічний зміст війни складає озброєна боротьба. Головним та вирішальним засобом її ведення є збройні сили, а також інші воєнізовані формування»³, в яких громадяни проходять військову службу.

Війни виникли практично з моменту утворення держав та постійно супроводжують людство. В історичній літературі відмічається, що «виникнення війни і армії пов'язано з виникненням класового суспільства та держави. У первіснообщинному ладі, де основою виробничих відносин були суспільна власність на засоби виробництва, воєнні зіткнення між общинами та племенами були випадковими і не

¹ Бараненков, В. В. Системный подход как важнейшее условие совершенствования законодательства о военной службе [Текст] / В. В. Бараненков // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : Актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. – Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2006. – Вып. 62. – С. 26.

² История украинского войска : курс лекций [Текст] / под общ. ред. Г. И. Костакова и Н. Н. Олейника. – Х. : Консум, 2006. – С. 3.

³ Военный энциклопедический словарь [Текст] / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М. : Воениздат, 1984. – С. 151.

впливали із самого характеру суспільних відносин. Тому вони і не набували характеру війни¹. У зв'язку з цими процесами у державі виникла необхідність створення відповідних структур, які б могли професійно займатися військовою справою та воювати. М. П. Требін слушно звертає увагу на те, що армія є фактично одним із перших структурних елементів апарату держави, з якого починається процес державотворення².

Таким чином, почало формуватися військо, тобто сукупність спеціально озброєних та, як правило, підготовлених людей, що були б спроможні разом згуртовано та узгоджено вести бойові дії, застосовуючи зброю, що була в них на той час на озброєнні. Оскільки, як говориться у народному прислів'ї: «Один у полі не воїн».

Безперечно, військо на той час було потрібно не тільки для того, аби вести бойові дії з іншими державами, розширюючи власні кордони або захищаючи власну територію. Воно використовувалося й для вирішення внутрішніх справ у державі, навіть могло виконувати дії, спрямовані на подолання виступів народних мас, збирання податків тощо.

Звичайно, у перших військових формуваннях, що почали створюватися, не було всіх тих ознак та атрибутів, притаманних сучасному війську та особам, що проходять військову службу. Однак уже тоді було сформовано ті якісні ознаки та характеристики, що давали змогу відрізнити військову службу від інших видів людської діяльності та видів державної служби.

У процесі розвитку держав, зростання економічної могутності останніх усе більше коштів виділялося на озброєння та утримання війська. З огляду на важкий та небезпечний характер військової служби держава почала приділяти суттєву увагу грошовому, продовольчому та побутовому забезпеченню військовослужбовців. Із метою унормувати цей процес, створити певні гарантії для них, з'являються письмові документи, що регламентували різні сторони організації та проходження військової служби.

В. М. Корякін зазначає, що «створення і розвиток особливого державного інституту — війська, завжди супроводжувалися виданням

¹ История украинского войска : курс лекций [Текст] / под общ. ред. Г. И. Костанова и Н. Н. Олейника. — С. 6.

² Требін, М. П. Армія в системі української державності [Текст] / М. П. Требін // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матер. XII Харків. політолог. читань). — Х. : Право, 2001. — С. 44.

державою спеціальних правових норм, що регулювали його діяльність»¹. Проте перші конституції питання військової діяльності майже не регламентували. Це було пов'язано з тим, що конституційне регулювання того часу обходило увагою багато питань, які на сьогоднішньому етапі розвитку конституціоналізму внормовано перш за все на рівні основних законів.

Перші конституції регулювали тільки загальні питання функціонування держави і певні аспекти взаємовідносин держави з суспільством та окремою особою. Крім цього, військова потужність була ще недостатньо розвинутою, не була спроможною спричинити ті трагічні та незворотні наслідки, на які вона здатна в сучасних умовах. До того ж, людство ще не повною мірою усвідомлювало важливість конституційної регламентації питань організації війська. Як зазначають стосовно цього Б. О. Страшун та О. О. Мішин, «тривалий час конституції про збройні сили практично нічого або майже нічого не говорили. Проте в сучасних конституціях чітко виявляється тенденція до визначення завдань збройних сил та встановлення деяких принципів їх організації. Очевидно, до цього підштовхує те, що на практиці збройні сили нерідко втручаються у політику аж до самого здійснення воєнних переворотів»².

Отже, на початковому етапі розвитку державності у країн, що тільки починали своє державне життя в бурхливому світі, головним засобом розв'язання суперечностей, вирішення конфліктів та розвитку самих держав була війна. У зв'язку з цим держави дуже уважно і ретельно опікувались питаннями військового будівництва, розвитку військового мистецтва та проходження військової служби, однак на конституційному рівні ці питання майже ніколи не регулювалися.

Разом із тим у процесі історичного розвитку як світової спільноти, так і окремо взятих держав у напрямі конструктивного діалогу та мирної співпраці пріоритет став надаватися іншим — невоєнним засобам, а саме дипломатичним, політичним, економічним тощо. У багатьох країнах уряди та мислителі, пересічні громадяни та політичні діячі почали це переосмислювати та дійшли висновку про те, що мирне існування краще, ніж воєнні зіткнення та бойові дії, а важливою умовою прогресу людства є мир.

¹ Корякин, В. М. Введение в теорию военного права [Текст] : монография. – С. 16.

² Конституционное (государственное право) зарубежных стран [Текст] : в 4 т. Тома 1–2. Часть общая : учебник / отв. ред. Б. А. Страшун – 3-е изд., обнов. и дораб. – М. : БЕК, 2000. – С. 258.

Це важливе досягнення людство почало розглядати в аксіологічному аспекті як важливу цінність та надбання, яке просуватиме світ у напрямі миру, злагоди та процвітання, оскільки, як вважають учені, «за останні п'ять із половиною тисяч років на землі відбулося більше чотирнадцяти тисяч війн, в яких загинуло понад чотирьох мільярдів людей»¹. (Ця проблема стала особливо актуальною у XX-XXI ст. Як указують у цьому контексті А. Б. Рижан та Т. С. Толоченко, початок XXI ст. поставив перед людством безальтернативну проблему: або оволодіти наукою і мистецтвом попередження та розв'язання суперечностей, або втратити перспективи виживання на планеті через чисельні та руйнівні конфлікти².)

Крім цього, А. А. Агеев, О. С. Анісімов та В. В. Летуновський зазначають, що за період документування історії людства зафіксовано всього 292 відносно мирні роки в його житті³. М. П. Требін у цьому контексті також указує на те, що сумна статистика свідчить: на один тиждень миру припадає 100 років війни. І немає кінця та краю цьому потоку сліз і страждань, тільки в останнє десятиліття тисячоліття, що минуло, у світі відбувалося щорічно не менш 30–35 воєнних конфліктів. Тому можна з великою ступінню вірогідності стверджувати, що воєнні конфлікти були, є та в майбутньому ще довго залишатимуться деструктивним компонентом соціально-політичної реальності⁴.

У зв'язку з цим та з метою закріплення і забезпечення від сповзання відносно мирного існування у прірву війни та хаосу, світова спільнота шляхом узгоджень прийняла низку міжнародно-правових документів, що сприяють мирному співіснуванню держав та відходу від воєнного протистояння. Як зазначає Найсвятіший Патріарх Московський і всієї Русі Кирил, ідея миру та ідея справедливості виростають із єдиного коріння. Внутрішня узгодженість та гармонія інтересів у

¹ Война и армия. Философско-социологический очерк [Текст] / под ред. Д. А. Волгонова, А. С. Миловидова и С. А. Тюшкевича. – М. : Воениздат, 1977. – С. 34.

² Рижан А. Б. Підлітки у військових формуваннях: психолого-історичний аспект. – С. 187–188.

³ Агеев А. А. О современной сущности войны [Текст] / А. А. Агеев, О. С. Анисимов, В. В. Летуновский // Воен. юрид. журнал. – 2008. – № 2. – С. 22.

⁴ Требін, М. П. Военный конфликт в современном мире: некоторые методологические аспекты исследования [Текст] / М. П. Требін // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : зб. наук. ст. (за матер. XI Харків. політолог. читань) [Текст] / упоряд. : А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 20.

сім'ї, суспільстві та державі, так само як і в міждержавних відносинах, досягається тоді, коли своїми інтересами готов поступитися кожний¹. Це питання набуло особливої актуальності у зв'язку з тим, що людство здійснило розвиток озброєнь та створило зброю масового ураження, від використання якої може бути знищена не тільки та чи інша країна, але навіть і весь світ.

Як указували Ю. М. Тодика та О. Ю. Тодика, «людство давно усвідомило, що практично будь-яке явище, котре обіцяло вирішення найважливіших проблем, має небажані побічні наслідки»². Із метою мінімізації негативних наслідків та обмеження зброї масового ураження, світова спільнота спрямувала суттєві зусилля у цьому напрямі.

Крім цього, конституції та законодавство окремо взятих держав теж не стояли осторонь від цих «миротворчих» процесів. Результатом цього стало закріплення у національних конституціях різних положень, що надавали пріоритет іншим, у порівнянні з воєнними, заходам та проголошували миролюбний характер цих держав, які прагнуть будувати свою зовнішню політику на засадах взаємовигідного співробітництва та консенсусу з іншими державами. Як точно вказує Л. Д. Байрачна, найбільш прийнятним способом вирішення суперечностей виступає соціальний компроміс, що здатний замінити тотальну конфронтацію широким консенсусом. Його практичною формою виступає всебічна економічна і політична демократія, яка шляхом досягнення балансу інтересів на засадах правової держави та громадянського суспільства може зняти антагонізм суперечностей³.

Спектр питань конституційної регламентації, що пов'язаний із функціонуванням воєнної організації держав та проходженням військової служби у світі взагалі почав розвиватися особливо бурхливими темпами після другої світової війни. Ці зміни торкнулись і всього конституційного права. Як зазначає Кім Лейн Шеппелі, «військові зіткнення катастрофічних масштабів, переселення та загибель цілих народів, переформування політичної карти світу — всі ці нещастя, ви-

¹ Святейший Патриарх Кирилл Слово пастыря. – К., 2009. – С. 140.

² Тодика, Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні [Текст] / Ю. М. Тодика, О. Ю. Тодика. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2004. – С. 10.

³ Байрачная, Л. Д. Взаимодействие как противоречие и методы его разрешения [Текст] / Л. Д. Байрачная // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 6.

кликані другою світовою війною, привели після її закінчення до небаченої раніше відповідної реакції у сфері конституціоналізму»¹.

Безумовно, це твердження стосується у першу чергу проблем забезпечення статусу людини та громадянина у післявоєнний період. Проте цей концептуальний підхід не може не стосуватися і питань воєнної сфери, тим більше, що прикладів та, можливо, негативних наслідків відсутності конституційної регламентації або неналежного обсягу вказаної регламентації питань, пов'язаних із функціонуванням воєнних організацій держав та військової служби у довоєнний та воєнний період, достатньо. Як доречно у цьому контексті писав ще у 1911 р. П. Г. Виноградов: «Проголошувати, застосовувати та виконувати право, — можливо, більш важке та величне мистецтво, ніж організувати армію, будувати флот, вигравати битву»².

Таким чином, у будь-якому разі, правовий аспект проблем, пов'язаних із проходженням військової служби та функціонуванням воєнної організації будь-якої держави, має не менше значення в порівнянні з іншими їх складовими. У післявоєнний період та на сучасному етапі найбільш просунулись у зазначеному напрямі ФРН, Італія, Японія та Франція, чому сприяло багато факторів та, не в останню чергу, їх воєнна доля у минулому. Більшість держав у основних законах та воєнних доктринах проголосили свій миролюбний характер, а також, об'єднавшись у світове співтовариство, виробили разом такі правила, які передбачають не сприйняття війни як основного засобу розв'язання будь-яких конфліктів. Але, незважаючи на це, та на застереження Уолтера Мондейла, що ветеранів Третьої світової війни не буде³, від військової служби ніхто відмовлятися не планує, а, натомість, деякі держави постійно нарощують свій воєнний, у тому числі ядерний потенціал.

У конституціях країн, що існували у різні історичні епохи, неоднозначно закріплювались та регламентувались питання, пов'язані з військовим обов'язком та проходженням військової служби. При цьому необхідно виходити з того, що конституційні норми, які стосувались військового обов'язку та військової служби, можна дифе-

¹ Шеппели, Ким Лейн. Российская Конституция в конституционной истории Европы [Текст] / Ким Лейн Шеппели // Конституционное право : восточноевропейское обозрение. – 2003. – № 4 (45). – С. 13.

² Виноградов П. Г. Государство права [Текст] / П. Г. Виноградов. – М., 1911 – С. 15.

³ Душенко К. В. Большая книга афоризмов. Изд. 3-е, исправленное [Текст] / К. В. Душенко. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 124.

ренціювати на такі, що безпосередньо стосуються названих інститутів, а також на такі, які опосередковано з ними пов'язані.

У зв'язку з тим, що військова служба у державному та суспільному житті займає важливе місце, а також із огляду на те, що для її належного проходження необхідним є створення відповідних державних органів із належними умовами, основні закони, зазвичай, містять норми, що хоч і опосередковано, але стосуються питань проходження військової служби. У зв'язку з цим, практично більша частина конституцій, що існували у різних країнах світу, містять положення, які стосуються військових аспектів, а отже і військової служби.

Вважається, що перші згадки про військову службу в конституціях та поточному законодавстві були здійснені крізь призму встановлення військової повинності, здійснюючи яку, громадяни починали проходити військову службу. Уперше військова повинність була встановлена у Франції у 1798 р., а після цього почала активно з'являтися у різних країнах світу.

Проте ще до цього певний внесок у розвиток конституційних засад проходження військової служби було здійснено у 1710 році, у зв'язку із прийняттям так званої Конституції Пилипа Орлика, яка мала повну назву «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького». І хоча вона так і «не працювала», але назавжди залишилась фундаментальною пам'яткою, в якій на той час було закладено дуже багато передових ідей, що знайшли втілення в сучасному конституційному законодавстві. Разом із тим, є вчені, які стверджують, що ця Конституція була не тільки пам'яткою українського права, але й певний час діяла на теренах України. Так, В. В. Речицький зазначає, що вона діяла з 1710 по 1714 рік, будучи символічним утіленням української моделі демократії¹.

У цій Конституції знайшли відображення й аспекти регулювання проходження військової служби. Саме ця служба завжди була та залишається донині не тільки почесною, але й відповідальною та навіть небезпечною. У зв'язку з цим, на рівні основних законів устанавлюються соціальні гарантії для осіб, що її проходять, а також для членів їх сімей.

У Конституції 1710 р. цим питанням був присвячений окремий параграф, а також деякі окремі приписи, що містились у різних пара-

¹ Речицький В. В. Конституціоналізм. Украинский опыт [Текст] / В. В. Речицький. – Х. : Фолио, 1998. – С. 84.

графах. Так, параграф XI цього документа встановлював та оголошував непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягуються до жодних обов'язків для простого люду, загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків¹.

Найбільш цікавим необхідно визнати те, що через багато років у незалежній Україні було прийнято Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»², де в пункті 3 ст. 14 було зазначено, що «Військовослужбовці, а також батьки військовослужбовців, які загинули чи померли або пропали безвісті під час проходження служби, звільняються від сплати прибуткового податку з усіх одержуваних ними доходів».

Проте проблема полягає у тому, що ця норма є набагато звуженою, встановлена не на конституційному рівні та, найголовніше, що її дію було зупинено згідно з п. 3 Декрету Кабінету Міністрів України «Про внесення змін і доповнень до деяких декретів Кабінету Міністрів України про податки» від 30 квітня 1993 р. № 43-93³ й, відповідно, вона не застосовувалась.

Більш того, 3 листопада 2006 року було прийнято нову редакцію Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»⁴, де такої норми взагалі не існує. Таким чином, Конституція 1710 р. в деяких питаннях гарантувала суттєвіший соціальний захист військовослужбовцям та членам їх сімей у порівнянні навіть із сучасним українським законодавством.

Крім цього, у § IV цієї Конституції є положення про будівництво за громадський кошт шпиталю для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами, яких би

¹ Хрестоматія з історії держави і права України [Текст] : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. В. Д. Гончаренка, – 3-є вид., перероб. уклад. : В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – С. 120.

² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011 [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 191.

³ Про внесення змін і доповнень до деяких декретів Кабінету Міністрів України про податки : Декрет Кабінету Міністрів України від 30 квіт. 1993 р. № 43-93 [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1993. – № 26. – Ст. 281.

⁴ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011 зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 3 листоп. 2006 р. № 328-V [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 51. – Ст. 519.

забезпечували у ньому харчуванням та одягом¹. Також у конституції були закріплені й інші положення, що пов'язані з постановкою завдань перед військом, його вольностями та привілеями.

Отже, Конституція 1710 р. на той час заклала фундамент української конституційної теорії та практики усіх сфер державно-політичного життя, у тому числі й військової служби. Вона встановлювала певні аспекти соціального захисту не тільки осіб, що проходили військову службу, тобто козаків, але й членів їх сімей. Як зазначав стосовно цієї Конституції Ю. М. Тодика, «витоки українського конституціоналізму беруть початок у 1710 році, тобто за 77 років до прийняття Конституції США»².

Яскравою історичною пам'яткою українського права є Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) від 29 квітня 1918 р. На жаль, цей видатний документ жодного дня «не працював», але залишився в історії українського конституціоналізму одним із найкращих конституційних актів, особливо з огляду на регламентацію ним правового статусу людини. Проте військовим аспектам у ньому було приділено занадто мало уваги. Перший артикул цього документа проголошував Українську Народну Республіку державою суверенною, самостійною і не від кого не залежною в першу чергу для забезпечення «кращої оборони свого краю»³.

Ця норма у конституційному тексті практично не знайшла свій розвиток, оскільки норм, присвячених Збройним Силам або іншим військовим формуванням, у ньому немає. Питання оголошення війни знайшли своє відображення у трьох артикулах, але тільки в рамках процедурних питань роботи Всенародних Зборів. У такому ж контексті використовується термін «військова служба» у 46-му артикулі, де зазначено, що призов громадян України на військову службу входить до компетенції виключно Всенародних Зборів, які видають із цією метою постанову. І саме відсутність конституційної регламентації воєнних питань та нерозвинена військова сфера стали однією з головних причин втрати влади Центральною Радою.

¹ Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. [Текст] / за ред. В. Д. Гончаренка, – 3-е вид., перероб. уклад. : В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – С. 115.

² Тодика, Ю. М. Конституція України : проблеми теорії і практики : монографія [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2000. – С. 83.

³ Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. [Текст] / за ред. В. Д. Гончаренка, – 3-е вид., перероб. уклад. : В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – С. 296.

Закони про тимчасовий державний устрій України, що були прийняті за часів П. Скоропадського, набагато більше уваги приділяли воєнним питанням та проголошували Гетьмана Верховним Воєводою Української Армії і Флоту. Крім цього, встановлювалося, що захист Вітчизни є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави. На думку М. Кравчука, «найціннішою у П. Скоропадського була його діяльність зі створення Збройних Сил Української Держави»¹, але конституційних норм, які б безпосередньо стосувались військової служби, військовослужбовців та армії, в цих законах також не було.

Особливе місце армії та військової служби в забезпеченні державної безпеки та взагалі для вирішення багатьох важливих завдань відводилось у СРСР, у тому числі і в державному (конституційному) праві радянського періоду. Необхідно розуміти те, що цей період характеризувався притаманною тільки йому специфікою. Її характерною особливістю була, на думку В. М. Корякіна, «підвищена ідеологізованість, офіційне законодавче закріплення принципу керівної ролі Комуністичної партії у воєнному будівництві»².

Так, у підручнику «Радянське державне право» за загальною редакцією А. Я. Вишинського зазначалося, що «в умовах капіталістичного оточення міцна робітничо-селянська армія є визначальною умовою існування соціалістичної держави»³. Це було закономірним явищем, оскільки керівним гаслом того часу було висловлення В. І. Леніна про те, що «всяка революція лише тоді будь-чого варта, якщо вона вміє захищатися»⁴. Військова служба розглядалась не тільки як школа бойової майстерності. Це у той же час «добра школа ідейної та фізичної загартованості, дисциплінованості та організованості»⁵.

Проте у конституціях СРСР, так само, як і в конституціях союзних республік, що входили до його складу, конституційних положень, що

¹ Кравчук, М. Організаційно-правові засади військового будівництва Української Держави [Текст] / М. Кравчук // Актуальні проблеми правознавства. Наук. зб. ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2001. – С. 19.

² Корякин, В. М. Введение в теорию военного права (монография) [Текст] / В. М. Корякин // Российский военно-правовой сборник № 9: Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2007. – Вып. 73. – С. 20.

³ Советское государственное право : учеб. для юрид. ин-в [Текст] / под общ. ред. А. Я. Вышинского. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. – С. 591.

⁴ Опыт войн в защиту социалистического Отечества [Текст]. – М. : Наука, 1985. – С. 8.

⁵ Основы советского военного законодательства [Текст] : учеб. пособие. Кол. авт. – М. : Воениздат, 1973. – С. 4.

регламентували воєнні питання, було хоч і достатньо, але не вистачало тих, які б чітко визначали завдання військової служби та обмежували воєнну сферу. Тим більше, що всі згадування воєнної організації зводилися переважно до висвітлення її важливості, необхідності, особливо з огляду на геополітичне становище Радянського Союзу, а також домінував класовий підхід, особливо в перших конституціях. Як зазначають Б. О. Страшун та О. О. Мішин, «для соціалістичних конституцій характерні деякі особливості у регулюванні статусу збройних сил, які опосередковано свідчать про ту вельми значну роль, котра відводиться цьому інституту в політиці та економіці. Тоталітарна держава — це завжди мілітаризована держава, в такій країні завжди особливо багато людей у військовій формі та деякі невоєнні галузі управління воєнізовані»¹.

Найбільш чітко знайшов свій прояв класовий підхід у Конституції УСРР, що була прийнята 10–14 березня 1919 р. У статті 29 цього документа прямо вказувалось: «З метою всебічної охорони здобутків Великої Робітничо-Селянської Революції, — У.С.Р.Р. визнає обов'язком всіх працюючих Республіки оборону соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність. Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках дається лише працюючим. На нетрудові елементи накладається виконання інших військових обов'язків»².

Такий же підхід простежувався у Конституції УСРР від 15 травня 1929 р. Він знаходив свій прояв у ст. 15, де було зазначено таке: «З метою охоронити всіма засобами здобутки великої пролетарської революції, Українська соціалістична радянська республіка визнає за обов'язок всіх громадян Республіки оборону соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність. Почесне право обороняти революцію зі зброєю в руках надається лише трудящим, а на нетрудові елементи покладається виконувати інші військові обов'язки»³.

Проте Конституція УРСР від 30 січня 1937 р., з огляду на геополітичні події того часу, відійшла від цього та встановила загальний військовий обов'язок, який проголосила як почесний (ст. 131), а захист

¹ Конституционное (государственное право) зарубежных стран : в 4 т. Тома 1–2. Часть общая : Учебник [Текст] / отв. ред. Б. А. Страшун — 3-е изд., обновл. и дораб. — М. : Издательство БЕК, 2000. — С. 259.

² Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. зал. [Текст] / за ред. В. Д. Гончаренка, — 3-е вид., перероб. уклад. : В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. — К. : вид. дім «Ін Юре», 2003. — С. 365.

³ Там само. — С. 440.

Батьківщини визнала священним (ст. 132). Крім цього, в 1944 р. вона була доповнена ст. 15-а, в якій закріплювалось, що Українська РСР має свої республіканські військові формування. Але цей припис носив формальний характер та був запроваджений для вирішення Радянський Союзом геополітичних завдань на світовій арені.

Наступною була Конституція УРСР від 20 квітня 1978 р. Значений документ, із огляду на його юридичну техніку, в цих питаннях є набагато більш прогресивним. О. О. Миронов стосовно цієї Конституції у свій час зазначав, що її юридичне значення полягає в тому, що будучи регулятором суспільних відносин, вона підвела певний підсумок розвитку радянського законодавства, увібравши в себе все цінне та раціональне, органічно властиве радянському праву, та, сформулювавши принципово важливі нові положення, обумовила необхідність великої та складної роботи щодо оновлення та подальшого удосконалення законодавства для найефективнішого впливу на соціальні процеси¹.

Воєнним питанням у цій Конституції вже присвячено значну кількість норм глави «Зовнішньополітична діяльність і захист соціалістичної Вітчизни». Слід визнати позитивним, що є приписи, які прямо забороняють пропаганду війни, а також установлюють, що на Збройні Сили перед народом покладається обов'язок — надійно захищати Вітчизну, бути в постійній бойовій готовності, яка гарантує негайну відсіч будь-якому агресорові. Ця конституційна норма окреслювала межі діяльності воєнної організації радянської держави.

Необхідно зазначити, що ч. 1 ст. 29, де вказано, що захист соціалістичної Вітчизни належить до найважливіших функцій держави і є справою всього народу, є доволі схожою з ч. 1 ст. 17 Конституції України 1996 р., де, у свою чергу, зазначено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу².

¹ Миронов, О. О. Конституционное регулирование общественных отношений в СССР : автореф. дис на соискание доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 «Государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право» [Текст] / Олег Орестович Миронов. – М., 1986. – С. 13–14.

² Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. [Текст] / за ред. В. Д. Гончаренка, – 3-е вид., перероб. уклад. : В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – С. 651–678.

Звичайно, сучасний конституційний припис є позбавленим ідеологічної забарвленості радянського часу, але в деяких аспектах він є менш досконалим, про що неодноразово зазначалось у літературі. Так, зокрема, Ю. М. Тодика абсолютно обґрунтовано вказував, що аналіз цієї конституційної норми ставить комплекс взаємопов'язаних питань та, перш за все, що слід розуміти під інформаційною безпекою України та чи може вона бути справою всього Українського народу, а народ — суб'єктом відповідальності за незабезпечення інформаційної безпеки, та дійшов висновку, що ч. 1 ст. 17 Конституції України є не зовсім коректною¹.

Першим кроком у напрямі унормування вказаних питань у незалежній Україні було закріплення у Розділі IX Декларації про державний суверенітет України² положення про те, що наша держава урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участь у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Проте указане положення не знайшло свого закріплення у Конституції України. У той же час, як абсолютно точно вказує В. П. Колісник, «Розділ IX Декларації про державний суверенітет України зовсім не суперечить Конституції України, яка взагалі не містить ніякої згадки про нейтральний та позаблоковий статус України. І оскільки на конституційному рівні цієї проблеми не розв'язано, то мають діяти відповідні положення Декларації»³.

Узагалі, розвиток конституційного процесу в Україні свідчить про наявність різних підходів та різного обсягу конституційної регламентації питань, що пов'язані з військовою службою в різних документах. Так, згаданий Розділ IX Декларації про державний суверенітет України «Зовнішня і внутрішня політика» в комплексі регулює питання, пов'язані з правом нашої держави мати власні Збройні Сили та інші військові формування, визначати порядок проходження військової

¹ Тодика, Ю. Н. Конституционное право Украины : отрасль права, наука, учебная дисциплина : учеб. пособие [Текст] / Ю. Н. Тодика. – Х. : Фолио : Райдер, 1998. – С. 197.

² Декларація про державний суверенітет України: від 16.07.1990 р. за № 55-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1990. – № 31. – Ст. 429.

³ Колісник В. П. Проблеми політичної відповідальності парламенту та уряду крізь призму конституційної реформи [Текст] / В. П. Колісник // Трансформація політики в право : різні традиції та досвід : Матеріали міжнар. наук. конф. [Текст] / за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2006. – С.181.

служби та право використовувати військову силу за межами держави тільки з дозволу Верховної Ради України та деякі інші. Крім цього, питання, пов'язані з національною безпекою та обороною, регулюються й положеннями, що закріплені в інших розділах Декларації.

19 червня 1991 р. постановою Верховної Ради України була затверджена Концепція нової Конституції України¹, в якій був передбачений сьомий розділ, що мав назву «Національна безпека» та складався з двох глав, а саме глави «Збройні Сили України» та «Неучасть у військових блоках. Постійно нейтральний і без'ядерний статус». Як було зазначено в Концепції, вказаний розділ конкретизує Розділ IX Декларації про державний суверенітет України. У Конституції України 1996 р. такий розділ не увійшов до її структури, проте певна частина його конструктивних приписів знайшла своє відображення.

Отже, в історичній ретроспективі формування Української незалежної держави та створення конституційного законодавства були різні підходи щодо конструювання моделі конституційного регулювання питань, що пов'язані з проходженням військової служби. Але вказані питання завжди були в наявності у важливих конституційних актах, а тому, відповідно, залишалися в центрі уваги конституційного права України як галузі права та складали предмет його регулювання. Проте в науковому аспекті ці питання майже не розглядались, у чому є нагальна необхідність.

Висновки

1. Військова служба тісно пов'язана з таким суспільно-політичним явищем, як війна. Війни виникли з моменту створення перших держав та з цього часу постійно супроводжують людство. Головним та вирішальним засобом ведення війни будь-якою державою є її збройні сили та інші воєнізовані формування. Саме на них покладається найбільший тягар щодо ведення бойових дій. У зв'язку з цим, з моменту виникнення держав та відповідно війн між ними, у державах почало формуватися військо як сукупність спеціально озброєних та, як правило, підготовлених людей, що були спроможні вести бойові дії, застосовуючи зброю.

¹ Концепція нової Конституції України від 19 червня 1991 р. [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . . – 1991. – № 35. – Ст. 466.

2. Тогочасне військо не мало тих якісних ознак, що притаманні сучасним збройним силам та особам, що проходять військову службу, але вже тоді були закладені ті характерні риси та атрибути, що відрізняли військову службу від інших видів людської діяльності. Тогочасне військо використовувалось не тільки для ведення бойових дій з іншими державами, але й слугувало ефективним засобом розв'язання внутрішньодержавних конфліктів та проблем: подолання виступів народних мас, збір податків тощо.

3. У процесі розвитку держав, росту їхньої економічної та політичної могутності, вони все більше уваги приділяли питанням проходження військової служби, оскільки саме на неї покладалося все більше задач, її проходження набувало все більше небезпечних рис. У зв'язку з цим, держави почали приділяти суттєву увагу не тільки озброєнню війська, але й питанням продовольчого, грошового та побутового забезпечення воїнів. Процес забезпечення військ усім необхідним набував особливих рис, став більш складним та різноплановим, у зв'язку з чим виникла нагальна необхідність його унормувати. Отже, почало формуватися законодавство, яке регламентувало ці питання. Військові аспекти довгий час регламентувались виключно на рівні поточного законодавства, а перші конституції практично не містили норм, покликаних унормувати засади формування збройних сил.

4. У зв'язку з подальшим розвитком світової спільноти, усвідомленням людством, що війна не може бути засобом розв'язання конфліктів, йде активне становлення міжнародного права, яке проголошує необхідність мирного співіснування держав, відходу від військового протистояння. Ці гуманістичні та миротворчі процеси знаходять своє відображення і в конституціях окремих держав. Однак, незважаючи на те, що більшість держав у своїх конституціях та воєнних доктринах проголосили миролюбний характер, від військової служби майже ніхто не відмовився, а деякі держави продовжують нарощувати свій воєнний потенціал.

5. У конституційному регулюванні проходження військової служби на теренах України умовно можна виділити три етапи: 1) дорадянський; 2) радянський; 3) новітній. В історії дорадянської України ці питання отримали певне закріплення перш за все в Конституції П. Орлика 1710 р., деякі положення якої стосовно проходження військової служби знайшли своєрідне продовження, відображення та розвиток у сучасному українському законодавстві. Радянський період характеризувався активним

формуванням воєнної організації та інституту військової служби в особливих ідеологічних та політичних умовах, оскільки Україна входила до складу СРСР і власних збройних сил не мала. У перших двох конституційних актах (1919 та 1929 років) найбільш чітко простежувався класовий підхід щодо проходження військової служби. Наступні дві Конституції (1937 та 1978 років) від цього практично відійшли і встановили загальний військовий обов'язок, проте ідеологічне навантаження залишалось. Серед радянських основних законів найбільш досконала врегулювала питання діяльності армії та проходження військової служби Конституція УРСР 1978 р.

§ 2. Військова служба як особливий вид державної служби

У сучасній Україні військова служба була та залишається важливим інститутом, що відіграє суттєву роль для належного функціонування її Воєнної організації, а також займає важливе місце у житті багатьох громадян нашої держави. І хоча ставлення до неї останнім часом змінилося, все одно проблеми військової служби залишаються у центрі уваги держави та суспільства. У науковому аспекті також є певні спроби їх дослідження, переважна більшість яких здійснюється з точки зору науки адміністративного права (В. М. Александров¹, І. Ф. Корж² та ін.). Також суттєві зрушення зроблено у напрямі дослідження з різних позицій у питаннях, що пов'язані з державною службою як такою (Ю. П. Битяк³, М. І. Іншин⁴, О. Ю. Оболенський⁵,

¹ Александров, В. М. Зміст і характер військової служби [Текст] / В. М. Александров // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 91. – С. 34–41.

² Корж, І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» [Текст] / Ігор Федорович Корж. – К., 2004. – 20 с.

³ Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні : проблеми становлення, розвитку та функціонування : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Битяк Юрій Прокопович. – Х., 2006. – 419 с.

⁴ Іншин, М. І. Поняття державної служби в Україні : багатоаспектний підхід [Текст] / М. І. Іншин // Вісн. Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – 2002. – Вип. 20. – С. 331–334.

⁵ Оболенський, О. Ю. Державна служба : підручник [Текст] / О.Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2006. – 472 с.

О. В. Петришин¹ та ін.). Проте будь-яких комплексних досліджень конституційних аспектів військової служби в нашій державі немає.

Як уже було зазначено, військова служба, різноманітні аспекти її проходження регламентуються різними галузями права, а також перебувають в орбіті інтересів різноманітних галузевих наук, які вивчають їх із різних боків. Ю. П. Битяк указує на те, що «державно-службові відносини не є предметом регулювання лише адміністративного права, а й конституційного, фінансового та ін.»².

Проте найбільший обсяг питань у цьому контексті вирішує саме галузь адміністративного та трудового права. Д. М. Бахрах із цього приводу зазначає, що правовий інститут державної служби є міжгалузевим, уключає в себе норми державного (конституційного), але в основному складається з норм адміністративного права, пов'язаний із низкою фінансово-правових правил, із главою Кримінального кодексу «Посадові злочини», але особливо тісно — із трудовим правом³.

У той же час, необхідно враховувати, що на сучасному етапі державотворення все більше зростає велич та значення конституційного права України як найважливішої, базової та провідної галузі права у національній правовій системі нашої держави та важливої науки. Конституційне право України збагачується новими термінами, коло питань, віднесених до його регламентації розширюється, здійснюється якісна трансформація суспільних відносин, що підлягають регламентації за допомогою правових засобів конституційного права України. Відповідно й наука адекватно має надавати обґрунтовані рекомендації щодо оптимальних моделей правового регулювання військової служби.

Проте, незважаючи на бурхливе зростання значимості конституційного права України як науки та галузі права, збільшення наукових розробок та напрацювань, все рівно в її живій матерії залишається дуже багато проблем, що на науковому рівні або не досліджені взагалі, або тільки починають досліджуватися. Такими проблемами, що залишаються практично поза увагою наукового дослідження, є цілий блок нагальних та важливих питань, що стосуються військової служби та взагалі воєнної сфери.

¹ Петришин, А. В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой анализ : монография [Текст] / А. В. Петришин. – Харьков : Факт, 1998. – 168 с.

² Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні : проблеми становлення, розвитку та функціонування : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Битяк Юрій Прокопович. – Х., 2006. – С. 44.

³ Бахрах, Д. Н. Государственная служба : основные понятия, ее составляющие, содержание, принципы [Текст] / Д. Н. Бахрах // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 14.

Залишаючи їх без належної уваги, ми позбавляємо себе можливості вирішення проблеми реалізації вимог ст. 1 Конституції України¹, тобто забезпечення існування України як суверенної і незалежної держави. Необхідність дослідження на конституційному рівні проблем, що стосуються військової служби, зумовлена цілою низкою обставин, які пов'язані практично з усіма аспектами державного й суспільного життя.

Отже, наукова проблема конституційної регламентації проходження військової служби залишається практично не розробленою та відкритою, наукові дослідження є фрагментарними та такими, що не в повній мірі відображають суть та дійсний зміст всієї гами проблем у цій сфері. Тому вказана проблема в сучасних умовах державотворення мусить отримати відповідну наукову розробку та висвітлення, як доволі актуальна, розв'язання якої є необхідною передумовою стало-го розвитку Української держави та Воєнної організації останньої.

У той же час науку конституційного права України у контексті військової служби повинні цікавити перш за все питання її конституційного регулювання, а також проблеми її взаємодії з іншими конституційно-правовими інститутами. Але для того, щоб визначитися з цими важливими питаннями, необхідно з'ясувати, що ж являє собою військова служба, яка її соціальна природа, і тільки після цього перейти до питань конституційного регулювання її проходження.

При дослідженні військової служби необхідно також зазначити, що вона є державною службою, хоча і має особливий характер, який виокремлює її з системи інших видів державної служби. Те, що військова служба є видом державної служби та має всі ознаки останньої, не викликає сумнівів у будь-якому, в тому числі в науковому аспекті, оскільки у переважній більшості комплексних досліджень державної служби вчені виділяють її вид — військову або мілітаризовану службу (Д. М. Бахрах², Ю. П. Битяк³, О. В. Петришин⁴ та ін.).

¹ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Бахрах, Д. Н. Государственная служба : основные понятия, ее составляющие, содержание, принципы [Текст] / Д. Н. Бахрах // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 10–18.

³ Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні : проблеми становлення, розвитку та функціонування : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Битяк Юрій Прокопович. – Х., 2006. – С. 419.

⁴ Петришин, О. В. Види державної служби : загальнотеоретичний підхід [Текст] / О. В. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 4 (23). – С. 116–128.

Так, зокрема, О. В. Петришин пише, що «мілітаризована державна служба поза всяким сумнівом підпадає під усі загальні ознаки державної служби і тому необґрунтованими та й абсурдними видаються деякі спроби в юридичній і особливо публіцистичній літературі вивести службу в збройних силах та інших військових формуваннях за межі поняття державної служби»¹. Ю. П. Битяк, у свою чергу, пише, що «військова служба є державною службою особливого характеру, а виконання громадянами України загального військового обов'язку — почесним обов'язком кожного»².

З іншого боку, переважна більшість учених, які досліджують військову службу також указують на те, що вона є видом державної служби (В. М. Александров³, М. В. Артамонов⁴, І. Ф. Корж⁵, О. В. Кудашкін⁶ та ін.). Зокрема, Є. Я. Кравець пише, що «військова служба — це служба державна зі всіма властивими їй основними рисами й принципами державної служби в Україні»⁷.

Тільки Ф. О. Хоменок висловлює думку про те, що «...строкова військова служба, що має у своєму змісті та порядку несення багато особливого у порівнянні з іншими формами військової служби і не може розглядатися як вид державної служби. Це інша служба державі»⁸. З цією точкою зору важко погодитися, оскільки в такому разі передусім виникає питання, до якого виду можна віднести такий вид публічної служби та що розуміти під «іншою службою державі».

¹ Петришин, О. В. Види державної служби : загальнотеоретичний підхід [Текст] / О. В. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4 (23). – С. 117.

² Конституція України : науково-практичний коментар [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право; К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 326.

³ Александров, В. М. Зміст і характер військової служби [Текст] / В. М. Александров // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 91. – С. 34–41.

⁴ Артамонов, Н. В. Правовий статус воєнослужачих в СССР [Текст] / Н. В. Артамонов // Советское государство и право. – 1983. – № 5. – С. 19–27.

⁵ Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» [Текст] / Ігор Федорович Корж. – К., 2004. – 20 с.

⁶ Кудашкін, А. В. Контракт о проходении военной службы [Текст] / А. В. Кудашкін // Юридический мир. – 2000. – № 1. – С. 4–11.

⁷ Конституційне право України : підручник [Текст] / за ред. В. Ф. Погорілка, 3-тє видання. – К. : Наукова думка. – 2000 – С. 716.

⁸ Хоменок, Ф. А. Советская военная служба [Текст] / Ф. А. Хоменок // Сов. гос-во и право. – 1979. – № 5. – С. 36.

Звичайно, ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»¹ встановлює різні види військової служби: строкова військова служба; військова служба за контрактом осіб рядового, сержантського і старшинського складу; військова служба (навчання) курсантів (слухачів) вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки; військова служба за контрактом осіб офіцерського складу; військова служба за призовом осіб офіцерського складу.

Але, незважаючи на те, що зазначені види військової служби певним чином відрізняються один від одного, мають свою специфіку, в тому числі й строкова служба, військова служба в цілому залишається єдиною та їй властиві певні ознаки, які вказують на те, що вона хоч і має особливий характер, але залишається видом державної служби.

Підтвердженням цієї тези може бути й аналіз поточного законодавства. Так, ч. 1 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»² під останньою розуміє державну службу особливого характеру. До того ж її визначення, закріплене у ст. 1 Закону України «Про державну службу»³ дозволяє дійти висновку, що всі її ознаки властиві й службі військовій. Під державною службою Закон розуміє професійну діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті.

Частина 1 статті 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» у свою чергу вказує, що військова служба є також професійною діяльністю придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України. Про те, що ці громадяни займають певні посади, у наведеному визначенні нічого не вказано, але у ст. 6 цього ж Закону встановлено, що військові посади передбачаються у штатах (штатних розписах) військових частин, кораблів, органів військового управління, установ, організацій, вищих військових навчальних закладів та їх навчальних підрозділів.

Закон України «Про державну службу» далі вказує на те, що діяльність таких осіб спрямована на практичне виконання завдань і

¹ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2233-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 27. – Ст. 386.

² Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2233-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 27. – Ст. 386.

³ Про державну службу : Закон України від 12 груд. 2006 р. № 432-V [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2007. – № 9. – Ст. 69.

функцій держави. В аналізованому визначенні військової служби зазначено, що професійна діяльність цих осіб, пов'язана із захистом Вітчизни. Проте більш детально про виконання завдань і функцій держави особами, що проходять військову службу вказано перш за все у ст. 17 Конституції України¹, а також у відповідних положеннях Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, де наведені обов'язки військовослужбовців. Як зазначає з цього приводу І. Ф. Корж, військова служба є органічною складовою, невід'ємною частиною державної служби, її особливим видом. Це випливає з того, що виконання обов'язків військової служби є виконанням державних обов'язків².

Далі, ознакою державної служби, згідно з відповідним Законом є те, що державні службовці одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Те, що громадяни України, які проходять військову службу, одержують заробітну плату за рахунок державних коштів, впливає перш за все з вимог ч. 5 ст. 17 Конституції України, де вказано, що держава забезпечує соціальний і правовий захист військовослужбовців.

Крім того, про це прямо йдеться у ст. 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»³, де встановлено, що держава гарантує військовослужбовцям матеріальне та інше забезпечення в розмірах, що стимулюють заінтересованість громадян України у військовій службі. У цій же статті прямо зазначено про те, що військовослужбовці одержують за рахунок держави грошове забезпечення, а також речове майно і продовольчі пайки або за бажанням військовослужбовця грошову компенсацію замість них.

Таким чином, порівняльний аналіз визначень та основних ознак державної та військової служби дозволяє дійти висновку, що визначення державної служби є загальним, яке всіма своїми ознаками не

¹ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Корж, І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» [Текст] / Ігор Федорович Корж. – К., 2004. – С. 7.

³ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011 зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 3 листоп. 2006 р. № 328-V [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2006. – № 51. – Ст. 519.

суперечить військовій службі та передбачає її. З іншого боку, саме військова служба як вид державної служби повинна мати такі ознаки, які б не суперечили ознакам державної служби.

В. М. Александров указує на те, що діяльність військовослужбовців має всі ознаки державної, тому можемо стверджувати, що військовій службі властиві всі її ознаки, такі як: діяльність у складі державних органів та організацій; військовослужбовці виконують спеціальні завдання відповідно до нормативно визначених за державними органами функцій, діють від імені та в інтересах держави; взаємовідносини між ними будуються на основі притаманних державній службі відносин влади і підпорядкування; правове становище військовослужбовців, порядок проходження військової служби визначаються державою, яка видає відповідні законодавчі акти; згідно з ч. 5 ст. 17 Конституції України держава забезпечує соціальний захист громадян, які перебувають на службі у Збройних Силах України¹.

У той же час, військова служба, будучи видом державної служби, має свою специфіку, що характеризується наявністю певних ознак та особливих гарантій для осіб, що її проходять, які передбачені Конституцією та поточним законодавством України.

На особливий характер військової служби, у порівнянні з іншими видами публічної служби та іншими видами людської діяльності, вказують багато авторів. Так, зокрема, І. Ф. Корж акцентує увагу на тому, що «військова служба в силу свого специфічного призначення, принципів функціонування, характеру вимог до кандидатів для вступу на військову службу, правового регулювання військово-службових відносин, установлених повноважень і обов'язків, відповідальності, визначення обмежень і заборон має певні відмінності порівняно з іншими видами державної служби»².

В. З. Гушчін, у свою чергу, виявляє специфіку військової служби у насиченості динамічних процесів, пов'язаних із несенням бойового чергування, прикордонної, вартової та внутрішньої служб, патрулюванням у гарнізоні, а також участю особового складу у навчаннях, а

¹ Александров, В. М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Александров В'ячеслав Михайлович. – Х., 2008. – С. 14.

² Корж, І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» [Текст] / Ігор Федорович Корж. – К., 2004. – С. 7.

в певних випадках і в бойових діях»¹. А. В. Гусев розглядає специфіку військової служби передусім крізь призму ризику для життя і здоров'я осіб, що її проходять². К. В. Фадеев указує на те, що детальність правового регулювання військово-службових відносин також є особливістю військової служби. Уклад життя, побут та діяльність військовослужбовців повинні бути детально регламентовані загально-військовими статутами, іншими нормативно-правовими актами³.

На відмінність військової служби від інших видів державної служби вказує також й інший її дослідник — В. М. Александров. Зокрема, він зазначає, що «порівняно зі службою в цивільних державних організаціях військова служба має свої особливості, зумовлені характером і призначенням Збройних Сил, і специфікою військової справи. За змістом вона відрізняється від будь-якої іншої діяльності своїм призначенням, сферою застосування, засобами, можливостями, умовами досягнення цілей, вимогами до військовослужбовців, а також тим, що комплектується не тільки на добровільних засадах, а й на підставі призову»⁴.

Необхідно зазначити, що, на наш погляд, підхід цього вченого краще відображає специфіку військової служби, її значимість не тільки для держави, але й для суспільства. Саме у зв'язку з тим, що тільки військова служба з огляду на завдання, що на неї покладені, передбачає вступ до неї не тільки у добровільному порядку, але й шляхом призову, Конституція передбачає серед інших окремо військовий обов'язок.

Тобто, наявність у нашій державі інституту військової служби на сьогоднішній день пов'язана з необхідністю виконання громадянами військового обов'язку. Інші види державної служби цього не вимагають. Крім цього, зазначена специфіка військової служби доволі сут-

¹ Гушин, В. З. Военная служба – конституционная обязанность граждан Российской Федерации [Текст] / В. З. Гушин // Право и политика. – 2000. – № 12. – С. 70.

² Гусев, А. В. Государственная служба в решениях Конституционного Суда России [Текст] / А. В. Гусев // Известия вузов. Правоведение. – 2007. – № 6. – С. 99.

³ Фадеев, К. В. Реформирование военной службы как составная часть реформирования федеральной государственной службы Российской Федерации [Текст] / К. В. Фадеев // Рос. воен.-прав. сб. № 5 : Актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2006. – Вып. 62. – С. 31.

⁴ Александров, В. М. Зміст і характер військової служби [Текст] / В. М. Александров // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 91. – С. 36.

тево використовується в сучасній політичній боротьбі в Україні, коли різні політичні сили обіцяють, у разі перемоги на виборах, скасувати призов на військову службу. Всі ці аспекти необхідно враховувати при дослідженні військової служби.

У зв'язку з тим, що військова служба є складовою державної служби, виникає питання про те, чи розповсюджується дія Закону України «Про державну службу»¹ на осіб, що проходять військову службу як особливий вид державної служби, а якщо так, то в якій мірі. У цьому контексті необхідно погодитися з Ю. П. Битяком, який пише, що «стосовно державної мілітаризованої служби та її службовців у чинному Законі «Про державну службу» говориться лише, що регулювання правового положення державних службовців, які працюють в апараті органів Служби безпеки України, внутрішніх справ, митної служби та в інших органах здійснюється відповідно до Закону «Про державну службу», якщо інше не передбачено законами України. Однак уже те, що таким службовцям присвоюється не ранги, а спеціальні звання, говорить про необхідність урегулювання правого статусу цієї групи державних службовців іншими законами, а не Законом України «Про державну службу». Фактично в нашій державі правове положення осіб, що перебувають на мілітаризованій службі, регулюється так званими «спеціальними» законами — «Про Службу безпеки України», «Про міліцію», «Про військовий обов'язок і військову службу», Митним кодексом України та ін.»².

Військова служба, її характер, підвищена небезпека для життя осіб, що її проходять, додаткові обов'язки, підвищені навантаження, додаткова відповідальність, обмеження конституційних прав і свобод та інші обставини відрізняють її як від інших видів державної служби, так і взагалі від інших видів діяльності людини та передбачає необхідність додаткових соціальних і правових гарантій для осіб, що її проходять. Як зазначає Л. Мойсей, навіть «дії, які цивільна людина вважає своїм законним правом, можуть загрожувати військовому тюремним ув'язненням»³.

¹ Про державну службу : Закон України від 12 грудня 2006 р. № 432-V [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2007. – № 9. – Ст. 69.

² Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні : проблеми становлення, розвитку та функціонування : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Битяк Юрій Прокопович. – Х., 2006. – С. 158–159.

³ Мойсей, Л. Військовослужбовці – подвійне обмеження прав : пільги замість свободи [Текст] / Л. Мойсей // Право військової сфери. – 2007. – № 5. – С. 13.

Для того, щоб показати специфіку військової служби у порівнянні з іншими аналогічними видами діяльності людини, слід порівняти, наприклад, статус студента будь-якого вищого навчального закладу та курсанта. У зазначених суб'єктів у загальних рисах мета одна — отримати вищу освіту та фахову підготовку. Але курсант приймає присягу та проходить військову службу, і це визначає особливості його статусу.

У разі, наприклад, відсутності на заняттях у навчальному закладі протягом більше трьох днів без поважних причин студента можуть максимум відрахувати з ВНЗ, проте курсанта у цьому разі чекає кримінальна відповідальність за вчинення злочину, передбаченого ст. 407 Кримінального кодексу України¹ «Самовільне залишення військової частини або місця служби». Це витікає з того, що як зазначає С. Ю. Поляков, військова освіта в Україні тісно пов'язана з проходженням військової служби, її особливостями як специфічного виду державної служби². І таких прикладів можна навести доволі багато, оскільки громадянин України, який проходить військову службу в будь-якому військовому формуванні у разі вчинення військового злочину може бути притягнений до кримінальної відповідальності згідно з Розділом XIX Кримінального кодексу України.

Більш того, статuti Збройних Сил України, які обов'язкові до виконання військовослужбовцями не тільки Збройних Сил України, але й інших військових формувань та деяких правоохоронних органів, детально регламентують усі сторони життя, службової діяльності та навіть побуту військовослужбовців, а також установлюють додаткову відповідальність. Як зазначає В. М. Корякін, «військовослужбовець може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за такі діяння, як порушення встановленого порядку військового вітання, порушення правил носіння військової форми, одягу тощо. В умовах цивільного життя подібні порушення можуть потягнути лише моральну відповідальність (суспільний осуд)»³. Ці та інші обставини відрізняють військову службу від інших видів людської діяльності.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

² Поляков, С. Ю. Організаційно-правові засади військової освіти в Україні (адміністративно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Поляков Станіслав Юрійович. – Х., 2006. – С. 18.

³ Корякин, В. М. Введение в теорию военного права : монография [Текст] / В. М. Корякин // Рос. воен.-прав. сб. № 9: Военное право в XXI в. Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 37.

Крім цього, необхідно мати на увазі, те що чітке визначення поняття, власне, військової служби та з'ясування її соціальної природи має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Це питання також набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що саме військова служба дозволяє встановити категорію осіб, які є відповідно до законодавства України військовослужбовцями, а також дозволяє здійснити розмежування між Збройними Силами, іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами, про які йдеться у ст. 17 Конституції України¹.

Тобто, вирішення наукових питань військової служби може позитивно впливати на вирішення інших проблем конституційно-правової матерії. Ю. П. Битяк, аналізуючи державну службу у цьому контексті пише, що вона «є основою сучасного державного будівництва, здійснює свій вплив на всі найважливіші конституційно-правові формування»². З іншого боку, чітке розмежування військових формувань та правоохоронних органів дозволяє визначитися із завданнями та функціями, що покладені на військову службу Конституцією України.

Тобто за допомогою категорії «військова служба» можна передусім краще з'ясувати поняття «військовослужбовець» та визначити обов'язки, які покладені на нього. Велика енциклопедія під редакцією С. М. Южакова, що була рекомендована для фундаментальних бібліотек кадетських корпусів та воєнних училищ, ще у 1904 році під службою військовою розуміла виконання передбачених солдату обов'язків³.

Також необхідно зазначити, що ст. 17 Конституції України⁴ «розподіляє» обов'язки між Збройними Силами України, іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами. Так, зокрема, у ч. 2 ст. 17 Конституції України зазначено, що оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Частина 3 статті 17 Основного Закону України встановлює, що забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладається на відповідні вій-

¹ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Битяк, Ю. П. Конституційно-правові засади становлення та розвитку державної служби в Україні [Текст] / Ю. П. Битяк // Вісник Академії правових наук. – 1998. – № 2 (13). – С. 75.

³ Большая энциклопедия [Текст] / под ред. С. Н. Южакова. – СПб., Том 17. – 1904. – С. 537.

⁴ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1996. – № 30. – Ст. 141.

ськові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. З цих норм випливають не тільки завдання для конкретних органів держави, але й для військової служби. А для того, щоб визначитися з тим, чи всі ці завдання можуть бути розповсюджені саме на військову службу, необхідно з'ясувати, чи проходять громадяни України військову службу в правоохоронних органах України.

Отже, проблема військової служби прямо пов'язана із проблемою визначення того, що необхідно розуміти під військовим формуванням. Якщо стосовно Збройних Сил України у законодавстві є чітке визначення, а саме у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України»¹, під останніми необхідно розуміти військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладається оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Але що необхідно розуміти під категорією «інші військові формування», чинне законодавство чіткої відповіді на це питання не дає. Так, наприклад, у ч. 12 ст. 1 Закону України «Про оборону України»² є загальне визначення військового формування, з якого не можна з'ясувати, що ж таке саме «інші військові формування», оскільки це визначення охоплює як останні, так і Збройні Сили України.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 6 липня 1998 року № 10-рп/98 (справа щодо утворення Національного бюро розслідувань України)³ ознакою військового формування є те, що громадяни України, які входять до його складу перебувають на військовій службі. Проте питання ускладнюється тим, що в Україні деякі правоохоронні органи також практично у повному обсязі комплектуються із громадян України, що проходять військову службу, з розповсюдженням на останніх прав, свобод і соціальних гарантій, передбачених Конституцією та Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей».

¹ Про Збройні Сили України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1934-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 108.

² Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 9. – Ст. 106.

³ Рішення Конституційного Суду України від 6 лип. 1998 р. № 10-рп/98 (справа щодо утворення Національного бюро розслідувань України) [Текст] // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 27. – Ст. 146.

Так, згідно з ч. 1 ст. 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України»¹, остання є правоохоронним органом спеціального призначення. У той же час, ч. 3 ст. 6 цього ж Закону встановлює, що загальна чисельність Державної прикордонної служби України становить 50 000 осіб, у тому числі 42 000 військовослужбовців. Таким чином, зазначений правоохоронний орган у переважній більшості комплектується з громадян України, що перебувають на військовій службі (військовослужбовці складають 84 % від загальної чисельності цієї служби).

Практично така ж ситуація має місце й у деяких інших правоохоронних органах, наприклад, Службі безпеки України, Управлінні державної охорони України. Слід також зазначити, що до реформування та прийняття Закону України «Про Державну прикордонну службу України» діяв Закон України «Про прикордонні війська України»², який їх визначав як військове формування. Але, як справедливо зазначає О. Петриченко, «в основному реформування було зведено до зміни «вивіски», назв керівних органів та структурних підрозділів та редакційних уточнень прав і обов'язків»³.

Все ж, напевно, у поточному законодавстві необхідно більш чітко провести розмежування на підставі ст. 17 Конституції України⁴ та, враховуючи Рішення Конституційного Суду України від 6 липня 1998 року⁵. Необхідно чітко визначити поняття військового формування та правоохоронного органу та на підставі усіх визначень віднести ті чи інші органи або до військових формувань, або до правоохоронних органів.

Так, наприклад, О. Петриченко при розмежуванні військових формувань та правоохоронних органів у його основу поклав перш за

¹ Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 27. – Ст. 208.

² Про прикордонні війська України : Закон України від 4 листопада 1991 р. № 1779-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 7; Закон втратив чинність на підставі Закону від 3 квітня 2003 р. № 661-IV // Закон України від 6 квітня 2000 р. № 1647-III [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 27. – Ст. 208.

³ Петриченко, О. Кінець загального військового обов'язку (коментар Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу») [Текст] / О. Петриченко // Право військової сфери. – 2006. – № 6. – С. 6.

⁴ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

⁵ Рішення Конституційного Суду України від 6 липня 1998 р. № 10-рп [Текст] / 98 (справа щодо утворення Національного бюро розслідувань України) // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 27. – Ст. 146.

все військову службу, а також вид безпеки (внутрішня або зовнішня), котру вони покликані забезпечувати. Зокрема, він пише, що «до ознак військового формування можна віднести: 1) забезпечення безпеки держави від зовнішніх загроз; 2) комплектування військовослужбовцями, наявність військових звань; 3) проходження останніми військової служби»¹, а також «поширення на особовий склад соціального і правового захисту, умов пенсійного забезпечення, передбаченого саме для військовослужбовців»². До ознак правоохоронних органів він відносить: «1) забезпечення безпеки держави від внутрішніх загроз; 2) комплектування особами рядового та начальницького складу, що мають спеціальні звання; 3) проходження спеціальної служби. Також загальною ознакою має бути наявність на озброєнні вогнепальної зброї»³.

Ми погоджуємося в цілому з цією точкою зору та вважаємо, що військова служба, як правило, повинна бути критерієм, що дозволяє відмежувати військові формування та правоохоронні органи. Стосовно забезпечення зовнішньої та внутрішньої безпеки необхідно зазначити, що військові формування повинні дійсно у першу чергу забезпечувати безпеку держави від зовнішніх загроз.

Проте цей критерій не може бути абсолютним та покладеним в основу їх розмежування, оскільки військові формування все ж таки повинні брати певну участь також і в забезпеченні безпеки держави від внутрішніх загроз. Крім цього, на всі військові формування покладатиметься завдання боротися з тероризмом, який, як відомо, є трансграничною категорією та посягає як на внутрішню, так і на зовнішню безпеку.

Отже, можна стверджувати, що за допомогою військової служби можна визначити та відмежувати Збройні Сили, інші військові формування та правоохоронні органи, конституційні засади організації та діяльності яких установлені у ст. 17 Конституції України. Проте певні

¹ Петриченко О. Кінець загального військового обов'язку (коментар Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу») [Текст] / О. Петриченко // Право військової сфери. – 2006. – № 6. – С. 6.

² Петриченко О. Хто відповідає за забезпечення безпеки держави [Текст] / О. Петриченко // Право військової сфери. – 2006. – № 8. – С. 13.

³ Петриченко О. Кінець загального військового обов'язку (коментар Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу») [Текст] / О. Петриченко // Право військової сфери. – 2006. – № 6. – С. 6.

проблеми у цьому аспекті існують, оскільки у поточному законодавстві це, на жаль, на враховується. Також аналіз ч. 2 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»¹ дозволяє дійти висновку про те, що громадяни України проходять військову службу в Збройних Силах України, в інших утворених відповідно до законодавства військових формуваннях, а також правоохоронних органах спеціального призначення та Державній спеціальній службі транспорту.

Було б доцільно, щоб тільки у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях громадяни України проходили військову службу, а у правоохоронних органах громадяни України проходили інший вид державної служби та мали б спеціальні звання. Винятки з цього правила повинні бути особливо оговорені, наприклад, можливо, для органів військової прокуратури, військового суду тощо.

Ця проблема має різні аспекти свого негативного прояву, оскільки стосується й ефективного цивільного контролю та інших важливих питань. Як зазначає з цього приводу С. Остапенко, «невизначеність на законодавчому рівні правового статусу військових формувань і правоохоронних органів не дозволяє чітко розмежувати їх повноваження та визначити основні напрями їх реформування, а також установити належний цивільний контроль»².

Крім цього, проблема визнання, наприклад, за Управлінням державної служби охорони статусу військового формування в українській практиці, на думку Ю. Г. Барабаша, призвела до виникнення конфлікту між Президентом та Верховною Радою України³. Основою цього конфлікту стало те, що Управління державної служби охорони, в якому громадяни проходять військову службу до 2001 р. не мало статусу військового формування, а, відповідно, Верховна Рада не могла затверджувати його загальну структуру та чисельність, визначати функції (п. 22 ст. 85 Конституції України⁴).

З невизначеністю цього питання також пов'язана й проблема соціального захисту військовослужбовців, адже Конституція України

¹ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2233-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 386.

² Остапенко, С. Військові формування України : теоретико-правові аспекти [Текст] / С. Остапенко // Право військової сфери. – 2007. – № 7. – С. 16.

³ Барабаш, Ю. Г. Про використання терміна «конфлікт» у конституційному законодавстві [Текст] / Ю. Г. Барабаш // Вісн. Акад. прав. наук. – 2008. – № 1 (52). – С. 83.

⁴ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1996. – № 30. – Ст. 141.

(ч. 5 ст. 17) гарантує соціальний захист лише громадянам, що перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членам їх сімей. Про правоохоронні органи та осіб, що проходять військову службу в їх підрозділах у зазначеному приписі не йдеться.

Таким чином, необхідно законодавчо встановити, що військова служба визнається головним критерієм відмежування Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів та інших органів державної влади.

Що стосується завдань, які Конституція України покладає на військову службу, то необхідно, перш за все, керуватися ст. 17 Конституції України, а також необхідно враховувати те, що на сьогоднішній день військову службу громадяни України проходять не тільки у Збройних Силах та інших військових формуваннях, але й у правоохоронних органах. А тому, на нашу думку, всі конституційні завдання, що покладені ст. 17 Основного Закону України як на Збройні Сили та інші військові формування, так і на правоохоронні органи можна вважати завданнями військової служби як такої.

Отже, відповідно до ст. 17 Конституції України в умовах сьогодення на військову службу як на інститут держави покладаються такі конституційні завдання: оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності (ч. 2), забезпечення державної безпеки та захист державного кордону України (ч. 3).

Наступний важливий аспект військової служби полягає у тому, що вона, як уже було зазначено вище, дозволяє встановити категорію осіб, які є військовослужбовцями, оскільки у законодавстві відсутнє чітке визначення поняття «військовослужбовець». Та, навпаки, у зв'язку з тим, що громадяни, які проходять військову службу відповідно до законодавства України є військовослужбовцями (ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»¹), то для більш детального з'ясування визначення та соціальної природи військової служби необхідно також звернутися до поняття «військовослужбовець», оскільки саме наведена категорія є найближчою до категорії «військова служба». Як зазначає із цього приводу І. Ф. Корж, поняття «військовослужбовець» і поняття «військова служба» є основоположними для загальнотеоретичного пізнання інституту військо-

¹ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2233-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 27. – Ст. 386.

вої служби і відображають найістотніші фундаментальні закономірності функціонування військової служби¹.

До цього часу чітке легальне визначення поняття «військовослужбовець» в українському законодавстві відсутнє, а Конституція України взагалі словом «військовослужбовець» не послуговується. У деяких нормативно-правових актах є певні спроби визначити категорію осіб, які можуть бути військовослужбовцями, але тільки шляхом установлення певного переліку. Але зведеної та універсальної дефініції немає. Так само відсутня універсальна класифікація категорій військовослужбовців.

Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»², Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу»³, Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі, затверджене постановою Верховної Ради України від 25 червня 1995 р.⁴ тільки перераховують осіб, що є військовослужбовцями. Як зазначає стосовно цього В. Й. Пашинський, «...аналізуючи наведені положення нормативних актів, можна сказати, що є необхідним визначити єдине універсальне поняття військовослужбовця. Не можна давати визначення військовослужбовців шляхом установлення переліку. Необхідно для всіх перерахованих осіб виділити щось спільне, що свідчить про особливий правовий статус військовослужбовців»⁵.

Із цим твердженням необхідно погодитися. Справа в тому, що зазначені нормативно-правові акти роблять спробу вказати на коло осіб, що належать до військовослужбовців шляхом перерахування їх категорій та відомств, у яких вони проходять військову службу. Так, на-

¹ Корж, І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» [Текст] / Ігор Федорович Корж. – К., 2004. – С. 9.

² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 3 листопада 2006 р. № 328-V [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 51. – Ст. 519.

³ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2233-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 27. – Ст. 386.

⁴ Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі : затв. постановою Верховної Ради України від 25 червня 1995 року № 243/95-ВР [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1995. – № 25. – Ст. 193.

⁵ Пашинський, В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 [Текст] / Пашинський В. Й. – К., 2007. – С. 62.

приклад, згадана вже ст. 3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»¹ установлює, що до військовослужбовців належать: особи офіцерського складу, прапорщики, мічмани, військовослужбовці строкової і надстрокової служби та військової служби за контрактом Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, військ цивільної оборони, а також інших військових формувань, що створюються Верховною Радою України, стратегічних сил стримування, які дислокуються на території України, військовослужбовці-жінки, курсанти військових навчальних закладів.

Проблема, яка може виникнути та вже виникла у зв'язку із цим визначенням, — це, наприклад, перейменування перелічених у ньому відомств, у зв'язку з чим необхідно буде постійно вносити до вказаного визначення відповідні зміни. Ці та деякі інші обставини підтверджують необхідність запровадження єдиного універсального визначення, що було б законодавчо закріплене.

Проте навіть у науковому аспекті цьому питанню суттєва увага не приділяється. Найбільш розгорнуте визначення поняття «військовослужбовець» в Україні було розроблено В. Й. Пашинським. На його думку, «військовослужбовець — це громадянин України, який проходить військову службу, що є державною службою особливого характеру, в одному із військових формувань України, яке створене відповідно до чинного законодавства України для здійснення оборони держави»². Погоджуючись у цілому із зазначеним авторським визначенням, оскільки його можна розповсюдити на всіх без винятку військовослужбовців, вважаємо за необхідне зазначити таке.

Для того, щоб вивести будь-яку дефініцію, яку можна було б у подальшому використовувати у поточному законодавстві як легальне визначення, необхідно перш за все базуватися на нормах Конституції України, а також урахувати положення інших нормативно-правових актів, оскільки у законодавстві має бути термінологічна точність та несуперечність. Як зазначав із цього приводу Ю. М. Тодика, «якщо в Конституції те або інше поняття зазначено одним визначеним термі-

¹ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011 зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 3 листопада 2006 р. № 328-V [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . . . – 2006. – № 51. – Ст. 519.

² Пашинський В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні. – С. 62–63.

ном, то і все інше законодавство повинно у відповідних випадках послуговуватися саме цим терміном, уникаючи інших синонімів, щоб не ставити правозастосовувача у скрутний стан стосовно того, чи має він справу з одним і тим же поняттям або з різними. Для правозастосовної практики це має особливе значення. Також як і для законодавчості»¹. Поняття «військовослужбовець» не повинно бути виключенням із цього правила та необхідно, щоб воно також базувалось на нормах Конституції та законів України.

Так, В. Й. Пашинський, даючи визначення зазначеного поняття, вказує на те, що військовослужбовець проходить військову службу «...в одному із військових формувань України, яке створене відповідно до чинного законодавства України...»². Але частина 5 статті 17 Конституції України вказує, що громадяни України перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях. Безперечно, відтворювати всю зазначену норму у визначенні поняття «військовослужбовець» потреби немає, оскільки Конституція України стосовно цього у самому тексті має термінологічні розбіжності. Так, наприклад, у наведеній уже ч. 5 ст. 17 Конституції України вказано, що громадяни України перебувають на службі, а ч. 2 ст. 65 Основного Закону України встановлює, що «громадяни відбувають військову службу...».

Проте ці термінологічні розбіжності, що мають місце у Конституції України, на визначення поняття «військовослужбовець» суттєвим чином вплинути не можуть. У той же час Конституція України та поточне законодавство України, як уже було наведено вище, чітко вказують, що є Збройні Сили України та є інші військові формування. І хоча згідно з ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України»³ під останніми необхідно розуміти також військове формування, але оскільки Конституція України їх розмежовує, то про це необхідно, на наш погляд, також указати у визначенні.

Таким чином, у визначенні необхідно зазначити, що громадяни України проходять військову службу саме у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Крім цього, необхідно враховува-

¹ Тодика, Ю. М. Конституція України : проблеми теорії і практики : монографія [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2000. – С. 39.

² Пашинський, В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні. – С. 63.

³ Про Збройні Сили України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 9. – Ст. 108.

ти те, що громадяни України, як уже вказувалось, на сьогоднішній момент можуть перебувати на військовій службі, виконуючи свої безпосередні функціональні обов'язки у правоохоронних органах та навіть у цивільних установах.

У авторському визначенні поняття «військовослужбовець» В. Й. Пашинського вказано, що військовослужбовець проходить військову службу «... для здійснення оборони держави»¹. Як уже вказувалось вище, ч. 5 ст. 17 Конституції України встановлює, що громадяни України можуть проходити військову службу як у Збройних Силах України, так і в інших військових формуваннях. А відповідно до ч. 2 ст. 17 Конституції України оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України, а на інші військові формування та правоохоронні органи, згідно з ч. 3 ст. 17 Основного Закону України покладається забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України². Таким чином, військовослужбовець виконує свої обов'язки не тільки для забезпечення оборони держави.

Також ще одне, на що необхідно звернути увагу при формулюванні визначення поняття «військовослужбовець». У проаналізованому визначенні В. Й. Пашинського вказано, що «військовослужбовець — це громадянин України, який проходить військову службу, що є державною службою особливого характеру...»³. У частині 1 статті 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»⁴ має місце визначення військової служби як державної служби особливого характеру. У зв'язку з чим, указувати про це у визначенні поняття «військовослужбовець» будь-якої потреби немає. Хоча, з іншого боку, зазначений учений виходить із того, що це є суттєвою ознакою військової служби та поняття «військовослужбовець», проте, на наш погляд, таке дублювання буде обтяжувати визначення.

У той же час, абсолютно точно зазначено, що «військовослужбовець — це громадянин, який проходить військову службу», оскільки

¹ Пашинський, В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні. — С. 63.

² Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . — 1996. — № 30. — Ст. 141.

³ Пашинський В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні. — С. 62–63.

⁴ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2233-ХП [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . — 1992. — № 27. — Ст. 386.

одночасно з початком проходження військової служби громадянин набуває статусу військовослужбовця з відповідними правами та обов'язками, які випливають зі специфіки саме її проходження. Це знаходить своє підтвердження й у відповідних словниках.

Так, у Тлумачному словнику української мови під словом «служити» серед інших значень розуміється: перебувати на військовій службі, бути військовим¹. Тобто, якщо мовити словами законодавства України, цей словник під словом «служити» розуміє «проходити військову службу» та «бути військовослужбовцем». Відповідно, «проходити військову службу» означає «бути військовослужбовцем». У свою чергу, під словами «пройти», «проходити» Словник російської мови С. І. Ожегова розуміє, «виконати будь-які обов'язки, завдання, призначення. Наприклад, пройти, проходити військову службу»².

Великий юридичний словник під терміном «військовослужбовці» за правом Російської Федерації розуміє осіб, що проходять військову службу³. Великий енциклопедичний юридичний словник за редакцією Ю. С. Шемшученка під терміном «військовослужбовці», у свою чергу, розуміє громадян України, які відбувають військову службу згідно із Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу»⁴. Сам Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу»⁵ у ч. 9 абз. 4 ст. 1 також виходить із того, що військовослужбовці — особи, які проходять військову службу. У свою чергу, Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»⁶ у ч. 1 ст. 5 чітко вказує, що військовослужбовці — це громадяни України, які проходять військову службу.

Таким чином, з урахуванням наведеного вище, можна дати таке визначення. Військовослужбовець — це громадянин України, який

¹ Тлумачний словник української мови [Текст] / за ред. В. С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х. : Прапор, 2006. – С. 758.

² Ожегов, С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов [Текст] / под ред. докт. филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – 16-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1984. – С. 530.

³ Большой юридический словарь [Текст] / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2002. – С. 95.

⁴ Великий енциклопедичний юридичний словник [Текст] / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво "Юридична думка"», 2007. – С. 115.

⁵ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2233-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 386.

⁶ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011 зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 3 листопада 2006 р. № 328-V [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 51. – Ст. 519.

спрямовує свою професійну діяльність на виконання завдань та функцій, що покладені Конституцією та законами України на військову службу, яку він проходить у Збройних Силах України чи в інших військових формуваннях.

Ураховуючи наведене визначення та інші ознаки необхідно дати загальне визначення і військової служби, під якою необхідно розуміти особливий вид державної служби, яку проходять громадяни України, що відповідають вимогам, установленим у законі, у Збройних Силах України чи інших військових формуваннях та спрямовують свою професійну діяльність на виконання завдань та функцій, які покладені на них Конституцією та законами України.

У наведених визначеннях спеціально використовуються слова «професійна діяльність» військовослужбовців, оскільки ці визначення сконструйовані з урахуванням необхідності найшвидшого переходу виключно до контрактних засад проходження військової служби та «професійної армії». В. М. Александров у цьому контексті вірно зазначає, що у повній мірі ознака державної служби як виду професійної діяльності буде притаманна військовій службі в Україні після повного переходу до комплектування Збройних Сил на професійній основі, тобто громадянами, які укладають контракт про проходження військової служби у добровільному порядку¹.

Визначення військової служби повинно використовуватися й при конструюванні приписів інших законів. Так, наприклад, Закон України «Про вищу освіту»² в абзаці 3 ст. 53 дає визначення поняття «курсант». Під ним Закон розуміє особу, яка в установленому порядку зарахована до військового вищого навчального закладу і навчається з метою здобуття певних освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів.

На наш погляд, це визначення абсолютно не відображає специфіки отримання курсантом освіти під час навчання у вищих навчальних закладах. Питання полягає у тому, що це визначення майже нічим не відрізняється від визначення поняття студента, яке наведено в абз. 2 ст. 53 цього Закону. Єдина різниця, на яку вказує Закон, — це те, що курсант зарахований та навчається у військовому вищому навчальному закладі.

¹ Александров, В. М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Александров В'ячеслав Михайлович. — Х., 2008. — С. 32–33.

² Про вищу освіту : Закон України від 17 січня 2002 р. № 2984-III [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . — 2002. — № 20. — Ст. 134.

Але проблема полягає у тому, що на сьогоднішній день у таких закладах навчаються не тільки курсанти, а й студенти. Крім цього, й навпаки, курсанти можуть навчатися не тільки у військових вищих навчальних закладах, а й у вищих навчальних закладах, які мають кафедри військової підготовки (факультети, відділення, інститути військової підготовки). Також, ураховуючи той факт, що військову службу в Україні мають змогу проходити виключно громадяни України, то використання слова «особа» у зазначеному визначенні є неправильним.

С. Ю. Поляков наводить додаткові аргументи на користь специфіки навчального процесу в курсантів. Зокрема, він зазначає, що з метою повного та всебічного здійснення навчального та виховного процесу та для його впорядкування курсантів об'єднують у підрозділи (батальйони (дивізіони, ескадрильї), курси, роти (батареї, ланки), взводи, навчальні (льотні) групи тощо). Вони, порівняно з групами в цивільному інституті, мають суттєву відмінність. Кожен такий підрозділ очолює військовий командир — курсовий офіцер, начальник курсу, командир роти, батальйону тощо, який не має прямого відношення до навчального процесу. Він, а точніше його посада, є складовою військової вертикалі, і тому, щоб обійняти таку посаду, слід бути не лише кадровим офіцером, але й мати досвід військової служби не менш ніж два роки. Це зумовлено тим, що офіцер, який обіймає таку посаду, повинен виконувати, по-перше, загальні обов'язки, покладені на нього військовим законодавством, а по-друге, — педагогічні обов'язки¹.

Для того, щоб визначення курсанта відображало відповідну специфіку, в його основу необхідно покласти те, що курсант — це громадянин України, який не тільки навчається у відповідному навчальному закладі, але й проходить військову службу або інший вид державної служби, а також навчається не тільки з метою здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня, але й отримує можливість у подальшому проходити військову службу або іншу службу на посадах осіб офіцерського складу.

Крім цього, необхідно враховувати, що не всі курсанти перебувають на військовій службі, оскільки посади курсантів передбачені й у деяких відомчих вищих навчальних закладах, наприклад, у навчальних закла-

¹ Поляков, С. Ю. Організаційно-правові засади військової освіти в Україні (адміністративно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Поляков Станіслав Юрійович. — Х., 2006. — С. 100.

дах системи Міністерства внутрішніх справ України, де курсанти разом із навчанням проходять інший вид державної служби.

Отже, використовуючи термін «військова служба» можна дати визначення поняття «курсанта». Курсант — це громадянин України, який проходить військову службу або інший вид державної служби та одночасно навчається у вищому військовому навчальному закладі або у вищому навчальному закладі, що має кафедри військової підготовки (факультети, відділення, інститути військової підготовки), або у вищому навчальному закладі відомчої освіти з особливими умовами навчання, з метою підготовки на посади осіб офіцерського складу та здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Таким чином, правильне розуміння понять «військовослужбовець», «військова служба», її «проходження» має суттєве значення для різних аспектів державного та суспільного життя, належного функціонування Воєнної організації та забезпечення існування нашої держави як суверенної та незалежної.

Висновки

1. Військова служба в сучасних умовах за своєю суттю є державною службою, хоч і має особливий характер, який суттєвим чином відрізняє її від інших видів державної служби та напрямів людської діяльності. Проте загальні вимоги законодавства про державну службу майже не поширюються на військову службу, її правова регламентація здійснюється спеціальним військовим законодавством. Категорія «військова служба» є критерієм, за допомогою якого слід відмежувати військові формування від правоохоронних органів та який варто покласти в основу визначення поняття військового формування. Але в Україні цей критерій до останнього часу не застосовувався при прийнятті законів, які регулюють організацію та функціонування правоохоронних органів, у зв'язку з чим деякі з них комплектуються переважно особами, що проходять військову службу.

2. Поняття «військова служба» найбільш тісно пов'язане з поняттям «військовослужбовець», під яким слід розуміти громадянина України, який спрямовує свою професійну діяльність на виконання завдань та функцій, що покладені Конституцією та законами України на військову службу, яку він проходить у Збройних Силах України чи

в інших військових формуваннях. У свою чергу, під військовою службою необхідно розуміти особливий вид державної служби, яку проходять громадяни України, що відповідають вимогам, установленим у законі, у Збройних Силах України чи інших військових формуваннях і спрямовують свою професійну діяльність на виконання завдань та функцій, які покладені на них Конституцією та законами України.

3. Визначення військової служби повинно використовуватися й при конструюванні приписів деяких інших законів. Наприклад, ураховуючи зазначену дефініцію можна дати визначення поняття «курсант», про яке йдеться у Законі України «Про вищу освіту». Курсант — це громадянин України, який проходить військову службу або інший вид державної служби та одночасно навчається у вищому військовому навчальному закладі або у вищому навчальному закладі, що має кафедри військової підготовки (факультети, відділення, інститути військової підготовки), або у вищому навчальному закладі відомчої освіти з особливими умовами навчання, з метою підготовки на посади осіб офіцерського складу та здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

§ 3. Загальні засади конституційно-правового регулювання проходження військової служби громадянами України

Як уже було зазначено, військова служба як комплексне та складне державне-правове явище попадає до орбіти правової регламентації різних галузей права. У зв'язку з цим, виникає питання про те, яким саме чином та в якій мірі конституційне право України як провідна та базова галузь регламентує питання, що пов'язані з проходженням військової служби.

Вважаємо, що названа проблема повною мірою входить до предмета регламентації конституційного права України як найважливішої галузі права. Вона знайшла своє чітке закріплення на конституційному рівні, у тому числі питання регламентації проходження військової служби певним чином передбачені у Конституції України, хоча, як уже було зазначено, є певні термінологічні невідповідності та інші недоліки. Це не в останню чергу пов'язано з тим, що ця проблема не знайшла своєї суттєвої наукової розробки, у тому числі на момент прийняття Основного Закону України.

Проте, незважаючи на це, як точно зазначає М. І. Козюбра, «законодавець до того ж змушений регулювати і ті відносини, природа і закономірності яких не досліджені, що особливо часто буває в перехідні періоди, коли реформуються всі сфери суспільного життя»¹. На той факт, що Конституція України на той час мала яскраво виражений програмний характер указує й В. Я. Тацій. Зокрема, він зазначає, що Основний Закон на момент прийняття із багатьох принципових питань випереджав стан розвитку як вітчизняного законодавства, так і правової науки, окремих її галузей².

Певна увага законодавця щодо організації проходження військової служби в Основному Законі України зумовлена цілою низкою обставин, що пов'язані зі станом суспільних відносин, які підлягають регламентації. Ю. М. Тодика з цього приводу вказував, що Конституція, як підсумковий документ, закріплює досягнутий рівень розвитку в Україні суспільних відносин на момент її прийняття³.

Український законодавець, формулюючи модель конституційного регулювання відповідних питань, виходить із нагальної потреби їх унормувати. У цьому процесі ним ураховувалась сукупність різноманітних обставин, що в тій або іншій мірі впливають на обсяг конституційної регламентації, а також взагалі на появу відповідних конституційних норм та інститутів, що регулюють ті або інші питання.

Серед різноманітних чинників, що впливають на цей процес, одним із найважливіших слід визнати стан суспільного розвитку, в тому числі, що склався в Україні на момент проголошення її як незалежної держави, а також на момент прийняття Основного Закону України. Так, наприклад, реакцією українського законодавця на наслідки, що мали місце в результаті техногенної катастрофи, що сталася на Чорнобильській АЕС, при прийнятті Конституції України стало закріплення у ст. 16 положення про те, що «Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи пла-

¹ Козюбра, М. І. *Методологія права : концептуальні підходи* [Текст] / М. І. Козюбра // *Матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. «Проблеми методології сучасного правознавства»*. – К., 1996. – С. 25.

² Тацій, В. *Проблеми реформування конституційних засад державного ладу України* [Текст] / В. Тацій // *Вісн. Акад. прав. наук України*. – 2007. – № 3(50). – С. 3.

³ Тодика, Ю. М. *Конституція України : проблеми теорії і практики : монографія* [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2000. – С. 59.

нетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави».

Таким чином, законодавець намагається реагувати на важливі події у державі та суспільстві, передусім шляхом запровадження відповідних норм в Основному Законі України. Як слушно стверджує Ф. В. Веніславський, будь-яка галузь права як система загально-обов'язкових, формально визначених правил поведінки найбільш ефективно виконує свою головну функцію універсального регулятора суспільних відносин лише за умови, якщо у процесі правотворчості і правореалізації враховуються особливості тих сфер суспільного життя, що становлять предмет її правового регулювання. Крім того, право ще більше сприймається широким загалом як певна соціальна цінність завдяки тому, що відповідні суб'єкти правотворчості оперативно реагують на еволюційні, прогресивні зміни, котрі відбуваються в суспільних відносинах, і приводять правові норми у відповідність з ними¹.

Що стосується воєнних питань та питань, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки та оборони, організацією проходження військової служби, то їх певний обсяг, утілений у Конституції України, зумовлений сукупністю обставин існування нашої держави у складі Радянського Союзу. Безперечно, найважливішим чинником, який впливає на це, слід визнати те, що Україна тривалий час перебувала у складі інших держав і не була самостійною, а для того, щоб вона стала незалежною, знадобилися значні зусилля не одного покоління людей. Тому український законодавець, розглядаючи здобуту та виборену незалежність в аксіологічному аспекті як велику соціальну цінність, конструє конституційне законодавство, яке б «працювало» на забезпечення розвитку України як суверенної та незалежної держави.

Необхідно розуміти, що держави, які стали на шлях незалежності та перебувають у перехідному періоді свого розвитку, як правило, на конституційному рівні докладно закріплюють положення, що стосуються державного суверенітету та оборони країни, національної безпеки, військової служби і військових формувань та інших ознак

¹ Веніславський, Ф. В. Динамізм і стабільність конституційно-правового регулювання як актуальна проблема науки конституційного права України [Текст] / Ф. В. Веніславський // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку : матеріали виступів учасників «круглого столу» [Текст] / за ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 159.

державності, і це можна вважати цілком виправданим та закономірним явищем. Як зазначав із цього приводу Ю. М. Тодика, «деякі положення засад, наприклад, про захист суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки (ст. 17 Конституції) надані вельми детально. Чи виправдано це? Думається, що так»¹.

Крім цього, наявність значного силового ресурсу, котрий знаходився «в руках» громадян України, які проходили військову службу, що залишився незалежній Україні у спадок від Радянського Союзу, в тому числі наявність ядерної зброї, зумовило нагальну необхідність чіткої регламентації для унормування суспільних відносин у цій важливій сфері. О. Г. Данильян та В. М. Тараненко з цього приводу вказують, що «у процесі посттоталітарної трансформації нині перебуває четверта частина території планети, якій належить гігантський людський, промисловий і військовий потенціал, що може бути використаний як на користь, так і на шкоду людства»².

Не винятком стосовно цього була й Україна, особливо на момент проголошення незалежності. С. Остапенко стверджує, що «з розпадом Радянського Союзу Україна отримала у спадок надзвичайно чисельну за особовим складом та кількістю озброєнь, потужну і, водночас, економічно обтяжливу та структурно нераціональну Воєнну організацію. Постала нагальна необхідність реформувати Збройні Сили України та інші силові структури таким чином, щоб вони, не втративши, а підвищивши власну здатність виконувати поставлені перед ними завдання, не стримували економічний та соціальний розвиток держави»³.

Конституційна регламентація, яких би питань вона не стосувалася, покликана створити для людини належні правові умови вільного та гідного існування в суспільстві та державі, а для органів державної влади окреслити ті рамки, в яких вони мають право діяти, не виходячи за їх межі, не втручаючись в орбіту законної діяльності громадянського суспільства та приватного життя індивіда, тобто діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

¹ Тодика, Ю. М. Основи конституційного ладу України : монографія [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2000. – С. 28.

² Данильян, О. Г. Філософія : учебник [Текст] / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х. : Прапор, 2005. – С. 3.

³ Остапенко, С. Військові формування України : теоретико-правові аспекти. – С. 16.

У ч. 2 ст. 19 Основного Закону України так і зазначено, що будь-які органи державної влади (в тому числі органи військового управління), їх посадові особи (в тому числі військовослужбовці) зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Цей простір дій, визначений та накреслений для них Конституцією, є досить суттєвою гарантією безпечного існування людини і суспільства, держави та світової спільноти. У цьому контексті ще більшого значення набуває створення конституційних обмежень для діяльності осіб, що проходять військову службу. Як зазначає С. В. Маликов, «воєнна сила, яка не спирається на право, не викликає співчуття та позбавлена моральної підтримки»¹.

У зв'язку з цим у ч. 4 ст. 17 Конституції України передбачено, що Збройні Сили та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності. Ця спеціальна норма, що міститься в засадах конституційного ладу, безпосередньо спрямована на те, щоб обмежити саме Воєнну організацію та осіб, що проходять у її підрозділах військову службу. Наявність цього окремого припису свідчить про важливість військової служби та визнання потенційної небезпечності у разі використання Збройних Сил не за призначенням або ж для захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу.

При конструюванні моделі конституційної регламентації воєнних питань треба мати на увазі те, що воєнна організація будь-якої держави, в тому числі України, наділена великим силовим потенціалом. Як зазначає В. З. Гуцин, «практично кожен військовослужбовець має доступ до зброї, боєприпасів, бойової техніки та періодично виконує завдання з їх використанням»². В. М. Александров стосовно цього вказує на те, що військовослужбовцям надаються владні повноваження, здійснюючи які вони представляють державу, її органи³.

¹ Маликов, С. В. П. О. Бобровский (1832–1905 гг.) – выдающийся ученый и основоположник военно-юридического образования в России [Текст] / С. В. Маликов // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : Актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в Российской Федерации. – Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2006. – Вып. 62. – С. 7.

² Гуцин, В. З. Военная служба – конституционная обязанность граждан Российской Федерации. – С. 70.

³ Александров, В. М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні. – С. 3.

Але найбільш влучно щодо цієї проблеми пише М. П. Требін. Зокрема, він звертає увагу на те, що збройні сили унікальні серед інших державних інституцій. По-перше, вони володіють величезним бойовим (а по суті руйнівним) потенціалом. Можливості сучасної зброї широко відомі. По-друге, на створення могутнього руйнівного потенціалу збройних сил держава витрачає величезні кошти. По-третє, армія цілеспрямовано і легально готує людей до вбивства або до самопожертви¹.

Крім цього, на військову службу Конституцією України покладено виконання доволі специфічних та у той же час об'ємних і складних завдань. Ці важливі та величні завдання пов'язані із залученням доволі суттєвого силового ресурсу, для їх виконання необхідні потужні сили та засоби воєнної організації держави.

Завдання такого характеру, що накреслені Конституцією України, пов'язані в основному з відбиттям збройної агресії інших держав, розв'язанням збройного конфлікту, а також здійсненням деяких превентивних завдань, спрямованих на забезпечення національної безпеки України, відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки. Проте якщо потужні сили та засоби воєнної організації держави будуть використані не за призначенням, на шкоду державному суверенітету, правам людини, законності та правопорядку, загально-визнаним принципам і нормам міжнародного права, то такі дії держави можуть призвести до непередбачуваних наслідків, які можуть увійти чорною сторінкою в історію країни, а можливо, і у світову історію, а також відкинути розвиток держави на декілька років чи навіть століть назад.

З метою попередження таких негативних наслідків, недопущення свавільного використання збройних сил та інших військових формувань або окремо взятих громадян, що проходять військову службу, в будь-яких протиправних цілях, а в разі нападу на державу — ефективного його відбиття, створення міцного і надійного підґрунтя забезпечення національної безпеки, сучасні конституції багатьох держав світу безпосередньо в самому тексті, містять положення, які стосуються статусу збройних сил та інших військових формувань, визначають основні принципи державного та військового будівництва,

¹ Требін, М. П. Армія в системі української державності [Текст] / М. П. Требін // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матер. XII Харків. політолог. читань). – Х. : Право, 2001. – С. 44.

встановлюють порядок використання сил та засобів воєнної організації держави з відсічі нападу та повноваження вищих органів державної влади по керуванню цим процесом.

Більш того, багато конституцій містять указівки на особливості становища осіб, що проходять військову службу, вказують на специфіку їх статусу, а також містять положення про обов'язок громадян захищати вітчизну та нести військову службу, встановлюють конституційні засади її проходження, а також унеможливають використання збройних сил не за призначенням¹, тобто вони, регламентують відносини між людиною та державою в особі воєнної організації останньої. Як зазначає В. Д. Зорькін, Конституція дозволяє країні бути на стовповому шляху всесвітньої історії, а не на її задвірках². Так, Основний закон ФРН 1949 р.³ суттєву частину тексту присвячує воєнним питанням та статусу осіб, що проходять військову службу.

Межі конституційного регулювання відповідних сфер суспільних відносин встановлюються згідно з об'єктивними потребами, історичними особливостями, традиціями конституційної регламентації тих чи інших питань, рекомендаціями науки, розстановкою політичних сил у відповідній державі, тими цілями, які держава та суспільство перед собою ставлять, та іншими обставинами. Б. С. Ебзеев у цьому контексті відзначає, що природа сучасного конституційного регулювання, яке складає частину спільного соціального механізму вирішення основних завдань та цілей, що стоять перед суспільством, та відтворюють діалектичні процеси еволюційного розвитку держави та суспільства, вдосконалення організаційних та функціональних засад соціального організму відповідно до об'єктивних закономірностей соціально-історичного прогресу, об'єктивно зумовлює звернення до феномену конституційних обов'язків держави⁴.

І це не є випадковим, оскільки в сучасних умовах розвитку державності змінюється парадигма взаємодії людини, суспільства та держави, а це, у свою чергу, вимагає адекватної відповіді з боку конституційного регулювання основних державних та суспільних про-

¹ Про особливості конституційного регулювання проходження військової служби у деяких зарубіжних країнах йтиметься у § 4 розд. 1 цієї монографії.

² Зорькін, В. Д. Россия и Конституция в XXI веке. Взгляд с Ильинки. – С. 31.

³ Конституции зарубежных государств : учеб. пособие [Текст] / сост. В. В. Махлаков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 2002.

⁴ Эбзеев, Б. С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности [Текст] / Б. С. Эбзеев. – М. : НОРМА, 2007. – С. 93.

цесів. Л. О. Морозова з цього приводу слушно вказує на те, що «як і все правове регулювання в цілому, конституційне регулювання в сучасних умовах має тенденцію до розширення та поглиблення, підвищення діяльності та ефективності Основного Закону як найважливішого політико-правового акта»¹.

Українській законодавець пішов у напрямі більш-менш змістовної, докладної регламентації на конституційному рівні питань, пов'язаних із функціонуванням Воєнної організації та проходженням військової служби. Це пов'язано з багатьма викладеними обставинами, а також із тим, що Українській державі у спадок від Радянського Союзу залишився дуже потужний воєнний та людський потенціал. Із метою впорядкування суспільних відносин у цій важливій та специфічній сфері і були доволі докладно виписані конституційні положення, що їх регулюють. Як зазначав Ю. М. Тодика, «фіксуючи підсумки розвитку, кожна нова конституція виступає як юридичне відображення об'єктивного ходу історичного прогресу відповідного суспільства та держави, узагальнює попередній досвід конституційної регламентації суспільних відносин, збагачуючи його новим змістом, що відповідає вимогам сучасності»².

У цьому процесі законодавець завжди враховував також той факт, що воєнна сфера дуже специфічна, а військова служба є особливим видом людської діяльності. І це слід докладно регламентувати як у конституційному так і у поточному законодавстві. Взагалі, стосовно будь-якого виду публічної служби необхідність у чіткому конституційно-правовому регулюванні її проходження є актуальною проблемою, навіть стосовно служби в органах місцевого самоврядування. Із цього приводу П. М. Любченко пише, що «розвиток і ефективне функціонування місцевого самоврядування в Україні значною мірою залежать від встановлення конституційно-правових засад та належної нормативної регламентації служби в органах місцевого самоврядування (муніципальної служби)»³.

¹ Морозова, Л. А. Конституционное регулирование общественных отношений в СССР (Характер, особенности, пределы) [Текст] / Л. А. Морозова // Сов. государство и право. – 1980. – № 7. – С. 28.

² Тодика, Ю. М. Конституція України : проблеми теорії і практики : монографія. – С. 59.

³ Любченко, П. М. Проблеми правового регулювання служби в органах місцевого самоврядування [Текст] / П. М. Любченко // Вісн. Акад. правов. наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 89.

Треба також зазначити, що конституційна регламентація військової служби, її проходження відіграє важливу та, можливо, вирішальну роль у процесі належного забезпечення національної безпеки України та виконання інших конституційно значущих завдань. Навіть у радянський час було таке усвідомлення, але це виявлялося переважно на рівні поточного законодавства. Як зазначав В. І. Шанін, «у Збройних Силах, у силу їх специфіки, взаємовідносини між військовослужбовцями регламентуються нормами права більш докладно та в значно більшому обсязі, ніж у цивільному житті. Тому функція регулювання за допомогою правових засобів повсякденного життя і діяльності людей виявляється тут особливо яскраво»¹.

Правова регламентація військової служби та Воєнної організації України як у мирний, так і у воєнний час здійснюється великою кількістю нормативно-правових актів, які стали активно з'являтися після проголошення незалежності України і будівництва власних Збройних Сил та інших військових формувань. Як слушно відзначає В. З. Гушнін, без правового регулювання військової служби, суворого і точного дотримання всіма військовослужбовцями порядку та правил, установлених законами, військовими статутами та наказами командирів (начальників), успіх виконання завдань, поставлених перед збройними силами, неможливий².

Серед цих нормативно-правових актів можна виділити сукупність законів України: «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та ін. Більш того, світ також побачив Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами»³, покликаний сприяти формуванню активної позиції громадянського суспільства щодо встановлення контролю над силовими компонентами Української держави, а саме Воєнною організацією і правоохоронними органами, а також особами, які проходять військову службу, та знаходження останніх у суворих рамках діяль-

¹ Основы советского военного законодательства : учеб. пособие [Текст] / кол. авторов. – М. : Воениздат, 1973. – С. 27.

² Гушнін, В. З. Военная служба – конституционная обязанность граждан Российской Федерации. – С. 71.

³ Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами : Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2003. – № 46. – Ст. 366.

ності, накреслених Конституцією. Також останнім часом з'явилися й інші не менш важливі закони, проте, безперечно, найважливіше та центральне місце у цьому переліку нормативно-правових актів посідає Основний Закон.

Конституція України — це єдиний нормативно-правовий акт, що на найвищому рівні регулює найважливіші питання державного та суспільного розвитку. Ю. М. Тодика особливо підкреслював, що «у суспільстві немає відносин, регулювання яких у поточному законодавстві не спиралось би на конституцію»¹. У зв'язку з цим Основний Закон України не обходить своєю увагою та регулює діяльність Воєнної організації держави, проходження військової служби, визначає особливості функціонування державного механізму взагалі та Воєнної організації держави зокрема як в умовах мирного часу, так і в особливий період, установлює компетенцію вищих органів державної влади щодо її організації та керівництва.

Керування Воєнною організацією та процесом проходження військової служби громадянами України за будь-яких умов має дуже важливе значення. «У військовій справі, — писав ще у 1898 р. Б. М. Чичерін, — керівництво, може бути, ще більш важливе, ніж склад армії. Найстійкіша армія без належного керування приречена на загибель. Політика, звичайно, не створює військових талантів, але вона створює ті умови, за яких вони виявляються»². Ці слова в сучасних умовах проходження військової служби також не втратили своєї актуальності.

На важливість Конституції в аспекті регламентації правового інституту державної служби звертає увагу й Д. М. Бахрах. Зокрема, він пише, що центральне місце у зазначеному інституті належить Конституції. Багато її статей прямо або опосередковано закріплюють засади державної служби. Можна сказати, що зараз існують демократичні конституційні засади російської державної служби³.

Положення Конституції України, які стосуються державної та військової служби, мають першочергове значення для забезпечення

¹ Тодика, Ю. М. Конституція України : проблеми теорії і практики : монографія. — С. 58.

² Чичерин, Б. Н. Курс государственной науки. Ч. 3. Политика [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Типо-литогр. Тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1898. — С. 385.

³ Бахрах, Д. Н. Государственная служба : основные понятия, ее составляющие, содержание, принципы [Текст] / Д. Н. Бахрах // Государство и право. — 1996. — № 12. — С. 14.

боєготовності і боєздатності Збройних Сил України та Воєнної організації держави в цілому, а отже, — і для забезпечення безпеки держави, суспільства та окремо взятого індивіда. У будь-якому разі Конституція України завдяки положенням, що регламентують воєнні питання, має не тільки обмежувати діяльність Воєнної організації держави суворими конституційно-встановленими рамками, а й зорієнтувати державу на забезпечення прав, свобод та соціального захисту громадян, що перебувають на військовій службі, а також членів їх сімей та на інші важливі питання військового будівництва. Свого часу Б. М. Чичерін підкреслював: «Військо складає таку суттєву потребу держави, воно являє таку могутню зброю влади, що лише деякі уряди не виявляють щодо нього відповідної турботи»¹.

З огляду на особливу роль конституційного права в регулюванні зазначеної проблеми, Ю. О. Тихомиров у цьому аспекті пише про те, що конституційне право як галузь та ядро публічного права посідає специфічне місце у системі російського права. Саме воно виражає загальнозначущі публічні інтереси, будь-то забезпечення безпеки та оборони або економічні інтереси держави, її цілісність, закріплює головні публічні інститути держави, основи правової системи, вводить спектр методів імперативного регулювання².

Стосовно цього видається вельми слушним твердження Ю. С. Шемшученка та В. Ф. Погорілка, які, аналізуючи сутність та систему конституційного права як навчальної дисципліни, дійшли висновку про те, що перспективним видається і читання такої самостійної теми, як «Конституційно-правові основи національної безпеки та оборони»³.

На сучасному етапі конституційна регламентація питань, пов'язаних із діяльністю та функціонуванням військової служби, набуває суттєвого значення. Існування та належна реалізація конституційних положень, що регулюють воєнні питання, — це запорука створення необхідних передумов, які б унеможливили використання Збройних Сил та інших військових формувань й осіб, що про-

¹ Чичерин, Б. Н. Курс государственной науки. Ч. 1. Общее государственное право [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Типолитограф. Тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1894. — С. 384.

² Тихомиров, Ю. А. Развитие теории конституционного права [Текст] / Ю. А. Тихомиров // Государство и право. — 1998. — № 7. — С. 6.

³ Шемшученко, Ю. Система конституційного права як галузі права, юридичної науки та навчальної дисципліни [Текст] / Ю. Шемшученко, В. Погорілко // Вісник Акад. правов. наук України. — 2003. — № 2 (33) — № 3 (34). — С. 223.

ходять у них військову службу, для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності, а також використання їх в інтересах окремих осіб, політичних партій та громадських організацій.

Крім того, це запорука підтримання стабільності у суспільстві та державі, ефективного функціонування Збройних Сил та інших військових формувань у напрямі забезпечення національної безпеки України. Для цього у ч. 6 ст. 17 Конституції встановлено, що на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом, а частинами 2 та 3 ст. 37 Основний Закон України встановлює категоричну заборону політичним партіям та громадським організаціям мати воєнізовані формування, а політичним партіям, окремо, заборонено створювати організаційні структури у військових формуваннях. В. М. Александров у цьому контексті зазначає, що оскільки статус військової служби визначається тільки на державному рівні, тому можна стверджувати, що виключається можливість її введення в недержавних органах та організаціях¹.

Більш того, створюючи відповідні конституційні межі для діяльності військової служби та взагалі для Воєнної організації нашої держави, накреслюючи для неї чіткі конституційні рамки, Основний Закон України проголошує миролюбний характер української зовнішньої політики, а також започатковує впровадження політики такого гатунку в національне законодавство України, тим самим створюючи відповідні передумови для забезпечення не тільки національної, а й світової безпеки.

У цьому контексті у ст. 18 Конституції України встановлено, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права. Більш того, Україна у проголошеній нею Воєнній доктрині, яка має виключно оборонний характер, засуджує війну як знаряддя національної політики, дотримується принципу незастосування сили та загрози силою і прагне вирішувати всі міжнародні спори та конфлікти виключно політичними методами².

¹ Александров, В. М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні. – С. 17.

² Воєнна доктрина України : затв. Указом Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 // Президент. вісн. – 2004. – № 14.

Сучасний стан Воєнної організації держави, зумовлений особливостями перехідного періоду розвитку Української держави та суспільства, перебуває в умовах трансформації, спрямованої на модернізацію усієї військової сфери задля створення дійсно боєздатної армії, спроможної у будь-який час та за будь-яких умов виконати завдання, чітко накреслені Конституцією та законами України, тобто захистити державний суверенітет, територіальну цілісність та виконати інші не менш важливі завдання та функції, що на неї покладено, а отже, забезпечити безпеку держави, суспільства, у тому числі окремої людини.

На шляху до реформування Воєнної організації держави та відповідно військової служби стоїть низка перешкод, які гальмують процес реформування. Такі перешкоди необхідно долати або хоча б мінімізувати задля зміцнення української армії, вдосконалення системи захисту національної безпеки, підвищення статусу та ролі України в міжнародному співтоваристві. Процеси, що відбуваються у світі, підсилення дії чинників світової небезпеки та не в останню чергу загрози світового тероризму не можуть не турбувати українську громадськість. Їх наявність має бути втілена в адекватному оцінюванні як потенційних загроз та відобразитися в реформуванні всієї системи Воєнної організації Української держави, приведення останньої до стану спроможного протистояти загрозам, де і коли вони б не виникали.

Для проведення реформування та вдосконалення проходження військової служби необхідно поставити цей процес в оптимальні рамки конституційного регулювання. Шлях реформування воєнної сфери у нашій державі ускладнено також скрутним фінансовим становищем. Кількості коштів, які виділяються з Державного бюджету, не повністю вистачає для розв'язання поточних проблем життєдіяльності Воєнної організації держави, а тим більше для забезпечення процесів реформування, що планується та деякою мірою проводяться в ній.

Тому, виходячи з реалій, що склалися, під процес указанного реформування необхідно закласти міцне наукове, законодавче та фінансове підґрунтя, яке б базувалося на конституційних положеннях та виходило з цифр бюджетного асигнування, хоча останні, безперечно, не відповідають нагальним потребам та вимагають суттєвого збільшення. В. Паламарчук пише, що «військова реформа спирається на тверду теоретичну базу і результати проведених розрахунків, урахо-

вуються зміни, які сталися на початку 1990-х років у геополітичній ситуації у світі, характер міжнародних відносин і змін, які відбулися в самій Україні»¹.

Також у процесі розподілу кошторису між виконанням поточних завдань, забезпеченням існування Воєнної організації держави, з одного боку, та її реформуванням — з другого, необхідно виходити з позицій, закладених у Конституції України, в першу чергу в її ст. 3, де людина визнається найвищою соціальною цінністю, а також із положень, закріплених у ч. 5 ст. 17 Основного Закону України, про те, що держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на військовій службі та членів їх сімей. Ця проблема набуває найсуттєвішого значення з огляду на скорочення військ, яке заплановане і вже відбувається. Радикальні заходи у цьому напрямі не можуть не позначитися на сталості функціонування Воєнної організації та військової служби, соціальній стабільності у країні.

Проблема конституційного регулювання проходження військової служби залишається у науковому аспекті відкритою та не розв'язаною. Конституційне регулювання питань, пов'язаних із функціонуванням цього особливого та специфічного виду державної служби, необхідно у першу чергу для забезпечення належного функціонування Воєнної організації держави, виконання специфічних функцій, що на неї покладено, а також із метою створення таких надійних конституційних обмежень діяльності, які б виключали можливість утручання Воєнної організації держави та окремих військовослужбовців у сферу діяльності суспільства, приватне життя індивіда.

Більш того, конституційна регламентація покликана унеможливити використання потужних сил та засобів, що знаходяться в руках осіб, які перебувають на військовій службі, для обмеження конституційних прав і свобод громадян, повалення конституційного ладу або усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Слід також ураховувати, що є конституційні положення, які безпосередньо стосуються військової служби та її проходження, а є положення, що опосередковано з цим пов'язані. Як зазначає стосовно державної служби в цілому Ю. П. Битяк, питання державної служби в Конституції України не одержали необхідної повноти, всебічного розгляду та врегулювання. Разом із тим Конституція включає багато

¹ Паламарчук, В. Законодавчий аспект реформування Збройних Сил України. — С. 138.

правових приписів, які тією чи іншою мірою стосуються державного апарату, а отже, і державної служби, встановлюють основи сучасної державної служби, надаючи змогу подальшого вдосконалення конституційно-правових норм у цій сфері діяльності¹.

Саме тому при аналізі проходження військової служби крізь призму конституційного права велике значення відіграють норми Конституції України, причому не тільки ті, що безпосередньо стосуються військової служби, а й ті, які справляють опосередкований вплив на неї. Питання полягає у тому, що військова служба є складним державним феноменом, який безпосередньо пов'язаний практично з усіма аспектами як державного, так і з багатьма аспектами суспільного життя. Саме тому треба зазначити, що Конституція України регламентує військову службу із різних боків, а тому регламентація проходження військової служби безпосередньо входить до предмета конституційного права України, і це підтверджується в сукупності обставин, серед яких, крім наведених, можна назвати такі.

1. До предмета конституційного права України входять питання, пов'язані з унормуванням відносин між державою, суспільством та людиною, встановленням правових засад їх взаємодії. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» передбачає, що він здійснює правове регулювання відносин між державою та громадянами України у зв'язку з виконанням останніми конституційного обов'язку.

Крім цього, Воєнна організація держави, у підрозділах якої громадяни проходять військову службу, є складовою та найбільш потужною частиною державного механізму, що виконує дуже важливі функції, пов'язані із забезпеченням національної безпеки, а отже, визначення меж співіснування людини та Воєнної організації як складової Української держави можна вважати однією з найважливіших функцій конституційного права України. Як зазначає В. Паламарчук, «державна і армія — дві суспільні структури, які не існують одна без одної»².

2. Предметом конституційного права України є не тільки засади конституційного ладу України, але й відносини, що пов'язані з його захистом, а за ст. 17 Конституції України оборона України, захист її

¹ Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні : проблеми становлення, розвитку та функціонування. – С. 20-21.

² Паламарчук, В. Законодавчий аспект реформування Збройних Сил України. – С. 137.

суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України є завданнями військової служби. Із цих конституційних приписів можливо зробити висновок про те, що Основний Закон нашої держави суттєву увагу приділяє зазначеним питанням та ставить їх поряд з іншими найважливішими проблемами сьогодення.

Як указував Ю. М. Тодика, «захист конституційного ладу — важливе завдання державних структур та предмет правової регламентації»¹. В. Я. Тацій також звертає увагу на те, що суттєве значення має наукова розвідка у питаннях, що стосуються так званої конституційної безпеки, точніше кажучи, гарантування конституційного ладу. Незважаючи на численні монографічні роботи із зазначеної проблематики, ще доведеться докласти чимало зусиль для того, аби таке явище, як конституційний лад, набуло такого самого значення, яке воно має у будь-якому демократичному суспільстві. Саме наука конституційного права здатна відповісти на запитання, як забезпечити стабільність конституційного ладу і захистити його як від протиправних посягань, так і від частих «дріб'язкових» змін².

3. Конституція України як Основний Закон нашої держави відіграє найважливішу роль у нормуванні всіх сфер державного та суспільного життя. Посідаючи особливе місце серед нормативно-правових актів, вона виконує низку дуже важливих функцій. Серед них можна виділити також обмежувальну функцію, сутність якої полягає в обмеженні будь-яких спроб необґрунтованого втручання держави у справи суспільства, приватне життя особи.

Крім того, за допомогою цієї функції конституційне право України вводить державну діяльність у чітко окреслені конституційні рамки. Як зазначає Б. С. Ебзеев, коли говорять про те, що державна влада повинна бути обмеженою, то в цьому разі йдеться не про об'єктивну обмеженість будь-якої держави економічними, соціальними чи географічними чинниками, а про встановлення Конституці-

¹ Тодика, Ю. Н. Конституционное право Украины : отрасль права, наука, учебная дисциплина : учеб. пособие. — С. 12.

² Тацій, В. Я. Нові виклики перед наукою конституційного права України [Текст] / В. Я. Тацій // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку : матеріали виступів учасників «круглого столу» [Текст] / за ред. А. П. Гетьмана. — Х. : Право, 2009. — С. 3–4.

єю та чинним законодавством меж державної влади, які останньою не можуть бути переборені правовим чином¹.

Так, Конституція України, виконуючи свою обмежувальну функцію щодо держави загалом та Воєнної організації зокрема, у ч. 2 ст. 6 передбачає, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України, а згідно з ч. 2 ст. 19 Основного Закону України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Більше того, ч. 4 ст. 17 Основного Закону встановлює, що Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян. У цьому разі права і свободи є тією межею, за яку не мають права виходити у своїй діяльності Воєнна організація держави та громадяни, які проходять військову службу в її підрозділах.

На сучасному етапі державотворення обмежувальна функція Конституції України стосовно Воєнної організації та осіб, що проходять у ній військову службу, набуває особливого значення. Існування та її належна реалізація є запорукою створення необхідних передумов, які б унеможливили використання Збройних Сил України та інших військових формувань, а також окремо взятих військовослужбовців для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкодження їх діяльності. В. Ф. Веніславський щодо цього висловив доволі чітку позицію: «Закріплення на конституційному рівні спеціально-дозвільного принципу має важливе значення як для побудови в Україні демократичної, правової держави та становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства, так і для забезпечення стабільності та непорушності існуючого конституційного ладу»².

4. Держава, за допомогою конституційно-правових норм встановлює певні умови проходження військової служби. Це виявляється й у тому, що, як уже зазначалося, тільки громадяни України можуть проходити військову службу в Збройних Силах України та інших

¹ Эбзеев, Б. С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности. – С. 71.

² Веніславський, Ф. В. Спеціально-дозвільний принцип у конституційно-правовому регулюванні [Текст] / Ф. В. Веніславський // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2009. – № 2 (57). – С. 58.

військових формуваннях. Також це виявляється у тому, що, як правило, громадяни нашої держави не мають права проходити військову службу у збройних силах та інших військових формуваннях іноземних держав. Так, у статті 19 Закону України «Про громадянство України»¹ передбачено, що підставою втрати громадянства України є добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка за законодавством цієї держави не є загальним військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Отже, цей припис встановлює непряму заборону для громадян України на вступ та проходження військової служби в іншій державі, принаймні, якщо внаслідок цього громадянин України не стане особою без громадянства. Крім цього, державна монополія на військову службу полягає у тому, що у недержавних структурах військову службу не може бути запроваджено. Гарантією цього є ч. 2 ст. 37 Конституції, де зазначено, що політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Також у її частинах 6 та 7 ст. 17 заборонено створення і функціонування на території України будь-яких збройних формувань, не передбачених законом, а також розташування іноземних військових баз.

Отже, військову службу в Збройних Силах України та інших військових формуваннях мають право та повинні проходити виключно громадяни України. У той же час вони мають право проходити військову службу тільки у вітчизняних Збройних Силах та інших військових формуваннях. Також громадяни України не мають права проходити військову службу у воєнізованих формуваннях, що державою не передбачені, оскільки військова служба — це виключно служба державна, а тому держава має монопольне право на військову службу.

Конституційне встановлення такої монополії ще раз підкреслює, що для держави створення належних умов проходження громадянами військової служби має бути пріоритетним завданням, що безпосередньо пов'язано з формуванням української державності та забезпеченням національної безпеки. Як зазначалося у ч. 1 ст. 48 проекту Конституції України, підготовленому В. В. Речицьким, «монополія Української держави на будь-яку діяльність може мати місце виключно в межах здійснення функцій, які безпосередньо впливають з її конституційних

¹ Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2001. – № 13. – Ст. 65.

пріоритетів»¹. Отже, такі норми можна віднести до групи конституційно-правових норм, які встановлюють державну монополію на проходження військової служби громадянами України.

Про монополію держави на створення збройних сил та регулювання процесу проходження військової служби йдеться й у конституціях деяких зарубіжних країн. Наприклад у ст. 180 Конституції Арабської Республіки Єгипет² прямо вказано на те, що тільки держава засновує Збройні Сили, котрі служать народові. Їхній обов'язок полягає в тому, щоб захищати країну, її територіальну цілісність і безпеку. Жодна організація чи група не може створювати військові чи воєнізовані формування.

5. Воєнна організація держави, в якій громадяни України проходять військову службу, є частиною єдиного державного механізму, входить до системи державних органів влади та у своїй діяльності тісно пов'язана з ними. У зв'язку із цим, конституційна регламентація відповідним чином поширюється на організацію та діяльність Воєнної організації держави, процес проходження військової служби.

6. У цілому керування діяльністю Воєнної організації держави, а також вирішення багатьох питань, пов'язаних з проходженням військової служби, здійснюється вищими органами державної влади. Серед них первинне місце посідає Президент України. Це пов'язано із тим, що він відповідно до ч. 2 ст. 102 Конституції України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, а за ст. 106 Основного Закону він є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави, присвоює вищі військові звання тощо.

Верховна Рада України згідно з п. 22 ст. 85 Конституції України затверджує загальну структуру, чисельність, визначає функції Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства

¹ Речицький, В. В. Конституція України (проект) : брошура [Текст] / В. В. Речицький. – Х., 2007. – С. 10.

² Конституція Арабської Республіки Єгипет: схв. на референдумі 11 вересня 1971 р.; зі змін. і доповн., внесеними на референдумах 1980, 2005 та 2007 рр. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Фінн, 2009. – С. 533–557.

внутрішніх справ України, а відповідно до п. 23 цієї самої статті вона схвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави тощо.

Також до повноважень Верховної Ради України належить прийняття законів, виключно якими визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина, основи державної, а відповідно і військової служби, основи національної безпеки, організації Збройних Сил України, порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав, військові звання тощо.

Велике значення у цьому аспекті має й діяльність Кабінету Міністрів України, який є вищим органом у системі органів виконавчої влади та зобов'язаний забезпечувати державний суверенітет, здійснювати заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України та ін.

Правовий статус, порядок формування та діяльності, структура та державно-владні повноваження зазначених вищих органів державної влади чітко визначено у відповідних розділах Конституції України, у тому числі щодо керування Воєнною організацією держави та вирішення питань проходження військової служби. Крім того, велике значення у цьому контексті має діяльність Ради національної безпеки і оборони України, яка згідно зі ст. 107 Конституції України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України та координує і контролює діяльність виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони України.

7. Основні засади процесу комплектування підрозділів Збройних Сил України та інших військових формувань громадянами України також є предметом конституційної регламентації, оскільки саме ця провідна галузь права України визначає та закріплює конституційні обов'язки громадян України, серед яких найважливіше місце посідає захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України та військовий обов'язок. Крім цього, у ч. 2 ст. 38 Конституції встановлено, що громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, видом якої є військова служба.

8. Із прийняттям Конституції України конституційний процес почав розвиватися на якісно новому підґрунті, що супроводжувалося значною гуманізацією всього конституційного та поточного законо-

давства України, введенням нових інститутів, розширенням каталогу прав і свобод людини та громадянина. З огляду на взяті на себе зобов'язання Українська держава будує власну правову систему, спираючись на принцип, згідно з яким людина визнається найвищою соціальною цінністю.

Проте Українська держава, незважаючи на зазначені гуманістичні спрямування щодо людини, все одно проводить чітку правову політику стосовно виконання людиною та громадянином конституційних обов'язків, які повинні виконуватись, оскільки при їх втіленні реалізуються суспільні інтереси (статті 17 і 23 Основного Закону). Проголошення права на свободу світогляду та віросповідання надає можливість достеменно переконатися у наявності чіткої позиції держави стосовно виконання конституційних обов'язків та разом із тим гуманістичного підходу щодо цього.

Так, у частині 4 статті 35 Конституції України встановлено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. Однак у зазначеній частині цієї самої статті міститься важливий припис, що закріплює право, яке безпосередньо стосується й військової служби та військового обов'язку, а саме право на альтернативну (невійськову) службу. У цьому випадку йдеться про заміну вказаним видом служби військової служби у тому разі, якщо громадянин України, який зобов'язаний реалізовувати обов'язок, що передбачений ст. 65 Конституції України та пов'язаний із проходженням військової служби, має релігійні переконання, що суперечать її проходженню. На підставі цього конституційного припису та на його розвиток було прийнято Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу в Україні»¹.

Отже, конституційне право громадян на альтернативну (невійськову) службу можна віднести до питань, які безпосередньо стосуються військової служби, реалізації військового обов'язку, оскільки належна реалізація цього права може внести певні корективи у процес призову громадян на строкову військову службу.

9. З огляду на важливість належного функціонування Воєнної організації, спрямованого на захист суверенітету, територіальної цілісності, забезпечення національної безпеки України, Конституція України суттєву увагу приділяє соціальному захисту осіб, що про-

¹ Про альтернативну (невійськову) службу в Україні : Закон України від 12 грудня 1991 р. № 1975-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 15. – Ст. 188.

ходять військову службу в її підрозділах. Так, у частині 5 статті 17 Конституції України встановлено, що держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей. Крім цього, Конституція України, проголосивши у ст. 24 принцип рівноправності, поширює практично всі свої приписи, в яких закріплено конституційні права і свободи, на військовослужбовців, у тому числі положення ст. 3 про те, що людина — найвища соціальна цінність.

Отже, конституційні засади соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей також мають важливе значення у реалізації вимог статей 1, 3 та 17 Конституції України. Крім багатьох обставин, підвищена увага законодавця до проблеми прав громадян України, які проходять військову службу, має базуватися також на тому, що ці права, їх належна реалізація перебувають у прямій кореляційній залежності та безпосередньо пов'язані із проблемою забезпечення національної безпеки України.

10. У зв'язку з тим, що характерною особливістю проходження військової служби, крім іншого, є також система єдиначальності, субординації та підпорядкування, яка передбачає можливість та необхідність віддання наказів, то належне вирішення цих питань набуває для проходження військової служби та функціонування Воєнної організації особливого значення. Відповідно до ст. 11 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України¹ на кожного військовослужбовця покладається обов'язок беззастережно виконувати накази командирів (начальників), а за їх невиконання встановлено юридичну відповідальність, у тому числі кримінальну, передбачену статтями 402 та 403 КК України.

Разом із тим Конституція України у ст. 60 також приділяє цьому питанню певну увагу та встановлює універсальне правило, відповідно до якого ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність. Ця норма виявляється й у поточному законодавстві, що докладно регламентує порядок проходження військової служби.

¹ Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : затв. Законом України від 24 березня 1999 р. № 548-XIV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 23–24. – Ст. 194.

Так, у статті 6 Дисциплінарного Статуту Збройних Сил України¹ передбачено, що право командира — віддавати накази і розпорядження, а обов'язок підлеглого — їх виконувати, крім випадку віддання явно злочинного наказу чи розпорядження. У той же час зазначений Статут не містить механізму відмови від виконання таких наказів. Більш вдало це питання врегульоване у Законі України «Про державну службу», а також у Дисциплінарному Статуті органів внутрішніх справ². У цих нормативних актах встановлено, що підлеглий повинен не тільки не виконувати такі накази, а й доповісти про це особі, яка такий наказ віддала. У тому разі, якщо остання наполягає на його виконанні, — також його не виконувати, а натомість, доповісти про це вищестоящому начальнику. Аналогічними положеннями доцільно доповнити статuti Збройних Сил України.

11. Діяльність Воєнної організації держави та проходження військової служби здійснюються як у мирний час, так і в період, коли запроваджуються особливі правові режими. Як зазначають С. О. Кузніченко та А. В. Басов, «Конституція України закріплює три види надзвичайних режимів: режим воєнного стану як реагування на надзвичайну ситуацію воєнного характеру; режим надзвичайного стану як форму правового реагування на надзвичайну ситуацію техногенного, природного та соціально-політичного характеру; режим зони надзвичайної екологічної ситуації як форму реагування на надзвичайну ситуацію техногенного та природного характеру»³.

При запровадженні цих режимів Воєнна організація держави та громадяни, які проходять військову службу, отримують досить широкі повноваження, а їх діяльність набуває особливих рис. Крім цього, в указаний проміжок часу на території держави є можливим запровадження тимчасових обмежень конституційних прав громадян у рамках ст. 64 Конституції України, в якій визначено права і свободи, що не можуть бути обмеженими в умовах воєнного та надзвичайного стану. Конституційну регламентацію цих особливих правових режимів чітко втілено у Конституції України та відповідних законах,

¹ Дисциплінарний Статут Збройних Сил України : затв. Законом України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.

² Дисциплінарний Статут органів внутрішніх справ : затв. Законом України від 22 лютого 2006 р. № 3460-IV // Там само. – 2006. – № 29. – Ст. 245.

³ Кузніченко, С. О. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» : наук.-практ. коментар [Текст] / С. О. Кузніченко, А. В. Басов. – Х. : ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2006. – С. 9.

оскільки це стосується дуже важливих питань, таких як права людини та їх обмеження, а також проходження військової служби та діяльності Воєнної організації і надання останній більш широких повноважень.

Отже, ці та деякі інші конституційні положення, що прямо чи опосередковано регламентують проходження військової служби, свідчать про те, що в Україні воєнні питання та питання проходження військової служби посідають особливе місце, держава приділяє їм значну увагу. Крім цього, українське законодавство надає можливість інститутам громадянського суспільства здійснювати свій контроль за проходженням військової служби і функціонуванням Воєнної організації держави та брати певну участь в її життєдіяльності.

Узагалі в тексті Основного Закону України термін «військова служба» використовується тричі (ч. 5 ст. 17, ч. 3 ст. 43, ч. 2 ст. 65), а термін «військовий обов'язок» — один раз (ч. 4 ст. 35). Серед наведених норм, безперечно, найважливішою нормою, що безпосередньо стосується проходження військової служби, слід визнати саме ч. 2 ст. 65 Конституції України стосовно того, що громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Зазначена норма встановлює певний та доволі широкий спектр можливостей щодо законодавчої регламентації військової служби та її проходження. У рамках цієї конституційної норми можливо здійснювати реформування військової служби різної спрямованості, звичайно, з урахуванням вимог ч. 5 ст. 17 Конституції України щодо соціального захисту громадян, що її проходять.

Отже, частина 2 статті 65 Основного Закону не встановлює якихось імперативних вимог щодо військової служби. Єдине, що вона визначає, — це те, що військову службу в Україні не може бути скасовано, її проходження повинно регулюватися законами, серед яких має бути закон, що в комплексі регулює основні найважливіші питання військової служби та її проходження. Крім цього, аналізована норма встановлює, що військову службу в Україні проходять громадяни, проте не вказано, якої саме держави. Аналіз інших норм Конституції України (частини 1 та 5 ст. 17) показує, що, звичайно, йдеться про громадян України.

Таким чином, у ч. 2 ст. 65 Конституції України встановлено три вимоги: 1) в Україні запроваджено інститут військової служби; 2) докладне регулювання проходження такої служби здійснюється законом,

проте ним вона скасована бути не може; 3) військову службу проходять виключно громадяни України. Цю норму можна також розглядати як гарантію конституційного ладу, національної безпеки, прав і свобод людини і громадянина, оскільки саме на військову службу покладено значні завдання щодо їх забезпечення.

В. М. Александров зазначає, що найбільш суттєва ознака військової служби полягає в тому, що такий вид діяльності у законодавчому порядку має бути уповноважений державною владою¹. У зв'язку з цим положення про те, що ключові параметри військової служби встановлюються державою саме на рівні закону, виключають або мінімізують відомчість, сприяють її сталому регулюванню як цілісного правового інституту.

Також необхідно враховувати, що цей конституційний припис відповідає п. 12 ст. 92 Основного Закону України про те, що виключно законами визначаються основи державної служби. Ю. П. Битяк стосовно вимог цієї норми пише: «Конституційне положення про те, що основи державної служби визначаються виключно законами України, відкриває значні можливості для становлення, розвитку і формування інституту законодавства про державну службу»². Як зазначає стосовно цього ж О. О. Миронов, «типовим стала деталізація та конкретизація конституційних положень законами, а не підзаконними актами, що відповідає вимозі зміцнення правової основи державного та суспільного життя»³.

Слід визнати, що Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», про який йдеться у ч. 2 ст. 65 Конституції, переважно здійснює адміністративно-правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі проходження військової служби. Це пояснюється тим, що, як уже зазначалося, найбільший тягар правової регламентації проходження військової служби покладається на адміністративне право. При цьому в зазначеному випадку чітко визначити межу між конституційним та адміністративно-правовим регулюванням доволі важко, оскільки вона є рухомою та доволі динамічною.

О. О. Миронов із цього приводу писав: «Напрямок впливу конституційних норм на суспільні відносини утворює спільну їх дію з нор-

¹ Александров, В. М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні. – С. 14.

² Битяк, Ю. П. Конституційно-правові засади становлення та розвитку державної служби в Україні. – С. 75–76.

³ Миронов, О. О. Конституционное регулирование общественных отношений в СССР. – С. 18.

мами інших галузей права, комплексне регулювання, при якому суспільні відносини перебувають у сфері і конституційного, і галузевого регулювання. Але це не означає, що одна галузь права дублює іншу. Одночасно діють норми декількох галузей, але кожна у своєму певному аспекті і так, аби забезпечити конкретизацію конституційних положень галузевим законодавством»¹. Така ситуація впливає й на специфіку правовідносин, що виникають у зв'язку із проходженням військової служби.

З метою виявлення зазначеної специфіки необхідно враховувати, що конституційні правовідносини зумовлені особливостями конституційних норм, які їх породжують. У зв'язку із цим вони є провідними та найважливішими. Крім цього, властивістю конституційних правовідносин є здатність породжувати інші правовідносини. Так, зокрема, у разі, якщо громадянину України чоловічої статі, що відповідає вимогам, установленим у законі, виповнилося вісімнадцять років, то на підставі цього юридичного факту між ним та державою виникають конституційні правовідносини з приводу реалізації військового обов'язку (ч. 2 ст. 65 Конституції України).

При реалізації цього обов'язку та проходженні військової служби між громадянином та державою виникають також адміністративно-правові відносини, пов'язані з особливостями проходження військової служби (наприклад, відносини підпорядкування, відносини, пов'язані з виконанням наказу, тощо). Крім цього, у разі вчинення громадянином під час проходження військової служби злочину, який він міг вчинити тільки проходячи зазначений вид державної служби (наприклад, невиконання наказу, самовільне залишення військової частини або місця служби (статті 403, 407 КК України) тощо), між ним та державою виникають й кримінально-правові відносини.

Таким чином, на процес проходження військової служби впливають не тільки конституційні норми, а й норми інших галузей права, що зумовлює специфіку правовідносин, які виникають у зв'язку з цим. Ця специфіка у свою чергу виявляється у тому, що конституційні правовідносини породжують виникнення інших видів правовідносин (наприклад, адміністративних, кримінальних тощо).

У той же час конституційна регламентація проходження військової служби безпосередньо здійснюється декількома нормами Консти-

¹ Миронов, О. О. Конституционное регулирование общественных отношений в СССР. – С. 16–17.

туції, які розміщені у різних розділах Основного Закону України, а основною та найважливішою серед них слід уважати ч. 2 ст. 65. Проте ця обставина не знижує потенціалу конституційного регулювання проходження військової служби, оскільки, як зазначав Ю. М. Тодика, «норми, які складають один інститут, можуть бути розміщені в різних розділах, але їх сукупність діє в єдності»¹. Також він указував: «Для внутрішньої структури не має значення, складає той чи інший інститут окремий розділ, хоч це було б і бажано. Важливими є реальний взаємозв'язок і супідрядність норм, які складають зміст конституційних інститутів»².

Отже, проблема полягає не в тому, що норми Конституції, які регулюють питання проходження військової служби, розміщено у різних розділах, а в тому, що вони мають термінологічні неточності, які б для чіткості та послідовності конституційного тексту бажано було б усунути. Більш того, найважливіші норми, що стосуються проходження військової служби, «аналогів» яких немає у Конституції України, містяться також в Декларації про державний суверенітет України, що не зменшує їх значущості та регулятивних властивостей.

Таким чином, військова служба та різні аспекти її проходження досить докладно визначено у конституційних приписах. Причому дуже багато положень Конституції України, що містяться у більшості її розділів, «працюють» на забезпечення конституційної регламентації проходження військової служби і це, з огляду на її особливий характер, слід вважати одним із найважливіших досягнень українського конституціоналізму.

Ці норми можна диференціювати на такі види: а) норми, що встановлюють концептуальні засади проходження військової служби; б) норми, що опосередковано регулюють її проходження; в) норми, що встановлюють державну монополію на проходження військової служби громадянами України. Тому можна стверджувати, що питання проходження військової служби та функціонування Воєнної організації держави безпосередньо входять до предмета регламентації конституційного права України як провідної, базової та найважливішої галузі права України. Разом із тим ці питання в науці конституційного права

¹ Конституційне право України : підручник для студентів вищих навчальних закладів [Текст] / за ред. Ю. М. Тодика, В. С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002. – С. 57.

² Там само. – С. 57.

України поки що не знайшли належного висвітлення і глибоко ще не досліджувалися, хоча нагальна потреба у цьому дедалі зростає.

Висновки

1. Найважливіші питання проходження військової служби врегульовано Конституцією України. На обсяг такого регулювання впливали різноманітні чинники та обставини, серед яких можна виділити передусім стан суспільних відносин у цій сфері, що склався після розпаду Радянського Союзу, складний шлях України до незалежності, могутній потенціал Воєнної організації, застарілу систему контролю, звітності, відсутність чіткої, зрозумілої для широкого загалу та визначеної стратегії реформування Воєнної організації тощо.

2. Конституційна регламентація проходження військової служби здійснюється сукупністю конституційних норм, серед яких можна виділити: а) норми, що встановлюють концептуальні засади проходження військової служби; б) норми, що опосередковано регулюють її проходження; в) норми, що встановлюють державну монополію на проходження військової служби громадянами України.

3. Найбільш важливою нормою, що безпосередньо стосується проходження військової служби, є положення ч. 2 ст. 65 Конституції України, згідно з якою громадяни відбувають військову службу відповідно до закону. Цією нормою встановлено три важливі положення: по-перше, нею визнано існування в Україні військової служби; по-друге, передбачено, що докладне регулювання її проходження має здійснюватися законами, якими вона скасована бути не може; по-третє, військову службу проходять тільки громадяни України. Цей конституційний припис встановлює одночасно право на рівний доступ до військової служби і військовий обов'язок.

§ 4. Проходження військової служби як конституційне право та як обов'язок громадян України

Із проголошенням незалежності України перед нашою державою постало завдання щодо створення необхідних умов забезпечення існування її як суверенної та незалежної. З огляду на складний та три-

валий шлях до незалежності слід її цінити та робити все для того, щоб наша держава залишилась такою назавжди. У цьому напрямі Українська держава вживає відповідних заходів. Україна має розгалужену систему законодавства, основою якої є Конституція України 1996 р. Відповідно до законодавства існує військова служба, на яку згідно зі ст. 17 Основного Закону покладено оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, забезпечення захисту державного кордону та національної безпеки України.

Проте реалізація цих завдань є не тільки найважливішою функцією держави, а й справою всього Українського народу, кожного громадянина України будь-якої національності. У зв'язку з цим кожен повинен усвідомлювати це і, у міру своїх можливостей дбати про забезпечення незалежності нашої держави та злагоди на землі України.

У цьому контексті велике значення відіграє належна реалізація людиною та громадянином обов'язків, передбачених Конституцією України, без яких Українська держава та суспільство не змогли б існувати. Як зазначали Ю. М. Тодика та О. Ю. Тодика, обов'язки є об'єктивною необхідністю, вимогою, яка ставиться суспільством до людини з тим, щоб не порушувалися права іншої особистості та суспільство могло функціонувати нормально і стабільно¹. Саме тому в ст. 23 Конституції України встановлено, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

З цього приводу М. І. Матузов розглядає обов'язки як необхідний компонент оптимальної взаємодії держави, права та особистості, без яких неможливі ні збалансована політико-правова система, ні ефективне правове регулювання, ні чіткий і розумний правопорядок, ні інші стани та прояви суспільного життя. Вони — умова нормального функціонування конституційних інститутів, керування соціальними та економічними процесами, підтримання стійкості, дисципліни та стабільності в суспільстві².

Але разом із тим, як зазначає Б. С. Ебзеев, у широкому соціальному контексті в реалізації конституційних прав або виконанні обов'язків неможливо бачити тільки інтереси особистості, або, на-

¹ Тодика, Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. — С. 165.

² Матузов, Н. И. Актуальные проблемы теории права [Текст] / Н. И. Матузов. — Саратов : Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2004. — С. 284.

впаки, тільки інтереси суспільства. Необхідним є урахування, що вони повинні поєднуватися та узгоджуватися, оскільки особистий інтерес нерідко представляє як суспільний, а інтереси суспільства персоналізуються в інтересах особистості¹.

У статті 23 Основного Закону України започатковано чіткий взаємозв'язок конституційних прав і обов'язків людини і громадянина, її приписи свідчать про те, що ці категорії перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Доволі суттєве поєднання права і обов'язку виявляється також у ч. 2 ст. 65 Конституції України, оскільки, як уже зазначалося, цю конституційну норму можна розглядати як право, так і обов'язок проходити військову службу.

У цілому серед сукупності конституційних прав і обов'язків у теорії та практиці перевага надається правам, а от обов'язкам приділяється значно менше уваги, про що йтиметься далі. Проте, якщо розглядати ч. 2 ст. 65 Конституції України, то у цьому аспекті перевага віддається тільки військовому обов'язку, в той час, як зазначена норма передбачає й право на військову службу.

Дійсно, попередня Конституція, що діяла на теренах нашої держави з 1978 р.², містила норму, яка безпосередньо вказувала тільки на обов'язок громадян проходити військову службу. У її ч. 2 ст. 29 зазначалося, що з метою захисту соціалістичних завоювань, мирної праці радянського народу, суверенітету і територіальної цілісності держави створено Збройні Сили СРСР і встановлено загальний військовий обов'язок, а в ст. 61 прямо вказувалося, що військова служба в їх лавах — почесний обов'язок громадян Української РСР. Однак Конституція України 1996 р. містить зовсім інше формулювання.

Крім цього, односторонній підхід до військової служби зумовлений позицією і ставленням науковців до неї за радянських часів. Наприклад, під військовою службою розумілося, що вона «полягає у виконанні громадянами встановленого законом військового обов'язку (військової повинності) безпосередньо у лавах ЗС протягом певних строків»³. Також зазначалось, що у деяких капіталістичних державах зарахування на дійсну військову службу здійснюється як на основі військової повинності, так і шляхом найму за контрактами⁴.

¹ Эбзеев, Б. С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности. – С. 189.

² Хрестоматія з історії держави і права України. – С. 651–679.

³ Военный энциклопедический словарь [Текст] / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М. : Воениздат, 1984. – С. 226.

⁴ Там само. – С. 226.

Закон СРСР від 12 жовтня 1967 р. «Про загальний військовий обов'язок» у свою чергу в ст. 1 закріплював, що військова служба у лавах Збройних Сил СРСР — почесний обов'язок радянських громадян¹. Уся увага цього Закону зосереджувалася саме на військовому обов'язку, хоча у статтях 11 і 57 зазначалось, що в добровільному порядку громадяни можуть бути прийняті на військову службу як курсанти військово-навчальних закладів або як прапорщики чи мічмани. Проте вони підписували не контракт, а зобов'язання, відповідно до якого це також вважалось обов'язком, а не правом.

Таке конструювання законодавства, а також погляди вчених базувалися на тому, що Радянський Союз спрямовував свою діяльність на побудову комуністичного суспільства з відповідними умовами співжиття, де категорії «права» і «обов'язки» в життєдіяльності радянських людей зливатимуться воедино. Як стверджує Л. І. Летнянчин, «з побудовою комунізму права й обов'язки мали трансформуватися в єдині правила комуністичного співжиття»². Саме тому в сучасній навчальній і науковій літературі досі простежується подібний до цього підхід.

Такий застарілий погляд на військову службу зустрічається і в сучасному вітчизняному законодавстві. Так, незважаючи на те що її слід розглядати не тільки як обов'язок, а й як право, чинний Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» у ч. 3 ст. 1 встановлює, що військовий обов'язок включає прийняття громадян у добровільному порядку (за контрактом), а також призов на військову службу. Що стосується останнього положення, то військовий обов'язок дійсно його передбачає, але назвати обов'язком добровільне прийняття на військову службу не видається можливим.

Вступ громадянина України на військову службу за контрактом за своєю юридичною природою є саме конституційним правом, а не обов'язком, яке певною мірою полягає у можливій, а не необхідній поведінці особи, спрямованої на виникнення правовідносин між громадянином та державою з приводу проходження військової служби. Це пов'язано із тим, що громадянина, як правило, зобов'язувати укладати контракт про проходження військової служби не можна.

¹ Основы советского военного законодательства. – С. 52.

² Летнянчин, Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» [Текст] / Л. І. Летнянчин. – Х., 2002. – С. 13.

Для укладання контракту необхідне вільне волевиявлення сторін, а саме громадянина України, що відповідає вимогам, установленим у законі, та Міністерства оборони України, інших державних органів, де передбачено військову службу. В. Паламарчук у цьому контексті вказує на те, що контракт про проходження військової служби як юридичний документ є належним чином оформлений діловий папір, яким зафіксовано факт виникнення договірних зобов'язань за волею його учасників щодо добровільного вступу — прийняття громадянина на військову службу та умов її проходження¹.

Разом із тим укладання контракту зобов'язує громадянина проходити військову службу у строки, вказані в контракті, та за ухилення від неї передбачено юридичну відповідальність, у тому числі кримінальну (наприклад, ч. 2 ст. 407 КК України встановлено відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем (крім військовослужбовців строкової служби), а також нез'явлення його вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад десять діб).

Це положення не суперечить ч. 3 ст. 43 Конституції України, відповідно до якої використання примусової праці забороняється. Річ у тім, що контракт про проходження військової служби на відміну від трудового договору або іншої форми реалізації права на працю (ч. 1 ст. 43 Основного Закону) не може бути розірвано на власний розсуд із боку громадянина.

Підтвердженням цьому є ч. 6 ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», якою встановлено, що контракт припиняється (розривається), а військовослужбовці, які проходять військову службу за контрактом, звільняються з військової служби:

а) у зв'язку із закінченням строку контракту (ст. 23 цього Закону регламентує строки проходження військової служби і зазначає, що для громадян України, які вперше прийняті на військову службу за контрактом, встановлюються такі строки військової служби в календарному обчисленні: для військовослужбовців, прийнятих на посади рядового складу, — 3 роки; для військовослужбовців, прийнятих на посади сержантського і старшинського складу, — 5 років; для курсантів вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів — час навчання у вищо-

¹ Паламарчук, В. Контракт як форма реалізації громадянами права на зайнятість [Текст] / В. Паламарчук // Право України. — 2003. — № 8. — С. 105.

му військовому навчальному закладі або військовому навчальному підрозділі вищого навчального закладу; для осіб офіцерського складу — 5 років);

б) за станом здоров'я — на підставі висновку (постанови) військово-лікарської комісії про непридатність або обмежену придатність до військової служби;

в) за віком — у разі досягнення граничного віку перебування на військовій службі;

г) у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційних заходів — у разі неможливості їх використання на службі;

д) через сімейні обставини або з інших поважних причин, перелік яких встановлено Кабінетом Міністрів України;

е) через службу невідповідність;

є) у зв'язку з обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі, позбавлення військового звання чи позбавлення права займати певні посади;

ж) у зв'язку з позбавленням військового звання в дисциплінарному порядку;

з) у зв'язку із систематичним невиконанням умов контракту командуванням (за бажанням військовослужбовця);

и) у зв'язку із систематичним невиконанням умов контракту військовослужбовцем.

Це пов'язано з тим, що у ч. 3 ст. 43 Конституції чітко зазначено, що військова служба не вважається примусовою працею. У зв'язку з цим, КЗпП порівняно з військовим законодавством встановлює інший порядок припинення правовідносин між працівником та роботодавцем. В. В. Жернаков зазначає, що трудовим законодавством послідовно реалізується принцип свободи праці та заборони примусової праці. Тому розірвання з ініціативи працівника трудового договору, укладеного на невизначений строк, не може залежати від будь-яких обставин. Працівникові достатньо попередити про це власника підприємства (або уповноважений ним орган) письмово за два тижні. При цьому роботодавець не має права вимагати від працівника посилання на причину розірвання трудового договору. Після закінчення двох тижнів із дня попередження про розірвання трудового договору працівник має право залишити роботу, а роботодавець зобов'язаний

видати йому трудову книжку і зробити розрахунок¹. Як видно, в цих питаннях проходження військової служби за контрактом та робота за трудовим договором істотно відрізняються.

Отже, при реалізації права на військову службу та укладанні контракту між сторонами існує певна рівноправність (має місце диспозитивне начало, як і при реалізації будь-якого іншого права). Але специфіка полягає у тому, що після його укладання між сторонами виникають відносини влади і підпорядкування, і після цього громадянин України зобов'язаний проходити військову службу протягом строку, вказаного в контракті, а це за Конституцією (ч. 3 ст. 43) не вважається примусовою працею, забороненою в Україні.

Слід зазначити, що навіть і у трудовому праві рівність сторін не має абсолютного характеру. Так, Г. С. Гончарова, В. В. Жернаков та С. М. Прилипко вказують на те, що рівність сторін трудового договору має не всеосяжний характер, оскільки по-різному виявляється у різних видах відносин. Наприклад, вона повною мірою діє під час обговорення сторонами умов трудового договору (контракту) при прийнятті на роботу, зміні змісту трудового договору в процесі роботи. У процесі трудової діяльності рівність сторін стикається з необхідністю підпорядкування працівника організації праці, єдиноначальністю в управлінні процесом праці, що фактично означає нерівність сторін. Тому не може бути рівності у відносинах із дисциплінарної відповідальності².

Таким чином, на підставі наведеного називати проходження військової служби за контрактом виконанням військового обов'язку вважаємо некоректним та неприпустимим, може йтися лише про виконання обов'язків військової служби або обов'язку проходити військову службу. Як стверджує О. В. Кудашкін, контракт про проходження військової служби передбачає обов'язок громадянина проходити військову службу в Збройних Силах, інших військах, сумлінно виконувати загальні, посадові та спеціальні обов'язки, право громадянина на дотримання його прав і прав членів його сім'ї, включаючи отримання пільг, гарантій та компенсацій³.

¹ Основи правознавства: навч. посіб [Текст] / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Нац. юрид. акад. України. – 2008. – С. 139.

² Трудове право України у запитаннях та відповідях : навч.-довід. посіб. [Текст] / за ред. В. В. Жернакова. – Х. : Одісей, 2008. – С. 11.

³ Кудашкин, А. В. Контракт о прохождении военной службы. – С. 9.

Виконання ж військового обов'язку, на наш погляд, полягає у тому, що громадянин України не шляхом укладання контракту за власної ініціативи, а за призовом починає проходити військову службу та в деяких інших випадках. З другого боку, військовий обов'язок не змінює своєї юридичної природи у тому разі, якщо громадянин свідомо та за власним бажанням йде до військового комісаріату і підлягає призову на строкову військову службу. Реалізацією права на військову службу це вважати не можна, слід говорити лише про свідоме виконання конституційного військового обов'язку.

У контексті розмежування військового обов'язку та права на проходження військової служби необхідно чітко розділяти поняття «виконання військового обов'язку», про що йдеться передусім в Основному Законі України, та поняття «виконання обов'язків військової служби», про що йдеться у ч. 3 ст. 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу».

Так, зокрема, у зазначеному приписі вказується на те, що військовослужбовці вважаються такими, що виконують обов'язки військової служби, коли вони перебувають:

- 1) на території військової частини або в іншому місці роботи (занять) протягом робочого (навчального) часу, включаючи перерви, встановлені розпорядком (розкладом занять);
- 2) на шляху прямування на службу або зі служби, під час службових поїздок, повернення до місця служби;
- 3) поза військовою частиною, якщо перебування там відповідає обов'язкам військовослужбовця або його було направлено туди за наказом відповідного командира (начальника);
- 4) під час виконання державних обов'язків, у тому числі у випадках, якщо ці обов'язки не були пов'язані з військовою службою;
- 5) під час виконання обов'язку з урятування людського життя, охорони державної власності, підтримання військової дисципліни та охорони правопорядку.

Тобто, у наведеному положенні перелічено обставини, за яких особа, яка проходить військову службу, вважається такою, що виконує обов'язки військової служби. У разі, якщо жодної з цих обставин немає, наприклад, військовослужбовець перебуває у відпустці або відпочиває вдома у позаслужбовий час, то за Законом не вважається, що він виконує обов'язки військової служби, але на військовій службі він перебуває (ч. 5 ст. 17, ч. 2 ст. 65 Конституції України).

Це зумовлено тим, що проходження військової служби, як правило, є безперервним процесом та закінчується відповідно до ч. 2 ст. 24 Закону України «Про військової обов'язок і військову службу» днем виключення військовослужбовця зі списків особового складу військової частини (військового навчального закладу, установи тощо) у порядку, встановленому положеннями про проходження військової служби громадянами України.

Крім цього, встановлення того, чи виконував військовослужбовець обов'язки військової служби у той чи інший час, необхідно для правильного вирішення питань його соціального захисту та різноманітних інших питань його службового життя. Як зазначають Ю. І. Мигачев та С. В. Тихомиров, «одним із ключових понять військової служби є виконання обов'язків військової служби. Це зумовлено тим, що військовослужбовці, що виконують службові обов'язки, наділяються у певних випадках особливими повноваженнями, перебувають під особливою охороною закону, а у разі спричинення шкоди їх життю та здоров'ю їм та їх сім'ям виплачуються допомога та призначаються пенсії у підвищеному розмірі»¹.

Отже, виконання військового обов'язку є виконанням громадянином України, що відповідає вимогам, установленим у законі, конституційного обов'язку, що передбачений Конституцією та покладається на нього законами України. Виконання ж обов'язків військової служби пов'язано із перебуванням військовослужбовця у встановлених у законі місцях (наприклад, на території військової частини тощо) та виконанням певних обов'язків, а також впливає на вирішення різноманітних службових питань.

Крім цього, застарілий підхід, що призводить до ототожнення військового обов'язку та права на рівний доступ до військової служби виявляється і в інших положеннях Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». Цей Закон — від назви до закріплення порядку комплектування Збройних Сил та інших військових формувань (ст. 4) — робить акцент саме на військовому обов'язку, а не на прийнятті громадян на військову службу за контрактом і не проголошує права на рівний доступ до неї.

На нашу думку, виявом цього підходу є ще й формулювання ч. 2 ст. 65 Конституції України, де зазначено, що громадяни відбувають

¹ Мигачев, Ю. І. Военное право : учебник [Текст] / Ю. И. Мигачев, С. В. Тихомиров. – М. : ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2002. – С. 134–135.

військову службу відповідно до закону. За спрямованістю цей припис стосується як обов'язку, так і права, але слово «відбувають» більше відображує проходження військової служби як важкий обов'язок, тягар, покарання. Тлумачний словник української мови під цим словом так і розуміє: «виконувати протягом певного часу роботу як обов'язок, як повинність»¹.

Словник російської мови С. І. Ожегова у свою чергу також розуміє: «пробути певний строк будь-де для виконання будь-яких обов'язків, повинностей і под.»². У зв'язку з цим використання слова «відбувають» як у ч. 2 ст. 65 Конституції України, так і взагалі у будь-якій нормі законодавства України стосовно військової служби та її проходження вважаємо некоректним³.

У той же час цей термін може бути застосовано щодо військової служби лише у тому разі, коли йдеться про притягнення військовослужбовця до кримінальної відповідальності та відбування ним покарання. Так, відповідно до п. 1.4. Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України⁴ до загального строку військової служби не зараховується час відбування військовослужбовцем арешту, а згідно з п. 3.6 цієї ж Інструкції до строку вислуги у військовому званні військовослужбовця не зараховується строк відбування покарання у виді службового обмеження для військовослужбовців, арешту, а також звільнення від відбування покарання з випробуванням і залиценням на військовій службі.

У свою чергу, відповідно до п. 48 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України⁵ строк відбування покарання військовослужбовцем, засудженим до покарання у виді службового обмеження для військовослужбовців,

¹ Тлумачний словник української мови [Текст] / за ред. В. С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х. : Прапор, 2006. – С. 131.

² Ожегов, С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов. – С. 400.

³ Пропозиції щодо необхідності змінити редакцію ч. 2 ст. 65 Основного Закону України наведено нижче.

⁴ Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: затв. Наказом Міністра оборони України від 10 квітня 2009 р. № 170 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2009. - № 38. – С. 23. – Ст. 1284.

⁵ Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: затв. Указом Президента України від 10 грудня 2008 р. № 1153/2008 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2008. № 95. – С. 9. – Ст. 3129.

арешту, а також звільненим від відбування покарання з випробуванням і залишеним на військовій службі, не зараховується до строку вислуги у військовому званні.

У пункті 1.2.1 Положення про проходження громадянами України військової служби у Державній спеціальній службі транспорту¹ встановлено, що до загального строку військової служби зараховується час відбування військовослужбовцями покарання в місцях позбавлення або обмеження волі та перебування під вартою, а для військово-службовців строкової військової служби — час перебування в дисциплінарному батальйоні, якщо вони були незаконно засуджені або незаконно притягнені до кримінальної відповідальності, у разі скасування вироку суду або винесення судом виправдувального вироку, а також прийняття рішення про закриття кримінальної справи органом дізнання чи досудового слідства.

Як видно, поточне законодавство послуговується терміном «відбувають» лише щодо покарання військовослужбовців, а не стосовно проходження військової служби взагалі. З цього можна зробити висновок про те, що поточне законодавство обґрунтовано не сприйняло цього конституційного терміна в такому контексті.

Як уже зазначалося, в аналізованій конституційній нормі (ч. 2 ст. 65) йдеться про органічний зв'язок права і обов'язку проходити військову службу, проте аналізувати їх слід окремо, для більш докладного з'ясування сутності як зазначеного права, так і обов'язку. В. М. Корякін зазначає, що у Російській Федерації «військова служба, за допомогою якої військовослужбовці реалізують своє право на працю, являє собою особливий вид федеральної державної служби, безпосередньо пов'язаної із захистом Вітчизни, забезпеченням оборони та безпеки держави»².

З огляду на те, що громадяни України, добровільно вступаючи на військову службу реалізують й конституційне право на працю (ч. 1 ст. 43 Конституції), й право на доступ до державної служби (ч. 2 ст. 38 Основного Закону), виникає питання про те, на яку саме норму необхідно при цьому посилатися.

В. Паламарчук вважає, що виходячи зі змісту ст. 43 Конституції, законодавства про зайнятість і того, що регулює порядок добровіль-

¹ Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Державній спеціальній службі транспорту: завт. Указом Президента України від 3 лютого 2009 р. № 60/2009 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2009. - № 8. – С. 24. – Ст. 240.

² Корякин, В. М. Введение в теорию военного права [Текст] : монография. – С. 33.

ного вступу громадян на військову службу, можна зробити висновок про те, що останній на підставі контракту є одним із способів реалізації ними свого права на працю¹.

Вважаємо, що при вирішенні цього питання необхідно врахувати таке.

По-перше, військова служба є видом державної служби (ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»), а тому ч. 1 ст. 43 та ч. 2 ст. 38 Конституції України співвідносяться як загальна та спеціальна норми. На підтвердження цього можна навести думку В. Я. Тація, який стверджує, що державна служба є видом трудової діяльності та відображає факт суспільного поділу праці, різноманітність її видів².

По-друге, відповідно до ч. 2 ст. 2 КЗпП України право на працю (ч. 1 ст. 43 Конституції України) реалізується шляхом укладання трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою. Проте серед підстав припинення трудового договору та відповідно припинення реалізації права на працю є така, як призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу (п. 3 ст. 36 КЗпП). У цьому разі, особа звільняється, трудові правовідносини та відповідно реалізація права на працю припиняються, а натомість, реалізується право на рівний доступ до державної служби (ч. 2 ст. 38 Конституції України). Все це має місце незважаючи на те, що дійсно «...військовослужбовці служби за контрактом належать до однієї з категорій зайнятого населення»³.

По-третє, логіка побудови ст. 43 Основного Закону України свідчить про те, що праву на працю суперечить примусова праця, яка є забороненою. Разом з тим військова служба за своєю соціальною сутністю має елементи примусу, але до примусової праці юридично не належить. Отже, вважаємо, що ч. 3 ст. 43 Конституції України перелічує види діяльності, які не охоплюються не тільки поняттям «примусова праця», а й правом на працю (військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується

¹ Паламарчук, В. Контракт як форма реалізації громадянами права на зайнятість. – С. 104.

² Конституція України : науково-практичний коментар [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право; К. : Ін Юре, 2003. – С. 206.

³ Паламарчук, В. Контракт як форма реалізації громадянами права на зайнятість. – С. 105.

особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан).

У зв'язку з викладеним право на доступ до військової служби треба розглядати саме в контексті конституційного права громадян України, передбаченого ч. 2 ст. 38 Конституції України, на рівний доступ до державної служби. Отже, положення, закріплене в ч. 2 ст. 65 Конституції, необхідно розглядати в органічному взаємозв'язку саме з її ч. 2 ст. 38.

Г. Ю. Курскова, коментуючи та розкриваючи конституційне право на рівний доступ до державної служби, зазначає, що система останньої «включає державну цивільну службу, військову службу та правоохоронну службу»¹. Як видно, це право в повному обсязі поширюється на всі види державної служби. Є. Я. Кравець зауважує, що військовій службі притаманний принцип доступу громадян України до державної служби².

Н. А. Мяловицька зазначає, що «право доступу до державної служби означає, що громадянам України має бути забезпечена реальна можливість обіймати за вибором, конкурсом, або призначенням посади в державних органах та їх апараті і здійснювати відповідні державні функції»³. Що стосується державної служби в цілому, то право громадян на рівний доступ до неї конкретизовано й деталізовано у ст. 4 Закону України «Про державну службу». Ю. П. Битяк у цьому контексті стверджує, що «...і Конституція України (ст. 38), і Закон про державну службу (ст. 4) закріплюють рівне право громадян України на державну службу незалежно від її виду, чим фактично підкреслюється важливість та однакове значення державної служби, де б вона не здійснювалась»⁴.

Однак військова служба має свою специфіку, і саме тому її правове регулювання здійснюється Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу». Але у ньому відсутній припис про рівний доступ до військової служби, а йдеться лише про можливість укласти контракт на проходження військової служби (статті 19 і 20).

¹ Конституционные права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации : учеб. для вузов [Текст] / под ред. О. И. Тиунова. – М. : НОРМА, 2005. – С. 122.

² Конституційне право України : підруч. [Текст] / за ред. В. Ф. Погорілка. – 3-тє вид. – К. : Наук. думка. – 2000 – С. 716.

³ Там само. – С. 266.

⁴ Битяк, Ю. П. Конституційно-правові засади становлення та розвитку державної служби в Україні. – С. 76.

У зв'язку з цим вважаємо, що в цьому Законі необхідно закріпити положення, відповідно до якого громадяни України мають право на рівний доступ до військової служби (причому цю норму слід розмістити у главі I «Загальні положення»).

Безперечно, приписи Конституції є нормами прямої дії, тому звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод безпосередньо на їх підставі гарантується (ч. 3 ст. 8). Разом із тим звернення до суду для захисту права на рівний доступ до військової служби тільки на підставі ч. 2 ст. 38 Конституції України є досить проблематичним.

Отже, щоб гарантувати це конституційне право громадян, а правозастосовну діяльність у цьому напрямі зробити простішою й ефективнішою, право на рівний доступ до військової служби має бути визначено на рівні поточного законодавства. Слід приділити більше уваги реалізації на практиці цього конституційного права з метою поповнення лав Збройних Сил та інших військових формувань професіональними військовослужбовцями, які здатні належним чином виконувати покладені на них завдання, ставитися до військової служби як до престижної діяльності на благо народу України та цінити її.

У зв'язку з цим необхідне комплексне розроблення права доступу до військової служби і до державної служби як такої. Це зумовлено тим, що не тільки право доступу до військової служби, а й навіть право доступу до державної служби належним чином на сьогодні не досліджено. На цю проблему звертає увагу О. О. Чуб, яка зазначає, що важливим є вивчення конституційно-правових засад права доступу громадян України до державної служби, місця і значення в системі політичних прав громадян¹.

У той же самий час, поки існує призов громадян та військовий обов'язок, реалізація останнього має бути чіткою та беззастережною. У зв'язку з цим є нагальна необхідність наукового розроблення змісту та значення конституційного військового обов'язку.

Тим більше, що в юридичній літературі конституційні обов'язки людини і громадянина з огляду на їх важливість та значущість розглядаються крізь призму ціннісного, аксіологічного підходу. Він є

¹ Чуб, О. О. Конституційні засади права доступу громадян України до державної служби [Текст] / О. О. Чуб // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 104. – С. 54.

цілком обґрунтованим та виваженим. Тому видається слушною позиція Л. І. Летнянчина про те, що «соціальна цінність конституційних обов'язків як правової форми взаємозв'язку особистості та держави полягає у тому, що вони виступають юридичним засобом реалізації державою своїх функцій і у цьому аспекті вони покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності та незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини та громадянина, забезпеченню економічної та екологічної безпеки держави, законності та правопорядку»¹.

Крім цього, на сучасному етапі розвитку світового співтовариства значущість та важливість належної реалізації обов'язків не тільки не зменшується, а навпаки — дедалі зростає. Ця проблема пов'язана з існуванням певної розбалансованості між правами і обов'язками людини і громадянина у різних державах світу, в тому числі в Україні, а також наявністю суттєвого дисбалансу між названими категоріями на міжнародному рівні. Дають себе знати і чинники міжнародної нестабільності: сепаратизм, регіональний екстремізм, міжнародний тероризм, які все більше набувають трансграничних ознак та й зараз не можуть не турбувати будь-яку державу. В. М. Корякін стосовно обов'язку висловлює думку про те, що він є «законною перешкодою на шляху довільності, хаосу, свавілля, неорганізованості, всього деструктивного та такого, що заважає нормальному розвитку та функціонуванню воєнної організації держави»².

Для України проблема конституційних обов'язків людини і громадянина є також актуальною та вагомою. У цій сфері існує багато проблемних питань, вирішення яких є найважливішим завданням сьогодення. Не винятком із цього приводу є стан їх наукового розроблення. Стосовно цього Ю. М. Тодика та О. Ю. Тодика обґрунтовано зазначали, що «в юридичній літературі, і перш за все у конституційно-правовій, акцент робиться насамперед на права та свободи, але не на обов'язки. Про це свідчить і те, що проблема конституційно-правових обов'язків розроблена недостатньо»³.

Потребують подальшого наукового розроблення окремі з них, а саме обов'язки щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіаль-

¹ Летнянчин, Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : Проблеми теорії і практики. – С. 10.

² Корякин, В. М. Введение в теорию военного права [Текст] : монография. – С. 29.

³ Тодика, Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. – С. 177.

ної цілісності України, а також щодо відбування громадянами військової служби відповідно до закону, що передбачені ч. 1 та 2 ст. 65 Конституції України. Ці обов'язки, їх належна реалізація мають суттєве значення для забезпечення існування нашої держави як суверенної і незалежної.

В юридичній літературі у зв'язку з недостатнім рівнем дослідження названих конституційних обов'язків їх доволі часто ототожнюють. Так, М. І. Хавронюк вважає, що конституційний обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України включає також обов'язок громадян відбувати військову службу відповідно до закону¹. Проте, незважаючи на їх єдність, ці обов'язки слід розділяти та окремо аналізувати, оскільки вони мають різну юридичну природу. Їх реалізація породжується, як правило, різними юридичними фактами і реалізується у різних правових режимах.

Ще у 1973 р. В. Г. Стрекозов писав, що «потребує спеціального дослідження і найважливіший конституційний обов'язок радянських громадян — їх священний обов'язок захисту своєї Вітчизни. Частогусто цей обов'язок ототожнюється із загальним військовим обов'язком, котрий, як слушно зазначається у радянській юридичній літературі, незважаючи на свою важливість та значущість, є тільки однією з основних форм участі громадян СРСР у захисті соціалістичної Вітчизни. Таке ототожнення призводить до того, що залишаються малодослідженими питання змісту та юридичної природи конституційного обов'язку радянських громадян — захищати свою Вітчизну, а також багатоманітних форм виконання цього обов'язку»².

Треба погодитися з цією точкою зору і зазначити, що це ототожнення не сприяє належному і всебічному дослідженню військового обов'язку та військової служби в цілому. Але разом із тим названі обов'язки не слід протиставляти один одному, оскільки вони знаходяться у діалектичному взаємозв'язку та справляють вплив один на одного. І хоча різниця в їх реалізації та юридичній природі суттєва, все одно, чітко простежується єдність.

Реалізація конституційного обов'язку щодо відбування військової служби відповідно до закону здійснюється на підставі перш за все

¹ Рабінович, П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. [Текст] / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атака, 2004. – С. 295.

² Стрекозов, В. Г. Защита Отечества – конституционная обязанность граждан СССР : автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Государственное право и управление» [Текст] / В. Г. Стрекозов. – М., 1973. – С. 5.

Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» та деяких інших нормативно-правових актів. Незважаючи на те що з назви цього Закону було виключено слово «загальний» та його розглядають як нормативно-правовий акт, що започатковує перехід виключно до контрактних засад проходження військової служби і поступовий відхід від комплектування підрозділів Воєнної організації держави за призовом громадян, все одно, призов громадян все ще залишається та діє.

Так, у ст. 4 Закону встановлено, що підрозділи Воєнної організації держави комплектуються військовослужбовцями шляхом призову громадян на військову службу, а також прийняття громадян України на військову службу за контрактом. У зв'язку з цим у названому Законі є положення, що обґрунтовують необхідність існування військового обов'язку, а також зазначається, що він встановлюється із двоєдиною метою. По-перше, для забезпечення комплектування підрозділів Воєнної організації держави особовим складом і, по-друге, для підготовки громадян до виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни.

У статті 6 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»¹ у свою чергу зазначено, що військовий обов'язок встановлюється з метою забезпечення комплектування Збройних Сил України, інших військових формувань особовим складом у разі мобілізації, а також для підготовки в мирний час військово навчених ресурсів військовозобов'язаних і призовників.

На цих прикладах чітко простежуються взаємозв'язок конституційного обов'язку з відбування військової служби відповідно до закону з конституційним обов'язком захищати Вітчизну, вплив першого на другий та сприяння в реалізації один одному. Це також підтверджується у преамбулі Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», де зазначено, що він покликаний здійснювати правове регулювання відносин між державою і громадянами України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни. Тобто, під час реалізації військового обов'язку здійснюється підготовка громадян до виконання у разі необхідності конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. Крім цього, у зазначеному випадку мож-

¹ Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1993. – № 44. – Ст. 416.

на чітко побачити й зворотний вплив, тобто вплив конституційного обов'язку захищати Вітчизну на реалізацію військового обов'язку.

Річ у тім, що для реалізації конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни та виникнення відповідних правовідносин необхідний юридичний факт у вигляді збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальної цілісності (ст. 2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»¹). У зв'язку з цим можуть вводитися воєнний стан та часткова або загальна мобілізація. Під останньою згідно зі ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»² слід розуміти комплекс заходів, здійснюваних із метою планомірного переведення Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту на організацію і штати воєнного часу. До речі, слід особливо підкреслити, що, на наш погляд, мобілізація (часткова або загальна) є правовим інститутом, який найсуттєвішим чином пов'язаний із реалізацією громадянами конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни. У зв'язку з цим слід погодитися з А. А. Ходусовим, який зазначає, що особи, які призиваються за мобілізацією у стислі строки, виконують конституційний обов'язок громадян захищати свою Вітчизну³.

Під час мобілізації здійснюється призов визначеної категорії громадян на військову службу на підставі названого Закону. Із цього моменту громадяни, що були призвані під час мобілізації, починають проходити військову службу згідно із Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу». Відповідно вони разом із реалізацією обов'язку щодо захисту Вітчизни реалізують і військовий обов'язок, передбачений ч. 2 ст. 65 Конституції України. Причому призову на військову службу під час мобілізації за законодавством підлягає суттєва частина громадян України, тобто реалізація першого конституційного обов'язку може породжувати реалізацію другого. У цьому разі зазначені обов'язки реалізуються одночасно та пов'язані між собою.

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 6 квітня 2000 р. № 1647-III [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2000. – № 28. – Ст. 224.

² Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1993. – № 44. – Ст. 416.

³ Ходусов, А. А. Альтернативная гражданская служба в мирное и военное время [Текст] / А. А. Ходусов // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : Актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в Российской Федерации. – Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2006. – Вып. 62. – С. 54.

Проте ці обов'язки можуть реалізовуватися й окремо та не породжувати реалізацію один одного, що можна вважати однією із причин їх виокремлення та закріплення в різних частинах ст. 65 Основного Закону України. Так, громадяни України при реалізації військового обов'язку в мирний час, тобто у режимі повсякденної діяльності як держави взагалі, так і Воєнної організації зокрема, проходять військову службу в різних підрозділах останньої. У цьому разі, відбуваючи військову службу відповідно до закону, (ч. 2 ст. 65 Конституції України), громадяни України конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни безпосередньо не здійснюють, а лише відбувається підготовка до цього або вживаються заходи, пов'язані із захистом Вітчизни, оскільки захищати необхідно від когось чи чогось. Захищати державу, суспільство та людину від чогось абстрактного просто неможливо.

У Тлумачному словнику української мови зазначено, що слово «захист» означає «оборона, охорона кого-, чого-небудь від небезпечних дій»¹. Як видно, саме небезпечні дії є підставою для вжиття заходів щодо захисту будь-чого або кого. Крім цього, у тому ж словнику зазначається, що перша частина складних слів, які відповідають слову «військовий», стосується війська², а слово «воєнний» стосується війни та пов'язаний із нею³.

Отже, слова «військовий обов'язок», «військова служба», «військовослужбовець» більше стосуються війська, але не війни, під час якої може здійснюватися захист Вітчизни. Тобто, обов'язок захищати Вітчизну виникає лише тоді, коли з'являється загроза та коли є від чого захищатися. Б. С. Ебзеев пішов навіть далі. Він висловлює припущення, що всупереч поширеним у вітчизняному державознавстві уявленням захист Вітчизни не зводиться тільки до обов'язку несення військової служби або відбиттю зовнішньої агресії та ін., тобто опору замахам на державну єдність ззовні, а означає також опір узурпації влади або протистояння замахам на конституційний лад ізсередини, хто б ці заходи не чинив⁴.

Проте це не означає, що громадяни України, які виконують обов'язки військової служби не захищають Вітчизну взагалі. У зазначеному ви-

¹ Тлумачний словник української мови [Текст] / за ред. В. С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і доп. – С. 362.

² Там само. - С. 139.

³ Там само. – С. 143.

⁴ Эбзеев, Б. С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности. – С. 200.

падку все залежить від того, яким чином розглядати військову службу. У тому разі, якщо її розглядати як інститут, то військова служба звичайно передбачає забезпечення національної безпеки та захист Вітчизни як завдання, покладені на неї Основним Законом України. Але якщо військову службу розглядати не як правовий інститут у цілому, а саме як конституційний обов'язок конкретного громадянина, то цей обов'язок не завжди передбачає захист Вітчизни. Наприклад, особа, що відбуває покарання у виді тримання у дисциплінарному батальйоні, залишається на військовій службі, хоч і час відбування цього покарання у строк служби не зараховується. Перебуваючи на військовій службі та одночасно відбуваючи покарання, особа у цьому разі апіорі не виконує обов'язку щодо захисту Вітчизни.

Крім цього, у зазначеному аспекті слід також ураховувати ч. 2 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», яку треба розуміти так, що військовий обов'язок устанавлюється з метою підготовки громадян України захищати Вітчизну, які, поповнюючи лави Воєнної організації держави, навчаються військовій справі для можливого в майбутньому захисту Вітчизни. У частині 5 статті 2 цього ж Закону зазначено, що строкову військову службу громадяни України проходять відповідно до законів України у Збройних Силах України та інших військових формуваннях із метою здобуття військово-облікової спеціальності та набуття практичних навичок і вмінь для збройного захисту Вітчизни.

Також підтвердженням того, що проаналізовані обов'язки є різними та можуть реалізовуватися як разом, так і окремо, є позиція Г. М. Колибаби, який пише, що військовослужбовець рівною мірою з усіма громадянами повинен виконувати свої конституційні обов'язки та серед усіх обов'язків зобов'язаний бути «готовим у будь-який час виступити на захист своєї соціалістичної Вітчизни та захищати її мужньо та вміло, не шкодуючи своєї крові та самого життя для досягнення повної перемоги над ворогами»¹. Тобто, на громадян, що реалізують військовий обов'язок та проходять військову службу, так само як і на інших громадян, покладається окремий конституційний обов'язок захищати Вітчизну.

Крім цього, громадяни, що виконують військовий обов'язок, перебуваючи у запасі, також за необхідності повинні разом із військовим

¹ Основы советского военного законодательства : учеб. пособие.. – С. 67.

обов'язком виконувати окремий обов'язок щодо захисту Вітчизни. Про це, зокрема, йдеться у ч. 6 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»: «Виконання військового обов'язку в запасі полягає в дотриманні військовообов'язаними порядку і правил військового обліку, проходження зборів для збереження та вдосконалення знань, навичок і умінь, необхідних для виконання обов'язків військової служби в особливий період». Під «виконанням обов'язків військової служби в особливий період» слід розуміти реалізацію конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни шляхом призову громадянина за мобілізацією.

З другого боку, визначені в Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» громадяни України при реалізації конституційного обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України (ч. 1 ст. 65 Конституції України) можуть не реалізувати конституційного обов'язку щодо відбування військової служби відповідно до закону (ч. 2 ст. 65 Конституції України). Так, ст. 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» визначає обов'язки громадян під час мобілізації та встановлює їх щодо громадян, котрі підлягають призову, так і стосовно тих громадян, що призову під час мобілізації не підлягають. Останні також виконують обов'язки щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності (ч. 1 ст. 65 Конституції України), проте не виконують військовий обов'язок (ч. 2 ст. 65 Основного Закону України).

Історія Великої Вітчизняної війни є яскравим підтвердженням цього. У тилу країни, на фабриках та заводах працювали багато громадян, які власною працею робили все для того, щоб захистити Вітчизну, і радянська влада розуміла та цінувала це. Навіть Й. В. Сталін зазначав, що «успіхи Червоної Армії були б неможливі без підтримки народу, без самовідданої роботи радянських людей на фабриках та заводах, шахтах та копальнях, на транспорті та в сільському господарстві... Можна на повних підставах сказати, що самовіддана праця радянських людей в тилу увійде в історію, нарівні з героїчною боротьбою Червоної Армії, як безпримірний подвиг народу в захисті Батьківщини»¹.

Слід зазначити і про те, що й В. І. Ленін також не зводив питання про захист соціалістичної Вітчизни тільки до однієї, воєнної форми.

¹ Военные вопросы в документах КПСС и Советского государства [Текст]. – М. : Воениздат, 1980. – С. 200–201.

Він спеціально підкреслював, що війна включає всі види всіх галузей будівництва¹. С. К. Ільїн, досліджуючи дію моральних чинників у сучасній війні, також дійшов висновку про те, що «високу самовідданість та беззавітну вірність ідеям партії, справі захисту соціалістичної Батьківщини виявили трудівники тилу. “Все для фронту, все для перемоги!” — такий був девіз робочого класу, колгоспного селянства, радянської інтелігенції...»²

Не можна обійти увагою і діяльність партизанських загонів, які теж зробили вагомий внесок у справу захисту Вітчизни. Так, в історичній літературі зазначається, що під час Великої Вітчизняної війни на теренах України діяло понад 60 партизанських з'єднань, 1993 партизанські зағони³. Проте найсуттєвіший внесок у справу захисту Вітчизни здійснюють саме громадяни, що проходять військову службу. У цьому контексті слід погодитися з Г. М. Колибабою, який відзначає, що військова служба є найбільш активною, але не єдиною формою здійснення конституційного обов'язку громадян захищати свою Вітчизну⁴.

У сучасних умовах має отримати свій розвиток ще одна форма захисту Вітчизни — проходження альтернативної (невійськової) служби в умовах особливого правового режиму. А. А. Ходусов слушно вказує на те, що конституційна норма, яка встановлює право на альтернативну службу, жодних винятків щодо її реалізації в період мобілізації не містить. У зв'язку з викладеним можна зробити висновок про те, що в такий період обов'язок захищати Вітчизну може бути реалізований не тільки у формі несення військової служби, а й у формі проходження альтернативної цивільної служби. На осіб, що її проходять, наприклад, слід покласти обов'язки стосовно забезпечення армії всім необхідним, включаючи евакуацію з фронту поранених, їх лікування, евакуацію бойової техніки, транспортних засобів, зброї, що вийшли з ладу, але підлягають відновленню⁵.

Викладене свідчить про те, що названі конституційні обов'язки є різними за суб'єктом складом, що їх реалізує. У цьому контексті Л. І. Летнянчин висловлюється: «Так, обов'язок відбувати військову

¹ Опыт войн в защиту социалистического Отечества [Текст]. — М. : Наука, 1985. — С. 24.

² Ильин, С. К. Моральный фактор в современной войне [Текст] / С. К. Ильин. — М. : Воениздат, 1969. — С. 16.

³ История украинского войска : курс лекций [Текст] / под общ. ред. Г. И. Костакова и Н. Н. Олейника. — Х. : Консум, 2006. — С. 168.

⁴ Основы советского военного законодательства : учеб. пособие. — С. 64.

⁵ Ходусов, А. А. Альтернативная гражданская служба в мирное и военное время. — С. 53.

службу стосується лише військовозобов'язаних, у той час як обов'язок захищати Вітчизну, її незалежність, територіальну цілісність ... є обов'язком всіх громадян України»¹.

Крім цього, в разі ліквідації військового обов'язку громадян України в рамках проведення запланованої військової реформи, спрямованої на перехід до комплектування підрозділів Воєнної організації держави виключно на підставі контракту, тобто перехід до професійної армії, положення, закріплене у ч. 2 ст. 65 Конституції України, вважатися обов'язком у сьогоднішньому широкому розумінні вже не буде.

Це положення можна розглядати як право на рівний доступ до військової служби, а також воно встановлюватиме конституційні засади проходження військової служби громадянами України, а стосовно військового обов'язку — передбачатиме військовий облік та інші заходи, пов'язані з підготовкою громадян до збройного захисту Вітчизни. Що стосується конституційного обов'язку стосовно захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 65 Основного Закону України), то у цьому разі суб'єктний склад його реалізації не буде навіть звужений та, взагалі, у його реалізації будь-яких змін не відбудеться.

Крім цього, навіть Конституція Пилипа Орлика 1710 р. розмежувала поняття захисту держави та проходження військової служби, безперечно, з тими особливостями, що притаманні розвиткові законодавчої техніки того часу. Так, у параграфі XI встановлювалися певні соціальні гарантії для дітей, жінок, господарств козаків, що «перебувають на війні або на якихось військових службах»². Наявність роздільного сполучника «або» між словами «перебувають на війні» та «на якихось військових службах» свідчить про те, що тогочасна Конституція вже розмежувала військову службу та війну, під час якої в певному сенсі відбувався захист Української держави або відстоювались її інтереси.

Конституція УРСР 1978 р. ці обов'язки закріплювала у різних статтях. Так, у ч. 2 ст. 60 встановлювалося, що захист соціалістичної Вітчизни є священним обов'язком кожного громадянина Української РСР, а ст. 61 цієї конституції вказувала на те, що військова служба в рядах Збройних Сил СРСР — почесний обов'язок громадян Україн-

¹ Летнянчин, Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : проблеми теорії і практики : монографія [Текст] / Л. І. Летнянчин. – Х : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – С. 30.

² Хрестоматія з історії держави і права України. – С. 120.

ської РСР. Таким чином, незважаючи на те що названі конституційні обов'язки знаходяться у взаємозв'язку та взаємодіють, вони є різними за юридичними фактами, суб'єктами та часом їх реалізації, правовідносинами, які вони породжують та у яких реалізуються, тощо. У зв'язку з цим закріплення їх у різних частинах ст. 65 Конституції України є цілком виправданим.

Оскільки у ст. 65 Конституції України відсутня вказівка «кожен», а названа стаття оперує поняттям «громадяни», то іноземці та особи без громадянства цих обов'язків не несуть та відповідно бути військовослужбовцями не можуть. Це підтверджується і в Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу», який покликаний здійснювати правове регулювання відносин між державою і громадянами України в рамках реалізації ст. 65 Конституції України. У частині 6 статті 1 цього Закону встановлено, що військовий обов'язок не поширюється на іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні.

Логіка побудови законодавства полягає перш за все у тому, що тільки громадяни України, асоційовані в Український народ, які мають усю повноту влади, (ст. 5 Конституції України) повинні нести конституційні обов'язки із захисту держави та проходити військову службу, оскільки саме Український народ є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні, яку він здійснює як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Положення Конституції України, що покладають обов'язки із захисту Вітчизни та несення військової служби виключно на громадян України, повною мірою узгоджуються із нормою, яка міститься у заасадах конституційного ладу України, а саме у ч. 1 ст. 17 Основного Закону, де визначено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є не тільки найважливішою функцією держави, а й справою всього Українського народу, під яким у Преамбулі Конституції (ч. 1) розуміються громадяни України всіх національностей.

Б. С. Ебзеєв у цьому аспекті слушно зазначає, що «низка обов'язків, покладених Конституцією РФ на громадянина, передбачає, що у процесі їх здійснення він виступає від імені держави, а саме таке здійснення має характер державної діяльності, як, наприклад, несення у відповідності з федеральним законом військової служби або відправлення обов'язків присяжного засідателя»¹. Крім цього, слід зазначити,

¹ Конституционные права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации : учеб. для вузов [Текст] / под ред. О. И. Тиунова. – М. : НОРМА, 2005. – С. 285.

що не тільки обов'язок проходити військову службу поширюється виключно на громадян України, а й право рівного доступу до військової служби мають також виключно громадяни України.

На сьогодні Україна вживає певних заходів щодо переходу виключно до контрактної військової служби. Іншими словами, держава прагне зробити так, щоб військову службу громадяни України проходили тільки за власним бажанням. У рамках цього дослідження не ставиться за мету виявити переваги чи недоліки армій, що комплектуються особовим складом за контрактом або за змішаним принципом, оскільки будь-яка із названих систем проходження військової служби має свої переваги.

У той же час виникає необхідність проаналізувати не тільки ч. 2 ст. 65 Конституції України, яка дозволяє на законодавчому рівні передбачити будь-який принцип комплектування Збройних Сил та інших військових формувань. Доцільно поглянути на призов громадян крізь призму природного права і невід'ємних прав людини.

Слід зазначити, що попри названі позитивні моменти, при аналізі конституційного військового обов'язку треба розуміти та враховувати таке. На сьогодні законодавство України відтворює модель, згідно з якою громадяни України не тільки за власним бажанням, а й примусово можуть стати військовослужбовцями, оскільки у законодавстві, як уже зазначалося, передбачено призов громадян на військову службу як обов'язкова система комплектування у мирний час підрозділів Воєнної організації громадянами України, що відповідають вимогам, установленим у законі. Так, згідно зі ст. 15 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» на строкову військову службу в мирний час призиваються придатні для цього за станом здоров'я громадяни України чоловічої статі, яким до дня відправлення у військові частини виповнилося 18 років, та старші особи, які не досягли 25-річного віку і не мають права на звільнення або відстрочення від призову на строкову військову службу.

При цьому слід розуміти те, що військова сфера передбачає наявність у осіб, що перебувають в її орбіті, не тільки сукупності необхідних та достатніх навичок, умінь та знань, а й бажання виконувати обов'язки у цій сфері, оскільки у будь-якій галузі людської життєдіяльності для того, щоб досягти певних позитивних результатів, необхідно бути зацікавленим у роботі та любити її. Військова служба, у свою ж чергу, є не тільки складним, відповідальним та, навіть, небез-

печним видом людської діяльності. Не кожний громадянин нашої держави чоловічої статі, який відповідає вимогам, установленим у законі, має нахили до неї. Як показує досвід, примусові роботи без постійного контролю та сильного примусу переважно якісно не виконуються.

Більш того, навіть під тотальним контролем та загрозою покарання робота може виконуватися тільки механічно, під час її виконання, як правило, будь-яка ініціатива та творчість виключаються. Як зазначає В. В. Речицький, «в історичному і юридичному плані еволюція творчості тісно пов'язана з переходом від примусової роботи до зайнятості на підставі вільно укладеного договору (контракту). Принцип винагороди за працю виявився у свій час більш ефективним, ніж страх перед покаранням, що й визначило долю багатьох творчих починань. Що стосується участі у цьому процесі права, то воно замінило модель імперативного регулювання праці диспозитивною моделлю, поставив на місце юридичного обов'язку суб'єктивне право»¹.

Така ж сама ситуація повинна відбутися й у царині військової служби, оскільки у зазначеній сфері людської життєдіяльності творче мислення та підхід відіграють не менш важливу роль, ніж в інших сферах. М. І. Карпенко вказує на те, що вінцем бойової майстерності у мирний час і ключем до перемоги у збройній боротьбі є бойова готовність, яка залежить від багатьох складових, але всі вони врешті-решт сходяться на людині і тільки через неї втілюються у життя. Закономірно, що збільшені вимоги до бойової готовності диктують перш за все підвищені вимоги до людей, їх професійних, моральних і бойових якостей, до їх взаємовідносин². В. Паламарчук теж звертає увагу на цю проблему і зазначає, що вільне обирання праці та вільне погодження на неї означає, що тільки особі належить виключне право розпоряджатися своїми здібностями до творчої і продуктивної праці³.

Безперечно, дуже важливе значення мають заходи держави, покликані забезпечити мотивацію до належного виконання військового обов'язку. Проте все одно бажано, щоб лави Воєнної організації нашої

¹ Речицький, В. В. Символічна реальність і право [Текст] / В. В. Речицький. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2007. – С. 269–270.

² Карпенко, М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження : монографія [Текст] / М. І. Карпенко ; за заг. ред. В. К. Магвійчука. – К. : КНТ, 2006. – С. 61.

³ Паламарчук, В. Контракт як форма реалізації громадянами права на зайнятість. – С. 104.

держави громадяни України поповнювали свідомо та мали стосовно цього бажання. Підтвердженням цього, як зазначає В. З. Гушін, є міжнародний досвід, який «свідчить, що найкращим чином забезпечують безпеку країни професійні збройні сили, котрі комплектуються на контрактно-добровільній основі»¹.

Разом із тим існують й інші думки щодо цього. Зокрема, як стверджує президент Академії військових наук Російської Федерації, генерал армії М. Гарєєв, курс на скасування призову в корні невірний. Контрактна армія зможе проіснувати лише один тиждень навіть у невеличкій війні. В Іраку в 1991 р. США призвали 200 тис. резервістів, у 2003 р. — 30 тисяч. Контракт — це і розшарування збройних сил: професіонал у 42-й дивізії в Чечні буде отримувати 16 тис. рублів, а офіцер, слухач командної академії, — 4–5 тис.²

І хоча згідно з нормами міжнародного права та ч. 3 ст. 43 Конституції України військова служба не визнається примусовою працею, від цього вона не стає менш складною та специфічною діяльністю. Як зазначається у літературі, основною формою реалізації військового обов'язку «є виконання, яке полягає у цілеспрямованій, свідомій, активній, юридично значущій поведінці суб'єктів обов'язку»³. Однак в Україні відбувається не тільки так, і причин цьому дуже багато.

Безперечно, це викликано наявністю законодавчих положень, що встановлюють військовий обов'язок, у рамках якого підлягають призову всі військовозобов'язані, котрі відповідають вимогам, установленим у законі, без урахування їх бажання проходити військову службу. Тобто, громадянин України чоловічої статі, що має відповідний стан здоров'я, в якого немає підстав для надання йому відстрочення від призову, а також який не має релігійних переконань, по досягненні певного віку повинен йти на службу до лав Збройних Сил України або інших військових формувань без урахування будь-яких інших чинників та обставин.

Крім цього, серед зазначених причин, що мають місце на нинішньому етапі розвитку державності та Воєнної організації, безперечно переважають причини об'єктивного характеру (наявність певних небезпек при проходженні військової служби, що не пов'язані з вико-

¹ Гушін, В. З. Военная служба – конституционная обязанность граждан Российской Федерации. – С. 67.

² Четыре года с Путиным [Текст]. – М. : Время, 2004. – С. 203.

³ Летнянчин, Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : проблеми теорії і практики [Текст] : монографія. – С. 160.

нанням бойових чи навчальних завдань, неналежні побутові умови, матеріальне та соціальне забезпечення тощо). Проте у цьому процесі велику роль відіграють суб'єктивні чинники, що також мають ураховуватися при конструюванні законодавства щодо реалізації названих конституційних обов'язків.

На сучасному етапі деякі обставини, що складають суб'єктивні чинники, враховуються у законодавстві. Так, у ч. 4 ст. 35 Конституції України передбачено, що у разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою. Однак, як показує практика, більшість громадян, що підлягають призову, не мають таких переконань і відповідно підстав для непроходження військової служби. Тобто, у цьому разі мається на увазі те, що більша частина громадян, які відповідають установленим у законі вимогам, підлягають призову до лав Воєнної організації.

Якщо на наведене поглянути крізь призму поділу права на природне і позитивне, то з необхідністю можна дійти висновку про те, що у цьому контексті спостерігається позитивістській підхід до конструювання відповідних норм у законі. У цьому разі слід розділяти реалізацію конституційного обов'язку із захисту Вітчизни (мається на увазі виконання певних обов'язків у зв'язку зі збройним нападом на державу тощо) та проходження військової служби відповідно до закону (в цьому разі йдеться про проходження служби у мирний час та згідно з чинним законодавством, що встановлює призов громадян на строкову військово службу).

Якщо розглядати перший випадок, то з точки зору природно-правового підходу встановлення цього обов'язку йому не суперечить, оскільки захищати власний будинок, сім'ю, Батьківщину — це впливає із природи людини і чітко узгоджується з нормами моралі та іншими соціальними нормами. Законодавчим підтвердженням цього є положення ч. 1 ст. 17 Конституції України, де встановлено, що захист Вітчизни є не тільки найважливішою функцією держави, а й справою всього Українського народу. Крім цього, як зазначає Ю. П. Битяк, «оборона України — це передусім захист держави від збройної агресії, що безумовно є справою честі і обов'язком кожного громадянина».

Підтвердженням того, що встановлення у законодавстві конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни не суперечить природно-правовому підходу, є й те, що в основу цього обов'язку покладено

моральне підґрунтя. Л. І. Летнянчин зазначає, що «яскраво виражена моральна основа в конституційному обов'язку ... щодо захисту Вітчизни, територіальної цілісності і незалежності України»¹. Н. А. Мяловицька у свою чергу стверджує, що «захист своєї Вітчизни є не тільки правовою, а передусім моральною вимогою до кожного громадянина, моральним та загальним обов'язком»².

Що стосується другого обов'язку, то в цілому конституційну норму сконструйовано з цієї точки зору коректно, оскільки вона безпосередньо не встановлює порядку здійснення та реалізації цього обов'язку. Диспозиція цієї норми є бланкетною, тобто такою, яка відсилає до інших нормативно-правових актів. Це відповідним чином визначається законом. Але у той самий час нині чинний Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», на який указано в Конституції, залишає призов громадян України на строкову військову службу, хоча його можна розглядати як трансформаційний.

Б. С. Ебзеев стосовно цих обов'язків займає чітку позицію: «Якщо обов'язки захищати Вітчизну, піклуватися про дітей або батьків, узгоджувати межі власної свободи зі свободою інших дійсно коріняться у наддержавній природі людини, то військовий обов'язок або обов'язок щодо сплати податків виникли та розвиваються саме як обов'язки громадянина»³.

Отже, у поточному українському законодавстві, що існує на сьогоднішній день, не враховуються інтереси людини, бажання проходити або не проходити військову службу, її нахили, уподобання та здібності. Із цього проглядається виключно позитивістський підхід. Як писав свого часу Г. С. Сковорода, народжуються і такі люди, котрі не хочуть женитися й іти на військову службу, щоб інших вільніше навчати розумної чесності, без котрої будь-який суспільний стан не чинний⁴. Тобто мається на увазі, що кожна людина повинна у своєму житті самостійно обирати свій шлях відповідно до власних нахилів, здібностей, переконань та бажання і йти ним, реалізуючи весь свій внутрішній потенціал на благо людини, суспільства та держави.

¹ Летнянчин, Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : проблеми теорії і практики : монографія. – С. 25.

² Конституційне право України : підручник [Текст] / за ред. В. Ф. Погорілка. – С. 281.

³ Эбзеев, Б. С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности. – С. 183.

⁴ Сковорода, Г. Твори : у 2 т. [Текст] / Г. Сковорода – К. : ТОВ «Вид-во «Обереги», 2005. – 2-е вид., випр. [Текст] / передмова О. Мишанича. – С. 109.

Положення законодавства, що встановлює призов громадян України на строкову військову службу, входить своїм корінням у минуле, у час існування нашої держави у складі Російської імперії, а потім і Радянського Союзу. З огляду на геополітичне становище, існування біполярного світу Радянський Союз, що претендував на роль наймогутнішої держави, проводив жорстку політику мілітаризації, нарощував чисельність своєї воєнної організації задля створення необхідних передумов для протистояння з державами, що мають інші ідеологічні підвалини, та реалізації власних імперських амбіцій. При цьому офіційна позиція радянської держави була іншою.

Лідери СРСР постійно виступали з гаслами щодо демілітаризації та мирного співіснування держав. Наприклад, Л. І. Брежнев, обстоюючи справедливий, демократичний світ, безпеку народів та міжнародну співпрацю, проголошував, що «мілітаризм спотворює не тільки суспільство, яке його породило. Вихлопні гази машини підготовки до війни отруюють планету випаровуваннями ненависті, жаху, насильства»¹. У більшості випадків дії держави були діаметрально протилежними її офіційній позиції. У зв'язку з цим існування загального військового обов'язку в країні із зазначеними геополітичними та відповідно військовими параметрами могло на той час розглядатися як доцільне.

Проте Україна з утвердженням власної незалежності проголосила курс на миролюбний характер своєї зовнішньої та внутрішньої політики, що втілюється в усьому законодавстві нашої держави, у тому числі у ст. 18 Конституції України, де зазначено, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально-визнаними принципами і нормами міжнародного права.

Крім цього, Україна проголосила свою Воєнну доктрину², яка має виключно оборонний характер та в якій наша держава засуджує війну як знаряддя національної політики, дотримується принципу незастосування сили та загрози силою і прагне вирішувати всі міжнародні спори та конфлікти виключно політичними методами. Наявність

¹ Война, история, идеология. (Буржуазная военная история на службе милитаризма) [Текст] / под ред. В. С. Махалова, А. В. Бешенцева. – М. : Политиздат, 1974. – С. 6.

² Воєнна доктрина України : затв. Указом Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 [Текст] // Президент. вісн. – 2004. – № 14.

цих демократичних положень не принижує значення Воєнної організації та всіх заходів Української держави щодо забезпечення власної воєнної безпеки.

Але зазначені завдання треба вирішувати на якісно новому підґрунті, реформуючи у відповідному напрямі всю Воєнну організацію держави. Як зазначає В. Паламарчук, необхідність запровадження в Україні професійної військової служби викликана не лише зовнішніми, міжнародними подіями (в першу чергу закінченням періоду «холодної» війни між СРСР та США), а й певними негативними внутрішньополітичними чинниками¹.

З огляду на викладене, вважаємо, що державі необхідно вжити додаткових заходів стосовно прискорення проведення військової реформи задля переходу до професійної армії та комплектування всіх підрозділів Воєнної організації держави виключно на контрактній основі. В українській юридичній літературі з цього приводу зазначається, що «служба у Збройних Силах повинна бути основною професією і родом діяльності для всього особового складу. Україні необхідна невелика, але цілком укомплектована, добре навчена, озброєна сучасною зброєю і бойовою технікою, боєздатна армія. Такі Збройні Сили Україна можна створити тільки на професійній основі»². С. Ю. Поляков у свою чергу вказує на те, що в сучасних умовах розвитку та функціонування Воєнної організації нашої держави саме військовослужбовці контрактної служби (солдати, сержанти, прапорщики (мічмани) разом із офіцерами становлять основну, найбоєздатнішу частину українських Збройних Сил³.

У той же час треба зазначити, що у зв'язку з нерозумінням особливостей проходження військової служби, юридичної природи конституційних обов'язків захищати Вітчизну і проходити військову службу та їх ототожнення доволі часто лунають думки щодо недоцільності та навіть небезпечності переходу до професійної армії. Наприклад, Ю. Веремєєв пише, що при переході до професійної армії збройний захист країни перестає бути справою всього народу. Остан-

¹ Паламарчук, В. Законодавчий аспект реформування Збройних Сил України. – С. 139.

² Данільян, О. Г. Національна безпека України : сутність, структура та напрямки реалізації : навч. посіб. [Текст] / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Х. : Фолю, 2002. – С. 95.

³ Поляков, С. Ю. Організаційно-правові засади військової освіти в Україні (адміністративно-правовий аспект). – С. 44.

ній начебто відсторонюється від вирішення свого найважливішого завдання — забезпечення існування самої країни¹. Хибність цього підходу виявляється у тому, що контрактний принцип комплектування Збройних Сил та інших військових формувань діятиме лише в умовах мирного часу, а призову на строкову військову службу не буде. У разі ж необхідності збройного захисту країни призов поновлюється, але громадяни, що підлягають такому призову в цьому випадку виконуватимуть перш за все конституційний обов'язок захищати Вітчизну.

Далі цей самий автор пише, що при переході від примусової армії до найомної вона з колективу озброєних громадян, що призвані захищати суспільство від озброєних посягань іззовні та що не втрачають у період військової служби своїх зв'язків з власним середовищем, перетворюється на групу найнятих озброєних людей, котрі служать не країні, не нації, а виключно тим людям (точніше, соціальним групам або класам), які їх наймають та які їм платять².

Такий хід думок є необґрунтованим та свідчить про надмірний максималізм Ю. Веремєєва. Виникає запитання: яким чином військовослужбовці, що проходять військову службу за контрактом, перетворюються на осіб, що служать виключно особам, які їх наймають, та що це за особи? Відповідно до Положення про проходження військової служби громадянами України у Збройних Силах України³ контракт про проходження військової служби у Збройних Силах України — письмова угода, що укладається між громадянином України і державою, від імені якої виступає Міністерство оборони України, для встановлення правових відносин між сторонами під час проходження військової служби. Тобто, держава є тим суб'єктом, який наймає військовослужбовців. Крім цього, слід нагадати, що в умовах сьогодення всі кадрові офіцери, прапорщики та мічмани є особами, що проходять військову службу за контрактом та, керуючись логікою Ю. Веремєєва, вони в такому разі виконують свої обов'язки на користь не держави, а лише певних соціальних груп. Однак це не відповідає дійсності.

¹ Веремєєв, Ю. Контрактная армия – благо или зло (полемические заметки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://army.armor.kiev.ua/kontrakt-army.shtml>

² Там само.

³ Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: затв. Указом Президента України від 10 грудня 2008 р. № 1153/2008 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 95. – С. 9. – Ст. 3129.

Що стосується твердження про те, що при переході до професійної армії остання відривається від народу, то слід навести слушну аргументацію В. Смолянюка, який, не погоджуючись із такими твердженнями, пише, що, по-перше, добровільний вступ на військову службу не обов'язково мотивується тільки намаганням майбутнього «профі» заробити собі на життя. По-друге, перехід на добровільний спосіб комплектування може навіть сприяти зближенню армії і населення, особливо у тих випадках, коли в суспільстві сильні антиармійські настрої, а обов'язкова військова служба непопулярна серед молоді. По-третє, тенденція до відокремлення професійної армії від народу може бути нейтралізована свідомими діями як суспільства у цілому, так і самого керівництва Збройних Сил, орієнтованого на широке залучення громадськості до обговорення воєнних проблем¹. Д. Е. Зайков у свою чергу також зазначає, що комплектування Збройних Сил на добровільних засадах дозволить зняти проблему направлення до армії осіб, які негативно ставляться до військової служби, допоможе значною мірою перебороти «дідівщину», і все це зніме певне напруження в суспільстві в поглядах на армію і сприятиме консолідації громадської думки стосовно військовослужбовців².

Крім цього, Ю. Веремєєв стверджує, що начебто контрактник керується виключно рівнем свого грошового забезпечення, а призовник несе моральну відповідальність за свою державу³. В ідеалі можливо це і так, але в умовах сьогодення, коли держава самоусунулася від несення відповідальності за стан справ у царині проходження військової служби⁴, говорити про усвідомлення призовниками відповідальності за безпеку держави дуже важко.

Також Ю. Веремєєв стверджує, що у разі, якщо армія не комплектується шляхом призову, вона не має навченого та підготовленого резерву для її захисту, оскільки більша частина чоловіків ніколи не проходили військової служби та не мають військової підготовки⁵. Слід

¹ Смолянюк, В. Морально-етичні проблеми професіоналізації Збройних Сил України [Текст] / В. Смолянюк // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 148–149.

² Зайков, Д. Е. Современные проблемы перехода военной организации России на контрактный принцип комплектования [Текст] / Д. Е. Зайков // Российский военно-правовой сборник № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 134.

³ Веремєєв Ю. Контрактная армия – благо или зло (полемиические заметки).

⁴ Докладніше про цю проблему йтиметься нижче у параграфах 1 та 2 розділу 2 цієї монографії.

⁵ Там само.

погодитися з тим, що ця проблема є дійсно нагальною, але не такою, що не може бути розв'язана. Зважаючи на те, що військовий обов'язок громадян України виконує не тільки функцію комплектування підрозділів Воєнної організації держави, а й навчання громадян військовій справі, для отримання необхідних навичок, знань та вмій для належного захисту Вітчизни у разі потреби (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»), то необхідна більш дієва система навчання громадян України військовій справі не в рамках проходження строкової військової служби.

Д. Е. Зайков у цьому контексті зазначає, що перехід до комплектування армії виключно на контрактних засадах буде ефективним тільки у разі суміщення з реформою системи підготовки громадян до військової служби та підтримання людських мобілізаційних ресурсів¹. Крім цього, в умовах переходу до контрактної армії у законі слід було б перебачити можливість поновлення призову громадян на військову службу, наприклад, у разі дестабілізації ситуації в сусідніх державах та застосування ними воєнної сили.

Ю. Веремеев також ставить, на його погляд, риторичне запитання: хто може примусити людину йти на війну, якщо у країні немає загальної обов'язкової військової повинності? Терміново змінювати закони?² Відповідаючи на це запитання, можна з упевненістю сказати, що для цього будь-яких змін до законодавства вносити потреби немає. Контрактна армія передбачає, що в умовах мирного часу призов громадян на строкову військову службу не здійснюватиметься. Проте Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»³ (ст. 20) встановлює порядок призову громадян на військову службу під час мобілізації. Крім цього, у ст. 336 КК України передбачено кримінальну відповідальність за ухилення від призову за мобілізацією. Отже існує відповідна правова база для забезпечення виконання кожним громадянином свого конституційного обов'язку захищати Вітчизну, навіть в умовах переходу виключно до контрактного принципу проходження військової служби⁴.

¹ Зайков, Д. Е. Современные проблемы перехода военной организации России на контрактный принцип комплектования... – С. 136.

² Веремеев, Ю. Контрактная армия – благо или зло (полемиические заметки).

³ Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1993. – № 44. – Ст. 416.

⁴ Але це не означає, що відсутня необхідність вирішення питання стосовно підготовки громадян до захисту Вітчизни поза проходженням строкової військової служби.

Далі Ю. Веремеев стверджує, що у тому разі, якщо контрактника не задовольнятиме рівень його грошового забезпечення, він може без будь-яких проблем покинути військову службу або навіть перейти на бік ворога на відміну від призовника¹. Не зовсім зрозумілою є логіка цього автора. Слід нагадати, що за самовільне залишення військової частини або місця служби з метою ухилитися від військової служби, а також нез'явлення з тією самою метою на службу в разі призначення, переведення, з відрядження, відпустки або з лікувального закладу, тобто за дезертирство у ст. 408 КК України встановлено кримінальну відповідальність. Суб'єктами цього злочину є як військовослужбовці, що були призвані на військову службу, так і особи, які проходять військову службу за контрактом. Більш того, у разі, якщо контрактник перейде на бік ворога, його діяння кваліфікуватимуться за ст. 111 КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за державну зраду. Необхідно також звернути увагу на те, що санкції цих статей встановлюють доволі суворі вид та міру покарання винних осіб.

Ми свідомо зупинилися на докладному аналізі поглядів Ю. Веремеева, оскільки його підходи до контрактної армії не є поодинокими. Наприклад, Д. Нечепорук стверджує, що контрактна армія — це коли солдат захищає країну за гроші. Воїн виконує свої обов'язки не тому, що на його батьківщину напав ворог, а тому, що йому за це платять гроші². На жаль, такі хибні і абсолютно необґрунтовані підходи впливають на свідомість громадян України, сприяють невірному уявленню про проходження військової служби, виконання конституційних обов'язків, оскільки є дуже поширеними, у тому числі у засобах масової інформації. Як уже зазначалося, такий стан речей зумовлений тим, що ці питання на науковому рівні належним чином не розроблено.

Що стосується закріплення у ст. 65 Основного Закону України конституційних обов'язків стосовно захисту Вітчизни, відбування військової служби відповідно до закону та шанування державних символів громадянами України, то з погляду законодавчої техніки це об'єднання не повною мірою є доцільним. Вважаємо, що конституційні обов'язки щодо захисту Вітчизни, відбування військової служби відповідно до закону, з одного боку, та шануванню державних

¹ Веремеев, Ю. Контрактная армия – благо или зло (полемические заметки).

² Нечепорук, Д. Контрактная армия не совместима с защитой отечества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/227274>

символів — з другого слід викласти в різних статтях або хоча б у різних частинах однієї статті конституційного тексту, оскільки вони є обов'язками, що мають різну, хоча й дуже близьку юридичну природу, спрямовані на врегулювання різних сфер суспільного життя та мають різний суб'єктний склад їх реалізації і зміст.

Так, конституційні обов'язки щодо захисту Вітчизни та відбування військової служби відповідно до закону абсолютно обґрунтовано поширено виключно на громадян України. Конституційний обов'язок щодо шанування державних символів також згідно зі ст. 65 Конституції України стосується виключно громадян України, проте вважаємо, що цей обов'язок необхідно поширити не тільки на громадян України, а й на іноземців, біженців, осіб без громадянства, тобто на всіх осіб, що перебувають на території України. Отже, стаття або частина статті, яка закріплює конституційний обов'язок стосовно шанування державних символів, має містити формулювання «кожен зобов'язаний», у зв'язку з чим до неї слід внести відповідні зміни¹.

Такий висновок випливає зі статей 338 та 339 КК України, якими встановлено кримінальну відповідальність за крайні прояви неповаги до державних символів України та їх незаконне використання, а саме: за публічну наругу над державними символами України та незаконне підняття Державного прапора України на річковому та морському судні. При цьому слід зазначити, що до кримінальної відповідальності за вчинення цих злочинів може бути притягнена будь-яка осудна фізична особа, якій виповнилось 16 років.

Отже, КК України охороняє державні символи та властивими йому засобами «сприяє їх шануванню» не тільки громадянами України, а й будь-якими іншими особами. Тобто, у цьому разі є певна невідповідність між зазначеними нормами Конституції та КК України, що навряд чи можна вважати припустимим.

На цю проблему звертається увага й у науковій літературі. Зокрема, О. В. Білоскурська теж пропонує закріпити на конституційному рівні обов'язок кожного шанувати державні символи України, який

¹ Аналіз конституційного обов'язку шанувати державні символи виходить за межі монографічного дослідження, але обов'язок захищати Вітчизну та шанувати державні символи в чинній Конституції закріплено не тільки в одній частині статті (ч. 1 ст. 65), а й одним реченням, що не відповідає ні юридичній природі цих обов'язків, ні правилам законодавчої техніки. У зв'язку з цим із метою вдосконалення конституційного обов'язку захищати Вітчизну аналізується й обов'язок шанувати державні символи та вносяться відповідні пропозиції щодо його вдосконалення.

на сьогодні покладається тільки на громадян України з метою конкретизації конституційних обов'язків¹.

У той же час, слід зазначити, що не всі дослідники займають позицію щодо необхідності існування конституційного обов'язку шанувати державні символи. Так, В. В. Речицький у авторському проєкті Конституції України такого обов'язку не передбачає і зазначає, що на перший погляд таке вилучення може здатися недоречним. З другого боку, демонструючи своє ставлення до символів, громадяни ефективно виражають власну згоду або незгоду з політикою своєї держави. Американців важко запідозрити в тому, що їм бракує патріотизму. Однак вони неодноразово вдавалися до публічного спалення або демонстративного прання державного прапора Сполучених Штатів. У низці своїх рішень Верховний суд США визнав, що в такий спосіб люди дають політичній владі свою оцінку. Уряди і держави можуть суттєво й трагічно помилятися, що доводить вся політична історія ХХ ст. Тому обов'язок шанування державних символів у своєму підтексті має приховане тоталітарне навантаження. Він нібито ставить державний суверенітет вище суверенітету народу, що є помилковим².

Л. І. Летнянчин із проводу цього обов'язку зазначає, що при конструюванні конституційних обов'язків було враховано кризовий стан українського суспільства і держави на момент прийняття Основного Закону України, і законодавець намагався за допомогою конституційних обов'язків поновити втрачені зв'язки держави і людини, дещо запобігти проявам індивідуалізму в його крайніх виявах (егоїзму), що власне і пояснює закріплення обов'язків у більшій кількості, ніж у правових країнах. Чого вартий лише обов'язок шанувати державні символи України, який очевидно було спрямовано на захист державних символів за відсутності традицій шанобливого до них ставлення з боку значної частини громадян України³?

У свою чергу, положення, що встановлюють конституційні обов'язки стосовно захисту Вітчизни та проходження військової

¹ Білоскурська, О. В. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» [Текст] / О. В. Білоскурська. – К., 2008. – С. 4.

² Речицький, В. В. Проєкт Конституції України – 2009. Перспектива прав людини. [Текст] / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. С. Захаров [Текст] / В. В. Речицький. – Х. : Права людини, 2009. – С. 47–48.

³ Летнянчин, Л. І. Загальна декларація прав людини та проблеми юридичних обов'язків людини і громадянина. – С. 120.

служби, відповідно до закону також можуть підлягати вдосконаленню. Вважаємо, що у конституційній регламентації зазначених обов'язків є певні недоліки, й саме тому редакцію ст. 65 Конституції України варто було б змінити. По-перше, доцільно вивести в окрему статтю або частину статті конституційний обов'язок щодо шанування державних символів, який слід поширити на всіх осіб, що перебувають на території України.

По-друге, зважаючи на історичні події, що мали місце, наприклад, під час Великої Вітчизняної війни, коли певна частина громадян нашої держави розглядала захист власної Вітчизни не стільки як обов'язок, а саме як право, і добровільно йшла на фронт або працювала в тилу, то у Конституції України треба закріпити його також не тільки як обов'язок, а й як право. Тим більше, що у багатьох конституціях світу застосовується саме таке формулювання (наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 30 Конституції Іспанії «Іспанці мають право та зобов'язані захищати Іспанію»¹, а в ч. 1 ст. 57 Конституції Республіки Молдова встановлено: «Захист Батьківщини — священне право та обов'язок кожного громадянина»²).

Крім того, враховуючи те, що цей обов'язок має моральне підґрунтя та базується на природному праві людини захищати власний дім, родину, Вітчизну, то у зазначеній частині ст. 65 Конституції України його необхідно закріпити саме як «священний обов'язок».

На наш погляд використання слова «священний» узгоджується зі словом «Вітчизна». Це пов'язано з тим, що використання у Конституції слова «Вітчизна» не є випадковим, оскільки під нею традиційно розуміють рідну для людини, соціальної або національної спільноти людей країну. Також указується на те, що належність до Вітчизни відображується і закріплюється в патріотизмі, який пов'язує співвітчизників спільною готовністю служити Вітчизні, моральним обов'язком її захищати³.

Більш того, під словом «священний» традиційно розуміють «надзвичайно почесний та винятково важливий»⁴. У зв'язку з цим вико-

¹ Конституция Королевства Испания от 27 декабря 1978 г. // Конституции зарубежных государств : учеб. посб. [Текст] / сост. проф. В. В. Маклаков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 2002. – С. 173–214.

² Конституция Республики Молдова от 29 июля 1994 г. // <http://www.presedinte.md/const.php?page=8230&lang=rus#8230>.

³ Военный энциклопедический словарь [Текст]. – М. : Эксмо, 2007. – С. 666.

⁴ Ожегов, С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов [Текст] / под ред. д-ра филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – С. 613.

ристання саме цього слова у конституційному тексті сприятиме підсиленню значущості та соціальної цінності цього конституційного обов'язку, а також дозволить у такий спосіб вплинути на почуття та емоції громадян України. Л. І. Летнянчин у цьому контексті слушно зазначає, що «необхідна науково розроблена система раціонального впливу на волю і свідомість людини, її емоції, почуття. Не останню роль у такому впливові мають відігравати правові норми, юридична термінологія. Остання повинна втілювати такі моральні категорії, як честь, гідність, повага, викликаючи при цьому відповідні емоційні переживання у суб'єктів обов'язку»¹. Крім цього, захист Вітчизни охоплює діяльність, спрямовану, крім іншого, на забезпечення незалежності та територіальної цілісності України, тому окремого зазначення не потребує. Таким чином, ч. 1 ст. 65 Конституції України можна сформулювати в такий спосіб: «Захист Вітчизни є правом та священним обов'язком громадян України».

По-третє, конституційне положення, закріплене у ч. 2 ст. 65 Основного Закону України, в цілому є дуже коректним і вважаємо, що нагальної потреби в його зміні немає, оскільки воно може дозволити здійснити перехід до професійної армії та скасування призову громадян без внесення до цієї частини ст. 65 Конституції України будь-яких змін. Специфіка вказаного формулювання на сьогодні полягає в тому, що його необхідно розглядати як військовий обов'язок, як конституційне право на рівний доступ до військової служби, а також як положення, що визначає конституційні засади проходження військової служби. У разі проведення цієї реформи його можна розглядати переважно тільки у двох останніх значеннях.

Як уже зазначалось, у зв'язку з тим, що у ч. 2 ст. 65 Конституції України встановлено, що громадяни відбувають військову службу відповідно до закону, то військова служба законом скасована бути не може, а може тільки підлягати більш докладній регламентації. З огляду на це виникає запитання: чи може бути військовий обов'язок скасовано законом, наприклад, шляхом прийняття замість Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» нового закону, який не передбачатиме призову громадян на строкову військову службу, оскільки Конституція України у ч. 4 ст. 35 послуговується терміном «військовий обов'язок», а у ч. 3 ст. 43 встановлює, що військова служба не вважається примусовою працею.

¹ Летнянчин, Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : проблеми теорії і практики [Текст]: монографія. – С. 227.

Зокрема, у ч. 4 ст. 35 Основного Закону України зазначено, що у разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою. Справа в тому, що вказана норма Основного Закону України не встановлює військового обов'язку, який закріплюється на підставі ч. 2 ст. 65 Конституції Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу».

Відповідна норма лише проголошує право на альтернативну (невійськову) службу, яку громадянин може проходити, якщо його релігійні переконання суперечать проходженню військової служби. Гіпотеза цієї конституційної норми свідчить про те, що правило поведінки, яке у цій нормі міститься, буде застосовано у разі, якщо, по-перше, військовий обов'язок установлений та існує, а по-друге, якщо громадянин має відповідні релігійні переконання, які суперечать його виконанню. Тобто, слово «якщо» стосується як існування військового обов'язку, так і релігійних переконань громадянина, на якого покладається цей обов'язок.

Що стосується ч. 3 ст. 43 Конституції України, то вона також не зобов'язує державу запроваджувати обов'язкове проходження військової служби, але надає таку можливість, визнаючи те, що фактично громадянина України можна примушувати проходити військову службу, але юридично — проходження служби в такому порядку не вважається примусовою працею, а отже, не суперечить Конституції та нормам міжнародного права. Крім цього, слід зазначити, що цей конституційний припис стосується не тільки військового обов'язку, а й правового регулювання укладання контракту на проходження військової служби. Йдеться про те, що розірвати цей контракт виключно за власним бажанням не можна, на відміну від трудового договору, та це з юридичної точки зору теж не вважатиметься примусовою працею.

Отже, ні ч. 4 ст. 35, ні ч. 3 ст. 43, ні ч. 2 ст. 65 Конституції України не є перешкодами для скасування військового обов'язку у теперішньому його розумінні і переходу до комплектування підрозділів Збройних Сил України та інших військових формувань виключно на контрактній основі. Разом із тим наявність цих конституційних приписів свідчить про те, що військовий обов'язок, хоч і безпосередньо не встановлений у жодній із норм Конституції, але повною мірою є саме конституційним обов'язком громадян. З другого боку, треба розуміти

й те, що скасування призову громадян на строкову військову службу в повному обсязі військовий обов'язок не скасує. Він все одно залишатиметься, але в інших формах. Однак у зв'язку зі скасуванням призову як найсуттєвішої форми військового обов'язку значення останнього буде мінімізоване.

Разом з тим з погляду юридичної техніки формулювання «Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону», яке закріплено у ч. 2 ст. 65 Конституції України, можна було б змінити на інше: «Громадяни України проходять військову або альтернативну (невійськову) службу відповідно до закону», оскільки слово «проходять» у цьому контексті та сучасному розумінні більш узгоджується з цивілізованими формами проходження військової служби, а також конкретизувати, що її проходять саме громадяни України. (У Росії, наприклад, має місце інша ситуація: в її Конституції¹ зазначено, що військову службу проходять громадяни Російської Федерації, але поточне законодавство дозволяє проходити військову службу й іноземцям. На некоректність такої ситуації звертається увага у відповідній літературі.²)

Або з метою термінологічної єдності конституційного тексту можна також використовувати формулювання ч. 5 ст. 17 Конституції України про те, що громадяни «перебувають» на військовій службі, оскільки ця норма міститься в розділі, присвяченому засадам конституційного ладу, та має особливу юридичну силу.

Взагалі у законодавстві України стосовно військової служби використовуються такі терміни: «відбувають», «перебувають», «несуть», «проходять». Як уже зазначалось, слово «відбувають» абсолютно не узгоджується з процесом проходження військової служби, а тому його використовувати не потрібно.

Під словом «перебувати» у Тлумачному словнику української мови розуміється переходити, бути розташованим будь-де, побути в різний час будь-де, пережити якийсь час будь-де³. У тлумачному словнику живої великоросійської мови В. І. Даля під цим словом

¹ Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Фінн, 2009. – С. 221–242.

² Закомолдин, Р. В. Об обеспечении сохранности военной тайны в условиях реформирования военного законодательства [Текст] / Р. В. Закомолдин // Воен.-юрид. журн. – 2008. – № 3. – С. 11.

³ Тлумачний словник української мови [Текст] / за ред. В. С. Калашника. – С. 619.

розуміється, існувати, жити, знаходитися, набуватися, бути десь постійно, завжди¹.

Значений термін, як уже вказувалося, використовується в Конституції України (ч. 5 ст. 17). Крім цього, він іноді використовується й у поточному законодавстві. Зокрема, у Законі України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави»² (ч. 5 ст. 2) зазначається, що цивільний контроль має забезпечувати попередження та недопущення порушень конституційних прав і свобод, захист законних інтересів громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України, інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, та у правоохоронних органах, осіб, звільнених з військової служби, а також членів їхніх сімей; в Інструкції про організацію виконання Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України³ (п. 1.4.), де зазначено, що безпосередні та прямі начальники військовослужбовця повинні своєчасно, протягом наступного місяця після досягнення ним граничного віку перебування на військовій службі подавати подання до звільнення з військової служби в запас або у відставку військовослужбовців, які досягли граничного віку перебування на військовій службі, згідно із Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу». Але особливого поширення у законодавстві цей термін не набув.

Під словом «несення» у Тлумачному словнику української мови розуміється виконувати, здійснювати⁴, а Великий тлумачний словник сучасної української мови під цим словом, у свою чергу, розуміє виконувати певні обов'язки, доручення тощо⁵. У зв'язку з цим М. І. Карпенко слушно вказує на те, що до порядку несення служби слід відносити виконання певних обов'язків, доручень тощо в ході

¹ Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В. 4 т. Т. 3 : П [Текст] / В. И. Даль. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз. – Медиа, 2007. – С. 383.

² Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами : Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2003. – № 46. – Ст. 366.

³ Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України: завт. Наказом Служби безпеки України від 14 жовтня 2008 р. № 772 // Офіц. вісн. України. – 2009. - № 3. – С. 108. – Ст. 94.

⁴ Тлумачний словник української мови [Текст] / за ред. В. С. Калашника. – С. 570.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – С. 616.

служби¹. У тлумачному словнику живої великоросійської мови В. І. Даля під словом «нести» розуміється нести труди та піклування, багато та постійно працювати, піклуватися².

Цей термін уживається, наприклад, у розділі XIX КК України, який має назву «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)». Зокрема, у ст. 401 цього нормативного акта при визначенні поняття військового злочину застосовуються терміни «несення» або «проходження» військової служби. Однак термін «несення» є набагато вужчим і натомість стосується виконання певних обов'язків під час проходження військової служби або перебування на тих чи інших службах. Зокрема, у ст. 409 КК України встановлено відповідальність за ухилення військовослужбовця від несення обов'язків військової служби шляхом самокалічення або шляхом симуляції хвороби, підроблення документів чи іншого обману, а також за відмову від несення обов'язків військової служби. У статті 419 цього ж нормативного акта передбачено відповідальність за порушення правил несення прикордонної служби особою, яка входить до складу наряду з охорони державного кордону України, якщо це спричинило тяжкі наслідки, а у ст. 420 — за порушення правил несення бойового чергування.

Слово «проходять» найчастіше використовується у поточному законодавстві при регулюванні питань, пов'язаних із військовою службою. Наприклад, у ч. 9 абз. 4 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» зазначено, що військовослужбовці — це особи, які проходять військову службу, у ч. 1 ст. 5 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» більш чітко прописано, що військовослужбовці — це громадяни України, які проходять військову службу.

Цей термін використовується й у підзаконних нормативно-правових актах. Зокрема, його покладено в основу різноманітних положень про проходження військової служби. Наприклад, Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України³, Положення про проходження громадянами Укра-

¹ Карпенко, М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) [Текст] : монографія. — С. 66–67.

² Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В. 4 т. Т. 2 : И – О [Текст] / В. И. Даль. — 4-е изд., стереотип. — М. : Рус. яз. — Медиа, 2007. — С. 537.

³ Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: затв. Указом Президента України від 10 грудня 2008 року № 1153/2008 [Текст] // Офіц. вісн. України. — 2008. № 95. — С. 9. — Ст. 3129.

їни військової служби у Державній спеціальній службі транспорту¹, Положення про проходження військової служби особами офіцерського складу, прапорщиками (мічманами) Збройних Сил України, Положення про проходження військової служби солдатами (матросами), сержантами і старшинами Збройних Сил України, Положення про проходження військової служби (навчання) за контрактом у Збройних Силах України курсантами (слухачами) вищих військових навчальних закладів, військових підрозділів вищих навчальних закладів, Положення про проходження строкової військової служби солдатами і матросами, сержантами і старшинами Служби безпеки України, Положення про проходження військової служби (навчання) за контрактом курсантами (слухачами) вищих військових навчальних закладів Служби безпеки України².

Під словами «пройти», «проходити» у Словнику російської мови С. І. Ожегова розуміється, «виконати будь-які обов'язки, завдання, призначення. Наприклад, пройти, проходити військову службу»³. Тлумачний словник живої великоросійської мови В. І. Даля до слова проходити, серед інших, дає такі приклади: проходити посаду, службу, чини, служити⁴. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови під цим словом розуміється дія зі значенням проходити⁵.

У зв'язку з викладеним слово «проходити» найбільш чітко узгоджується з процесом проходження військової служби в сучасній демократичній державі, а тому має використовуватися як у Конституції України, так і в поточному законодавстві.

Що стосується необхідності закріплення у ч. 2 ст. 65 Конституції України не тільки військової, але й альтернативної (невійськової) служби, то це зумовлено тим, що останню слід розглядати не тільки як право, а й як обов'язок. Це пов'язано з тим, що альтернативна (не-

¹ Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Державній спеціальній службі транспорту: затв. Указом Президента України від 3 лютого 2009 р. № 60/2009 // Офіц. вісн. України. – 2009. - № 8. – С. 24. – Ст. 240.

² Про Положення про проходження військової служби відповідними категоріями військовослужбовців: затв. Указом Президента України від 7 листопада 2001 року № 1053/2001 // Там само. – 2001. – № 46. – С. 68. – Ст. 2039.

³ Ожегов, С. І. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов [Текст] / под ред. д-ра филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – С. 530.

⁴ Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в. 4 т. Т. 3 : П [Текст] / В. И. Даль. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз. – Медиа, 2007. – С. 524.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – С. 996.

військова) служба здійснюється громадянином України, який має відповідні підстави, при виникненні необхідності реалізації військового обов'язку. У цьому разі мається на увазі те, що громадянин, який повинен проходити військову службу та релігійні переконання якого суперечать цьому, має право на заміну виконання зазначеного обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, тобто у такого громадянина є вибір варіанту поведінки. Але після такого вибору та реалізації права замість військової проходити невійськову службу громадянин України виконує саме обов'язок, що безпосередньо пов'язаний з існуванням військового обов'язку та замінює останній.

У частині 1 статті 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» зазначено, що така служба запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. П. М. Рабінович із цього приводу слушно пише, що у разі проходження альтернативної (невійськової) служби громадянин від виконання обов'язку не звільняється, а лише відбувається «перекваліфікація» обов'язку, тобто зміна іншим. Крім цього, на підтвердження цієї тези слід навести припис ч. 3 ст. 43 Конституції України, де зазначено, що не вважається примусовою працею альтернативна (невійськова) служба. Тобто, проходження альтернативної (невійськової) служби за юридичною природою можна вважати правом-обов'язком.

Слід розуміти й те, що право на альтернативну службу пов'язано з існуванням перш за все військового обов'язку. Але, якщо його буде скасовано, у Конституції України право на альтернативну (невійськову) службу в будь-якому разі має існувати. Це необхідно передусім у зв'язку з тим, що військовий обов'язок може бути скасовано як на підставі ч. 2 ст. 65 Конституції, так і на підставі цієї ж норми в будь-який час може бути поновлено законом. Крім цього, у разі введення воєнного стану та часткової або загальної мобілізації громадян України військовий обов'язок залишається та діє, а відповідно інститут альтернативної служби повинен застосовуватись у загальному порядку. Значущість останнього виду служби значно підсилюється з огляду на те, що саме альтернативна служба дає змогу «вивільнити» військову службу від виконання невластивих для неї робіт в умовах як мирного, так і воєнного часу.

На думку А. А. Ходусова, будівництво воєнних об'єктів, спеціальних споруд, аеродромів, полігонів, портів тощо, має покладатися саме

на осіб, що проходять альтернативну (невійськову) службу. Будівництво таких об'єктів силами військових формувань за відсутності альтернативної служби відволікає військовослужбовців від бойової підготовки та може негативно вплинути на виконання ними основного завдання щодо відбиття агресії та захисту своєї Вітчизни¹. Тобто, альтернативна служба пов'язана з виконанням не тільки військового обов'язку (ч. 2 ст. 65 Конституції), але й обов'язку щодо захисту Вітчизни (ч. 1 ст. 65 Конституції). Саме тому в ст. 65 Конституції України необхідно зазначити про те, що громадяни України проходять не тільки військову, але й альтернативну (невійськову) службу відповідно до закону.

Отже, в цілому ст. 65 Конституції України має бути сформульована таким чином:

Частина 1: «Захист Вітчизни є правом та священним обов'язком громадян України».

Частина 2: «Громадяни України проходять військову або альтернативну (невійськову) службу відповідно до закону».

Слід також зазначити, що дуже велика кількість конституцій різних держав світу конструюють таку тріаду: 1) обов'язок захищати країну; 2) проходження військової служби (або вказівка на те, що порядок її проходження встановлюється законом; 3) можливість замість військової проходити альтернативну (невійськову) службу.

Так, Конституція Республіки Польща² (ст. 85) встановлює:

Частина 1: «Обов'язком польського громадянина є захист Вітчизни».

Частина 2: «Межі обов'язку військової служби визначаються законом».

Частина 3: «Громадянин, релігійні переконання чи визнані моральні засади якого не дозволяють проходити військову службу, може бути зобов'язаний нести альтернативну службу на засадах, визначених законом».

Стаття 85 Конституції Азербайджанської Республіки³:

Частина 1: «Захист Батьківщини — обов'язок кожного громадянина. Громадяни проходять військову службу в установленому законом порядку».

¹ Ходусов А. А. Альтернативная гражданская служба в мирное и военное время. – С. 50.

² Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. – С. 173–205.

³ Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 г. // http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1038_page_4.html

Частина 2: «Якщо переконання громадян суперечать проходженню військової служби, то у встановлених законодавством випадках допускається заміна військової служби на альтернативну».

Стаття 24 Конституції Киргизької Республіки¹:

Частина 1: «Захист Вітчизни — святий обов'язок громадян Киргизької Республіки».

Частина 2: «Підстави та порядок звільнення громадян від несення військової служби або заміни її альтернативною службою встановлюються законом».

Стаття 59 Конституції Російської Федерації²:

Частина 1: «Захист Вітчизни є обов'язком громадянина Російської Федерації».

Частина 2: «Громадянин Російської Федерації несе військову службу відповідно до федерального закону».

Частина 3: «Громадянин Російської Федерації у разі, якщо його переконанням або віросповіданням суперечить несення військової служби, а також в інших установлених федеральним законом випадках має право на заміну її альтернативною цивільною службою».

Стаття 30 Конституції Іспанії³:

Частина 1: «Іспанці мають право та зобов'язані захищати Іспанію».

Частина 2: «Закон визначає військові обов'язки іспанців та регулює із дотриманням відповідних гарантій порядок звільнення від військової служби за мотивами совісті, а також інші випадки звільнення від обов'язкової військової служби та, якщо необхідно, встановлює громадські повинності, що її замінюють».

Стаття 57 Конституції Республіки Білорусь⁴:

Частина 1: «Захист Республіки Білорусь — священний обов'язок громадянина Республіки Білорусь».

Частина 2: «Порядок проходження військової служби, підстави та умови звільнення від військової служби або заміна її альтернативною визначаються законом».

¹ Конституція Киргизской Республики от 9 ноября 2006 г. // http://eurasianhome.org/doc/kirgizia_konst_2006.doc

² Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломісць, О. В. Марцеляк та ін. — С. 221–242.

³ Конституция Королевства Испания от 27 декабря 1978 г. // Конституции зарубежных государств : учеб. пособ. [Текст] / сост. проф. В. В. Маклаков.. — С. 173–214.

⁴ Конституция Республики Беларусь // <http://www.belarus.net/conendru.htm>.

У статті 52 Конституції Республіки Узбекистан¹ зазначається, що захист Республіки Узбекистан — обов'язок кожного громадянина Республіки Узбекистан. Громадяни зобов'язані нести військову або альтернативну службу в порядку, встановленому законом.

До особливостей трьох останніх конституційних приписів слід віднести те, що в них не використовуються слова «Вітчизна», а натомість має місце офіційна назва держав — Республіка Білорусь, Республіка Узбекистан, Іспанія.

Інакше побудовано тріаду в Основному законі Федеративної Республіки Німеччини². Так, в абз. 1 ст. 12-а зазначено: «Чоловіки, які досягли 18 років, можуть бути зобов'язані нести службу в збройних силах, федеральній прикордонній охороні або в корпусі цивільної оборони». Абзац 2 цієї ж статті встановлює: «Той, хто за мотивами совісті відмовляється від виконання військової служби зі зброєю, може бути зобов'язаний нести альтернативну службу. Строк альтернативної служби не повинен перевищувати строку військової служби. Подробиці регулюються законом, який не може порушувати свободу совісті, а також має передбачати можливість альтернативної служби, яка не пов'язана з підрозділами збройних сил або федеральної прикордонної охорони». В абзаці 3 цієї самої статті зазначено: «Військово-зобов'язані, які не призвані на службу на підставі абзаців 1 або 2, можуть законом або на підставі закону в разі стану оборони бути зобов'язані до виконання в порядку трудових відносин цивільних повинностей з метою оборони, включаючи захист цивільного населення; обов'язки в публічно-правових службових відносинах допускається покладати лише для виконання поліцейських завдань або таких завдань верховної публічної адміністрації, які можуть виконуватися тільки в порядку публічно-правових відносин.

Тобто, у цій нормі спочатку йдеться про військовий обов'язок, потім — про альтернативну службу, а насамкінець — про захист країни.

Взагалі, Основний закон Німеччини доволі докладно регулює питання, пов'язані з проходженням військової, альтернативної служби, обороною держави та функціонуванням збройних сил.

¹ Конституція Республіки Узбекистан от 28 декаб. 1993 р. // http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=818&oidn=_0SH117Y3E#_0SH117Y3E

² Основний закон Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Сergyоїн, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. – С. 83–123.

Саме тому така тріада (захист Вітчизни, проходження військової служби та альтернативної служби) має бути й у Конституції України (ст. 65).

У деяких конституціях застосовується дещо інший підхід до закріплення цих питань.

Так, Конституція Італійської Республіки¹ регулює ці питання майже ідентично, але встановлює взаємозв'язок між організацією Збройних Сил, а отже і процесом проходження військової служби та забезпеченням демократичного політичного режиму в державі. У статті 52 Конституції Італійської Республіки встановлено:

Частина 1: «Захист Вітчизни — священний обов'язок громадянина».

Частина 2: «Військова служба обов'язкова у межах і порядку, визначених законом. Її проходження не повинно завдавати шкоди особі як працівнику і здійсненню нею своїх політичних прав».

Частина 3: «Організація Збройних Сил має відповідати демократичному духу Республіки».

Основний Нізам (Конституція) Саудівської Аравії² у ст. 34 («Військова служба») передбачає: «Захист Ісламської релігії, суспільства і країни — обов'язок кожного громадянина. Порядок проходження військової служби встановлюється регламентом». Той факт, що у цій нормі як найважливіша цінність, що особливо захищається, вказана саме ісламська релігія є не випадковим, оскільки відповідно до ст. 1 цієї Конституції Королівство Саудівська Аравія — суверенна арабська ісламська держава з Ісламом як державною релігією, в якій Коран і Сунна є її Конституцією. Як зазначає стосовно цієї держави та її Конституції В. О. Серьогін, релігія завжди відігравала домінуючу роль у саудівському суспільстві і досі визначає спосіб життя переважної більшості населення³.

Конституція Федеративної Республіки Бразилії⁴ у ст. 143 встановлює, що військова служба є обов'язковою відповідно до приписів закону, а в її § 3 ст. 142 вказується, що члени Збройних Сил називаються військо-

¹ Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. – С. 135–157.

² Основний Нізам (Конституція) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. [Текст] // Там само. – С. 310–316.

³ Серьогін, В. О. Вступна стаття до Основного Нізаму (Конституції) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. [Текст]. – С. 304.

⁴ Конституція Федеративної Республіки Бразилія від 5 жовтня 1988 р. [Текст] // Там само. – С. 431–518.

вими, і наступні положення застосовуються до них, на додаток до інших положень, які можуть бути передбачені законом: закон встановлює умови вступу на службу до Збройних Сил, вікові обмеження, строк служби та інші умови для виходу військовослужбовців у відставку, права, обов'язки, винагороду, привілеї та інші обставини, що притаманні тільки військовим, беруться спеціальні умови їх служби до уваги, включаючи ті, що виникають із міжнародних угод і стану війни.

Мають свої особливості й конституції соціалістичних держав. Так, Конституція Китайської Народної Республіки містить формулювання, дуже подібні до тих, які було закріплено у Конституції (Основному Законі) УРСР 1978 р.

Так, ст. 55 Конституції Китайської Народної Республіки¹ встановлює:

Частина 1: «Захист Батьківщини й відбиття агресії — священний обов'язок кожного громадянина Китайської Народної Республіки».

Частина 2: «Військова служба і участь у народному ополченні відповідно до закону є почесним обов'язком громадян Китайської Народної Республіки».

Для порівняння: Конституція (Основний Закон) УРСР у ч. 2 ст. 60 передбачала: «Захист соціалістичної Вітчизни є священний обов'язок кожного громадянина Української РСР», а в ст. 61 встановлювалося: «Військова служба в рядах Збройних Сил СРСР — почесний обов'язок громадян Української РСР».

Це пов'язано з тим, що Конституція УРСР та Конституція КНР є основними законами соціалістичних держав. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1 Конституції КНР, Китайська Народна Республіка є соціалістичною державою демократичної диктатури народу, керована робітничим класом і заснована на союзі робітників і селян. Як зазначає А. В. Войціховський, відмінною рисою Конституції 1982 р. є те, що за формою і змістом — це типова соціалістична конституція. Основні підходи щодо регулювання суспільних відносин у державі, їх ієрархія приблизно такі самі, як і в інших соціалістичних конституціях як минулого, так і сучасності².

Конституції країн СНД майже ідентично регулюють питання проходження військової служби. Про це свідчать приклади вже наведених

¹ Конституція Китайської Народної Республіки від 4 грудня 1982 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст]. – С. 260–278.

² Войціховський, А. В. Вступне слово до Конституції Китайської Народної Республіки від 4 грудня 1982 р. // Там само. – С. 248–249.

відповідних приписів конституцій Киргизької Республіки, Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Російської Федерації, Республіки Узбекистан. Також можна навести приклад Конституції Республіки Казахстан¹, де у ст. 36 встановлено:

Частина 1: «Захист Республіки Казахстан є священним обов'язком кожного її громадянина».

Частина 2: «Громадяни Республіки несуть військову службу в порядку та видах, установлених законом».

У свою чергу, в ст. 57 Конституції Республіки Молдова² зазначено:

Частина 1: «Захист Батьківщини — священне право та обов'язок кожного громадянина».

Частина 2: «Військова служба здійснюється відповідно до закону у лавах збройних сил, призначених для забезпечення національної оборони, охорони кордонів, підтримання громадського порядку».

У статті 43 Конституції Республіки Таджикистан³ прописано:

Частина 1: «Захист Батьківщини, охорона інтересів держави, укріплення його незалежності, безпеки та оборонної могутності — священний обов'язок громадянина».

Частина 2: «Порядок проходження військової служби визначається законом».

Має свої особливості й Конституція Туркменистану⁴, де у ст. 41 передбачено: захист Туркменистану — священний обов'язок кожного громадянина. Для громадян Туркменистану — чоловіків встановлено загальний військовий обов'язок.

Останній конституційний припис прямо передбачає загальний військовий обов'язок для всіх чоловіків громадян цієї держави. У цьому аспекті ця Конституція є доволі схожою з Конституцією Арабської Республіки Єгипет⁵, у ст. 58 якої встановлено: «Захист Батьківщини

¹ Конституція Республіки Казахстан от 30 августа 1995 г. // http://www.kazakhstan.orexca.com/rus/kazakhstan_constitution.shtml

² Конституція Республіки Молдова от 29 июля 1994 г. // <http://www.presedinte.md/const.php?page=8230&lang=rus#8230>

³ Конституція Республіки Таджикистан от 6 ноября 1994 г. // http://www.base.spininform.ru/show_doc.fwx?regnom=2213&oidn=_0SO0Z99VQ

⁴ Конституція Туркменистана от 18 мая 1992 г. // http://www.base.spininform.ru/show_doc.fwx?regnom=2376&oidn=_0SP0NUMU2#_0SP0NUMU2

⁵ Конституція Арабської Республіки Єгипет: схвалена на референдумі 11 вересня 1971 р.; зі змінами і доповненнями, внесеними на референдумах 1980, 2005 та 2007 рр. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. – С. 533–557.

та її території є священним обов'язком, а військова повинність є обов'язковою згідно із законом».

Таким чином, проведений аналіз свідчить про те, що кожна держава має свій шлях державотворення та будівництва національних збройних сил і відповідно ці особливості втілюються у конституційних текстах. Наведені конституції по-різному регулюють процес проходження військової служби. У той же час, у переважній більшості текстів питанням захисту країни та проходження військової служби приділено певну увагу. Крім цього, майже всі конституції вказують на те, що докладне регулювання проходження військової служби має здійснюватися саме законом, що істотно підвищує значущість цього інституту в житті держави та суспільства, а також слугує певною гарантією того, що структури, де відбувається проходження військової служби, виконуватимуть тільки покладені на них конституцією завдання. Також слід зазначити, що конструкція норм, присвячених конституційним обов'язкам захищати державу та проходити військову службу, суттєво пов'язана з політичними режимами відповідних держав, їх історичними особливостями розвитку, соціально-економічною формацією, ставленням до релігії тощо.

Здійснений аналіз конституційних норм свідчить про те, що у переважній більшості конституційних текстів на сьогодні уже відмовлено від закріплення категорії «військовий обов'язок», «військова повинність», а натомість використовується приблизно така формула: «проходження військової служби встановлюється законом». Відповідно це передбачає, що самі конституції про наявність призову громадян на строкову військову службу не вказують, це може встановлюватися на рівні закону. Треба звернути увагу й на те, що і Конституція України 1996 р. (ч. 2 ст. 65) пішла таким самим шляхом, не сприйнявши формулювання її попередниці, — Конституції УРСР 1978 р. (ст. 61) про те, що військова служба в рядах Збройних Сил СРСР — почесний обов'язок громадян Української РСР. Але, як уже зазначалося, ч. 2 ст. 65 Конституції України некоректно використовує слово «відбувають» стосовно проходження військової служби, що зменшує позитивне враження від цієї норми.

Разом із тим доволі цікавими слід визнати й деякі проекти Конституцій України вітчизняних розробників. Так, слід звернути увагу на ст. 62 проекту Конституції України, підготовленого В. В. Речицьким, яка передбачає такі формулювання:

Частина 1: «Захист свободи, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України».

Частина 2: «Порядок військової служби визначається законом»¹.

Найбільш цікавим є те, що у ч. 1 замість слова «Вітчизна» використовується слово «свобода». Як зазначається у коментарі до цієї статті, «проект Конституції побудовано на ідеї конституційного захисту громадянської свободи, що пояснює присутність категорії свободи в переліку цінностей, які мають захищати громадяни України»². Взагалі, цей проект вартий уваги з багатьох питань, а також з огляду на те, що містить окремий розділ (XI), де розміщено конституційні приписи, що стосуються статусу Служби безпеки України, Збройних Сил України та поліції. Що особливо важливо, у цьому розділі міститься низка норм, спрямованих на обмеження зазначених структур. Це, на наш погляд, лише сприятиме підвищенню якості організації проходження військової служби. Саме тому, доцільно включити такий розділ до тексту чинної Конституції України 1996 р.

Також існує проект Конституції України Президента України В. А. Ющенка³, де у ст. 69 встановлено таке:

Частина 1: «Захист України, її незалежності та територіальної цілісності є обов'язком громадян України».

Частина 2: «Громадяни проходять військову службу відповідно до закону».

Частина 3: «Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших створених відповідно до закону військових формуваннях, а також членів їхніх сімей».

У частині 1 цієї статті слово «Вітчизна» не використовується, а йдеться про офіційну назву держави. Крім цього, до її особливостей слід віднести те, що в її ч. 3 має місце положення, яке стосується соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей (у чинній Конституції України це положення зафіксовано у ч. 5 ст. 17, розміщений у розділі I Основного Закону України).

¹ Речицький В. В. Проект Конституції України – 2009. Перспектива прав людини. – С. 47.

² Там само. – С. 47–48.

³ Проект Конституції України, що вноситься до Верховної Ради України Президентом України В. А. Ющенком // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34882

Але найбільш спірною слід визнати пропозицію депутатів від Блоку Юлії Тимошенко і Партії регіонів, викладену у спільному проекті Конституції України, оприлюдненому у газеті «Дзеркало тижня»¹. У цьому проекті частину 2 ст. 65 чинної Конституції запропоновано викласти у такій редакції: «Громадяни відбувають військову службу добровільно на контрактній основі відповідно до закону». Зміни до цієї норми було зумовлено прагненням однієї з цих політичних сил скасувати призов громадян на строкову військову службу. Проте такі зміни важко визнати коректними, оскільки ч. 2 ст. 65 чинної Конституції, як уже зазначалось, дозволяла скасовувати призов громадян без внесення будь-яких змін до конституційного тексту. Єдина проблема полягала у використанні слова «відбувають». Однак розробники наведених змін це слово залишили, а натомість після слів «громадяни відбувають військову службу» доповнили словами «добровільно на контрактній основі».

Вважаємо, що прийняття таких змін створить додаткові проблеми і звузить регулятивний вплив цієї конституційної норми на процес проходження військової служби. Це пов'язано з тим, що скасування призову громадян не призведе до того, що проходження військової служби здійснюватиметься виключно на контрактних засадах і військового обов'язку не буде. Наприклад, у ч. 3 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлено, що військовий обов'язок передбачає не тільки призов громадян на військову службу, а й виконання військового обов'язку в запасі. Останній відповідно до ч. 6 ст. 2 цього Закону полягає в дотриманні військовозобов'язаним порядку і правил військового обліку, проходження зборів для збереження та вдосконалення знань, навичок і умінь, необхідних для виконання обов'язків військової служби в особливий період. Проте призвати громадян, що перебувають у запасі, на такі збори неможливо, оскільки це прямо суперечитиме запропонованій редакції ч. 2 ст. 65 Конституції України.

Отже, вважаємо, що такі зміни до ч. 2 ст. 65 Конституції є необґрунтованими, непродуманими та неефективними. Це в черговий раз підтверджує те, що при будь-якому реформуванні слід використовувати науковий підхід щодо конституційного регулювання тих чи інших процесів.

¹ Таємне стає явним: проект Конституції від БЮТ і ПР [Текст] // Дзеркало тижня. – 2009. – № 20 (748). – С. 8.

Повертаючись до розгляду військового обов'язку, треба зазначити, що аналіз Конституції та законодавства України дає змогу дійти висновку, що цей обов'язок є конституційним обов'язком, якому притаманні всі характерні риси останнього. У той же час зазначений конституційний обов'язок має свою специфіку, що істотно відрізняє його від інших конституційних обов'язків. Зазначена специфіка полягає у наявності низки аспектів, найважливішими з яких можна назвати такі.

По-перше, такий обов'язок, хоч і є за своєю юридичною природою конституційним, але безпосередньо Конституцією не встановлюється, на відміну від інших конституційних обов'язків.

Наприклад, при конституційному закріпленні обов'язків щодо захисту Вітчизни шанування державних символів, незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, сплати податків, додержання Конституції та законів України (статті 65–68 Конституції України) використовуються слова «є обов'язком громадян України» та «кожен зобов'язаний». Проте запровадження військового обов'язку Конституцією України тільки передбачається (ч. 4 ст. 35, ч. 3 ст. 43, ч. 2 ст. 65), а встановлюється він на підставі цих конституційних норм Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу».

Як уже зазначалося, наявність цих конституційних приписів свідчить про те, що військовий обов'язок, хоч і безпосередньо не встановлено у жодній із норм Конституції, але повною мірою є саме конституційним обов'язком громадян України. Підтвердженням цьому є також те, що ч. 2 ст. 65 Конституції розміщено так, що і перед нею, і після неї вміщено норми, які встановлюють конституційні обов'язки, чим підкреслюється домінування імперативності стосовно військової служби.

По-друге, зазначений конституційний обов'язок поширюється виключно на громадян України. Серед усієї сукупності конституційних обов'язків лише три обов'язки стосуються виключно громадян нашої держави. Це обов'язок захищати Вітчизну, шанувати державні символи та військовий обов'язок (частини 1 та 2 ст. 65 Конституції України). Стосовно обов'язку шанувати державні символи, то, як уже відзначалося, є доцільним поширити його на всіх осіб. А відповідно до юридичної природи лише два обов'язки є суто обов'язками громадян нашої держави, серед яких чільне місце посідає саме військовий обов'язок.

Крім цього, слід розуміти, що на відміну від реалізації деяких інших обов'язків, при реалізації військового обов'язку громадянином України держава виступає єдиним уповноваженим суб'єктом.

По-третє, характерною особливістю військового обов'язку треба вважати його суто персоніфікований характер. Це означає, що громадянин повинен особисто його виконувати та заміна громадянина іншим громадянином або сплата певних коштів замість виконання зазначеного обов'язку не допускається. Б. С. Ебзеев указує на те, що військова служба в обов'язковому порядку передбачає особисту участь правозобов'язаної особи у здійсненні функцій держави та у цьому разі така особа виступає від її ім'я¹.

Хоча в умовах сьогодення доволі часто лунають думки про доцільність запровадити на законодавчому рівні для громадян, які підлягають призову, можливість сплатити певні кошти замість проходження військової служби. Зокрема, В. З. Гушчін зазначає, що повинен діяти принцип: «не бажаєш служити — плати, хай за тебе служить інший»².

Ми категорично не погоджуємося з цією точкою зору та вважаємо, що запровадження такого механізму «законного ухилення» від проходження військової служби є не тільки недоцільним, а й небезпечним, оскільки прямо порушує фундаментальний конституційний принцип рівноправності, закріплений у ст. 24 Конституції України, якою забороняється встановлення будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками майнового стану.

По-четверте, специфіка військового обов'язку полягає й у тому, що суб'єктами його реалізації є громадяни України чоловічої статі, які мають відповідні якості, у тому числі належний стан здоров'я.

По-п'яте, характерною специфікою військового обов'язку є те, що цей обов'язок безпосередньо пов'язаний із забезпеченням національної безпеки та реалізацією інших конституційно значущих завдань, що є дуже важливими для держави та суспільства.

По-шосте, реалізуючи військовий обов'язок, громадянин починає проходити військову службу і його статус трансформується у статус військовослужбовця, що пов'язано з обмеженням деяких конституційних прав і свобод.

¹ Ебзеев, Б. С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности. – С. 195.

² Гушчін, В. З. Военная служба – конституционная обязанность граждан Российской Федерации. – С. 68.

По-сьоме, особливий соціальний захист громадян, що реалізують цей обов'язок (ч. 5 ст. 17 Конституції України).

Отже, в сучасних умовах мають отримати розвиток як належна реалізація права на військову службу, так і військового обов'язку, оскільки від цього безпосередньо залежить існування України як незалежної та суверенної держави.

Висновки

1. У сучасній науковій та навчальній літературі військову службу розглядають переважно як обов'язок. Такий самий підхід простежується й у поточному законодавстві та навіть у Конституції, яка встановлює, що військову службу громадяни відбувають. Останнє слово асоціюється передусім з обов'язком, повинністю. Цей підхід має свої витоки у радянському періоді, коли військова служба розглядалася виключно як обов'язок громадян. В умовах сьогодення необхідно перенести головний акцент з обов'язку на право рівного доступу до військової служби.

2. Положення ч. 2 ст. 65 Конституції України слід розглядати в органічному взаємозв'язку з ч. 2 ст. 38 Основного Закону України, яка закріплює право громадян користуватися рівним правом доступу до державної служби. Треба зазначити, що ці норми співвідносяться як спеціальна і загальна. У зв'язку з цим у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» слід закріпити положення, відповідно до якого громадяни України мають право на рівний доступ до військової служби.

3. Конституційний обов'язок захищати Вітчизну та нести військову службу не треба ототожнювати, оскільки вони є різними за сукупністю ознак та можуть реалізовуватися як разом, тобто у взаємозв'язку, так і окремо, але разом з тим вони знаходяться у діалектичному взаємозв'язку та впливають один на одного.

4. У сучасних умовах головний акцент необхідно зробити саме на обов'язку захищати Вітчизну та поступово відмовитися від призову громадян на військову службу, а зміст військового обов'язку звузити. Натомість слід створити професійну армію, де військову службу громадяни проходять за власним бажанням, реалізуючі свої здібності.

5. Положення ст. 65 Конституції України слід докорінно змінити та вдосконалити. З неї доцільно вивести в окрему статтю конституційний обов'язок стосовно шанування державних символів та поширити його на всіх осіб, що перебувають на теренах України, а саму ст. 65 Конституції України викласти в такій редакції: частина 1 «Захист Вітчизни є правом та священним обов'язком громадян України»; а частина 2 «Громадяни України проходять військову або альтернативну (невійськову) службу відповідно до закону». Останній вид служби за своєю юридичною природою є правом-обов'язком.

6. Військовий обов'язок є конституційним обов'язком, якому притаманні всі характерні риси останнього. У той же час зазначений обов'язок має свою специфіку, яка полягає у такому. По-перше, він передбачений Конституцією України, але встановлюється виключно законом. По-друге, поширюється виключно на громадян України. По-третє, має суто персоніфікований характер. По-четверте, суб'єктами його реалізації є громадяни України, як правило, чоловічої статі, що мають відповідні якості, у тому числі належний стан здоров'я. По-п'яте, цей обов'язок безпосередньо пов'язаний із забезпеченням національної безпеки та реалізацією інших конституційно значущих завдань. По-шосте, початок реалізації громадянином військового обов'язку та проходження військової служби означає трансформацію його статусу в статус військовослужбовця, що передбачає обмеження можливостей реалізації деяких конституційних прав і свобод. По-сьоме, це особливий соціальний захист громадян, що реалізують цей обов'язок, тощо.

Розділ 2

Військова служба громадян України як засіб забезпечення національної безпеки і демократичних засад організації та функціонування суспільства

§ 1. Проходження військової служби в аспекті забезпечення національної безпеки України

Перед сучасною Українською державою, як і перед усією світовою спільнотою, в умовах сьогодення постають все більш складні завдання. З моменту проголошення державного суверенітету на теренах України відбуваються складні трансформаційні процеси, які з кожним днем інтенсифікуються, набуваючи особливої динаміки. Процеси глобалізації, що набули нової якості у XXI ст., ще більш ускладнюють як реалізацію Конституції України, так і функціонування держави в цілому. Це пов'язано з тим, що, як зазначає Б. С. Ебзеев, глобалізація як один з найважливіших чинників світового розвитку — це тривалий історичний процес, що супроводжується глобальною конкурентною боротьбою, в якій активно використовуються засоби політичного, економічного, інформаційного і навіть воєнного тиску та по-різному розподіляються її негативні наслідки і блага, що надаються нею¹.

Більш того, на початку XXI ст. світ сколихнули чисельні та жорстокі акти тероризму, якими було завдано значного удару по стабільності та безпеці всього світу, а також це стало суттєвою загрозою національній безпеці кожної держави. Крім цього, постійно відбуваються спалахи нових воєнних конфліктів у різних частинах світу, в деяких регіонах спостерігається динамічна ескалація напруження. У зв'язку з цим питання національної та світової безпеки, як найважливіші глобальні проблеми набувають особливої значущості, розв'язання яких є складним завданням та передбачає вжиття комплексу заходів різної спрямованості.

¹ Ебзеев, Б. С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности. — С. 16–17.

Забезпечення національної безпеки як багатоаспектного, комплексного і складного явища здійснюється розгалуженою системою державних органів, громадських організацій та інших суб'єктів. Але найбільше коло проблемних, вузлових питань покладено на Воєнну організацію держави. Як зазначає В. Ф. Баранівський, «одним із найбільш вагомих чинників національної безпеки держави є її військо»¹. Це зумовлено тим, що у структурі національної безпеки ключовим та найважливішим чинником виступає воєнна безпека, яка розглядається як стан воєнної захищеності національних інтересів в умовах потенційної та реальної воєнної загрози, та, на думку авторів навчального посібника «Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації», є фундаментом національної безпеки². Автори цього посібника також доходять до висновку про те, що сучасні реалії та геополітичне розташування України виводять воєнну безпеку в розряд базових та сталих компонентів формування загальної системи національної безпеки³.

Б. О. Демідов, О. Ф. Величко та І. В. Волошук, у свою чергу, під воєнною безпекою розуміють «сталий стан захищеності суспільства, держави та її громадян від зовнішніх та внутрішніх загроз, що пов'язані із застосуванням воєнної сили або загрозою її застосування»⁴. Крім того, стан воєнної захищеності, який безпосередньо передбачає воєнна безпека, — це запорука нормального функціонування держави та суспільства, а отже, і створення необхідних передумов для сталого розвитку національної економіки, поповнення державного бюджету необхідними ресурсами, а також заощадження значних ресурсів завдяки мінімізації та унеможливленню воєнних дій, а натовість, обмеження лише виділенням коштів на забезпечення Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законодавства військових формувань на рівні оборонної достатності, а також для попередження збройного нападу на нашу країну.

¹ Баранівський, В. Ф. Інформаційно-психологічна протидія як чинник морально-психологічної стійкості українського війська [Текст] / В. Ф. Баранівський // Психологічні аспекти національної безпеки : тези Другої Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 22.

² Данільян, О. Г. Національна безпека України : сутність, структура та напрямки реалізації : навч. посіб. – С. 79.

³ Там само. – С. 82.

⁴ Системно-концептуальні основи діяльності у військово-технічній сфері. Кн. 1. Концептуальні основи та елементи національної безпеки : під ред. Б. О. Демидова. – К., 2004. – С. 278.

Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник та В. Т. Білоус також поділяють позицію щодо фундаментальної значущості воєнної безпеки у системі національної безпеки, а також зазначають, що саме «за її наявності можливе вирішення усіх інших завдань щодо забезпечення національної безпеки: створення необхідних умов для стабільного розвитку політичних, економічних, соціальних, духовних, інтелектуальних, екологічних, демографічних засад суспільства»¹.

Забезпечення воєнної безпеки, безумовно, досягається комплексом не тільки воєнних, а й політичних, правових, економічних та інших заходів. Це зумовлено тим, що воєнна безпека, у свою чергу, також є складним і багатоаспектним явищем. Безперечно, першочерговим завданням держави на будь-якому етапі свого розвитку є забезпечення мирного співіснування з іншими державами та міжнародним співтовариством, попередження ймовірних та можливих воєнних конфліктів, недопущення воєнних дій дипломатичними, політичними та іншими заходами, тому що, як писав Люк де Вовенарг, «війни подібні судовій тяжбі, де судові витрати перевищують спірну суму»².

Крім того, у ст. 18 Конституції України закріплене положення про те, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права. Більш того, Україна у проголошеній нею Воєнній доктрині, яка має виключно оборонний характер, засуджує війну як знаряддя національної політики, дотримується принципу незастосування сили та загрози силою і прагне вирішувати всі міжнародні спори та конфлікти виключно політичними методами. На такій самій позиції стоять більшість сучасних країн світу. Усвідомлення цього є дуже важливою умовою безпеки всього людства.

Як зазначали І. М. Арцибасов та Ю. Д. Казначев, наявність сучасного озброєння масового ураження призвело до того, що його можливе застосування піддає ризику знищення власної країни, сусідів, цивілізації. Істинно: той хто вистрілить першим, — загине другим.

¹ Нижник, Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посіб. [Текст] / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус. – Ірпінь, 2000. – С. 235.

² Цит. за: Душенко, К. В. Большая книга афоризмов. – Изд. 3-е, испр. [Текст] / К. В. Душенко. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 123.

Тому воєнні шляхи та засоби забезпечення національної безпеки об'єктивно мають поступитися місцем політичним¹.

Проте іноді дипломатичні і політичні заходи бувають просто безсилі перед воєнною потужністю реального супротивника, який уже вчиняє агресивні дії. Як зазначає з цього приводу В. Тютюнник, «у найближчій перспективі широкомасштабне застосування воєнної сили проти України є малоімовірним. Однак за певних обставин зберігається вірогідність виникнення на окремих ділянках (напрямах) її кордонів локального конфлікту або втягування України у регіональні воєнні конфлікти»².

У цьому разі вирішальне значення відіграватиме Воєнна організація держави. Як писав Карл фон Клаузевіц, «війна є продовженням політики іншими засобами»³. Більш того, саме існування потужної Воєнної організації, здатної в разі потреби забезпечити відбиття збройної агресії, захистити державний суверенітет, політичну незалежність, територіальну цілісність, є суттєвим чинником стримування агресії і забезпечення національної безпеки України. Як зазначається у воєнній літературі, «віддаючи пріоритет у розв'язанні проблем безпеки політико-дипломатичним, міжнародно-правовим, економічним та іншим мирним засобам, держава разом із тим повною мірою має право на збройний захист своїх життєво важливих інтересів, на індивідуальну та колективну оборону, передбачену Статутом ООН, у разі агресії проти неї»⁴.

Деякі автори доходять висновку про те, що не тільки у процесі забезпечення воєнної, а й взагалі національної безпеки на сьогодні домінуючими залишаються силові складові. Так, І. В. Гончаров, аналізуючи заходи, пов'язані із забезпеченням національної безпеки, стверджує, що в її забезпеченні переважає все-таки силова складова, яка спирається на ефективні збройні сили, сучасну воєнну інфраструк-

¹ Арцибасов, И. Н. Принцип оборонной достаточности : его реализация во внутрисоветском и международном праве [Текст] / И. Н. Арцибасов, Ю. Д. Казначев // Сов. государство и право. – 1992. – № 2. – С. 39.

² Тютюнник, В. Загрози національним інтересам у сфері оборони та можливості їх усунення [Текст] / В. Тютюнник // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти : зб. ст. за матеріалами міжнар. конф. – К. : Сатсага, 2001. – С. 162–163.

³ Цит. за: Душенко, К. В. Большая книга афоризмов. – С. 120.

⁴ Системно-концептуальні основи діяльності у військово-технічній сфері. Книга 1. Концептуальні основи та елементи національної безпеки : під ред. Б. О. Демидова. – С. 272.

туру, необхідну систему розвідки та контррозвідки, можливість застосування примусу в різних формах, що використовуються відповідними органами держави¹.

Таким чином, найбільш ефективним і потужним засобом забезпечення воєнної безпеки зокрема та національної безпеки взагалі виступає Воєнна організація держави. Саме вона, перебуваючи у бодздатному стані, спроможна створити необхідні передумови, у тому числі для вирішення різноманітних конфліктів як між державами, так і усередині країни за допомогою політичних, дипломатичних, економічних та інших невоєнних заходів, оскільки чітко функціонуюча Воєнна організація може не тільки доповнити зазначені заходи, а й суттєво підсилити їх дію. О. П. Дзьобань зазначає, що цілком зрозумілим є те, що провідне місце в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки належить Воєнній організації. У ролі загального суб'єкта забезпечення національної безпеки Воєнна організація держави виступає як складова політичної організації суспільства і як соціально-політична організація, що функціонує у суспільстві і залучається ним для вирішення завдань у сфері безпеки².

Під такою організацією за ч. 2 ст. 1 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами»³ слід розуміти охоплену єдиним керівництвом сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до Конституції і законів України, діяльність яких перебуває під демократичним контролем суспільства і відповідно до Конституції та законів України безпосередньо спрямована на вирішення завдань захисту інтересів держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Аналогічне по суті визначення Воєнної організації держави міститься й у Законі України «Про основи національної безпеки України»⁴.

¹ Гончаров, И. В. К вопросу о понятии конституционной безопасности федеративного государства [Текст] / И. В. Гончаров // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 108.

² Дзьобань, О. П. До проблеми розуміння механізму забезпечення національної безпеки [Текст] / О. П. Дзьобань // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харків. політолог. читань). – Х. : НЮАУ. – С. 39.

³ Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами : Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366.

⁴ Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

Найважливішим компонентом Воєнної організації нашої держави виступають Збройні Сили України та інші військові формування, в яких проходять військову службу громадяни України. Як зазначає Г. П. Батюк, «забезпечення суверенітету неможливо без наявності у держави належної воєнної організації, яка передбачає інститут проходження громадянами військової служби»¹.

Крім того, громадяни України проходять військову службу також і у деяких правоохоронних органах. Слід також зазначити, що Збройні Сили України є найбільшим за чисельністю військовим формуванням, на яке безпосередньо покладається обов'язок забезпечувати стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору в межах територіального моря України (ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України»²).

Незважаючи на бурхливий розвиток техніки, появу сучасних видів озброєння, автоматизацію та роботизацію різних видів робіт, первинне місце в системі воєнної організації будь-якої держави посідають та посідатимуть люди. А. Б. Рижан та Т. С. Толоченко у цьому контексті слушно вказують на те, що саме людина — головна рушійна сила розвитку суспільства, що відбувається на основі вдосконалення технологій, нових наукових відкриттів та технічних винаходів³. Але, якщо брати за основу лише частину суспільства — Воєнну організацію, то головною її рушійною силою є перш за все громадяни, що проходять військову службу. Саме вони становлять більшу частину особового складу всіх військових формувань та правоохоронних органів, де на сьогодні військову службу передбачено.

Так, згідно із Законом України «Про чисельність Збройних Сил України на 2005 рік»⁴ Верховна Рада України відповідно до своїх конституційних повноважень затверджує чисельність Збройних Сил України станом на 30 грудня 2005 р. в кількості до 245 000 осіб, у тому числі 180 000 військовослужбовців, Законом України «Про чисель-

¹ Батюк, Г. П. Конституционно-правовые основы военной службы и комплектования Вооруженных сил Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. [Текст] / Г. П. Батюк. – М., 2003. – С. 20.

² Про Збройні Сили України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 108.

³ Рижан, А. Б. Підлітки у військових формуваннях: психолого-історичний аспект. – С. 187.

⁴ Про чисельність Збройних Сил України на 2005 рік : Закон України від 17 березня 2005 р. № 2489-IV // Там само. – 2005. – № 20. – Ст. 275.

ність Збройних Сил України на 2006 рік»¹ затверджено їх чисельність у кількості до 221 000 осіб, у тому числі 165 000 військовослужбовців. Відповідно до Закону України «Про чисельність Збройних Сил України на 2007 рік»² Верховна Рада затвердила їх чисельність у кількості до 200 000 чоловік, серед них 152 000 осіб, що проходять військову службу, а Законом України «Про чисельність Збройних Сил України на 2008 рік»³ встановлено чисельність Збройних Сил України станом на 31 грудня 2008 р. в кількості до 191 000 осіб, у тому числі 148 000 військовослужбовців. Разом із тим не може не дивувати те, що кількість Збройних Сил України на сьогодні набагато менша, ніж кількість працівників органів внутрішніх справ (близько 320 000 працівників)⁴.

Таким чином, крім тенденції до скорочення Збройних Сил України, можна побачити, що більша частина осіб, що складають їх численність, є громадянами, які перебувають на військовій службі. Крім цього, питома вага військовослужбовців порівняно з іншими особами з року в рік збільшується. Так, у 2005 р. вони склали 73 % від інших осіб, тобто службовців Збройних Сил України, у 2006 р. — 74 %, у 2007 р. — 76 %, а питома вага осіб, що проходять військову службу станом на 31 грудня 2008 р. порівняно з іншими особами мала склала 77 %. Також більша частина Державної прикордонної служби України складається з осіб, що проходять військову службу. Так, відповідно до ч. 3 ст. 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України»⁵ її загальна чисельність становить 50 000 осіб, у тому

¹ Про чисельність Збройних Сил України на 2006 рік : Закон України від 22 грудня 2005 р. № 3284-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2006. — № 16. — Ст. 135.

² Про чисельність Збройних Сил України на 2007 рік : Закон України від 19 вересня 2006 р. № 154-V // Відом. Верхов. Ради України. — 2006. — № 45. — Ст. 435.

³ Про чисельність Збройних Сил України на 2008 рік : Закон України від 12 лютого 2008 р. № 125-VI [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. — 2008. — № 11. — Ст. 109.

⁴ Слід зазначити, що ці дані не свідчать про те, що кількісне співвідношення має бути на користь Збройних Сил України, а не органів внутрішніх справ. Це пов'язано із тим, що зрозумілою є кадрова нестача передусім в оперативних підрозділах, має місце нестача слідчих кадрів в органах внутрішніх справ. У зв'язку з цим наведені цифри лише показують те, що на тлі такої кількості працівників органів внутрішніх справ не можна настільки радикально скорочувати чисельність Збройних Сил України. Це може привести до підсилення соціального напруження у суспільстві, зниження престижу військової служби, нестабільності у військових колективах, погіршення спроможності виконувати останніми складні завдання, що на них покладено.

⁵ Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 27. — Ст. 208.

числі 42 000 військовослужбовців, тобто військовослужбовці складають 84 % від загальної чисельності цієї служби.

Все це свідчить про те, що законодавець усвідомлює той факт, що саме на осіб, які перебувають на військовій службі, покладено найважливіші завдання того чи іншого військового формування або правоохоронного органу, де передбачено військову службу. Як зазначає з цього приводу В. М. Борисенко, «для успішного вирішення цих завдань необхідно мати не тільки оснащену всім необхідним та всебічно професійно підготовлену армію, а й морально та психологічно стійкий та високодисциплінований особовий склад. Від цього значною мірою залежать її боєздатність та виконання завдань щодо забезпечення національної безпеки»¹. Звичайно й цивільні особи відіграють важливу роль у їх діяльності, але останні переважно виконують допоміжні, технічні функції. У зв'язку з цим, як слушно зазначає В. М. Александров, військова служба становить основу діяльності та функціонування Збройних Сил, інших військ, військових формувань, що входять до Воєнної організації держави, яка є головною збройною силою в суспільстві².

У літературі доволі часто вказується на важливість праці військовослужбовців, її необхідність для нормального існування як суспільства, так і держави. В. Б. Догляд у цьому контексті зазначає, що «військовою працею, як відомо, не створюються матеріальні блага, які можуть бути перерозподілені між членами суспільства, що цього потребують згідно з імперативами соціальної держави. Проте це аж ніяк не означає, що військовослужбовці не є суб'єктами соціальної діяльності. Військовою працею створюється специфічний продукт — внутрішня безпека та зовнішня безпека держави, без яких не може нормально функціонувати жодне суспільство»³.

М. І. Карпенко у свою чергу вказує на те, що здійснення завдань з оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності неможливе без активного включення у справу люд-

¹ Борисенко, В. М. Конституционно-правовое регулирование статуса и деятельности военных судов в интересах обеспечения национальной безопасности Российской Федерации [Текст] / В. М. Борисенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 6.

² Александров, В. М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні. – С. 14.

³ Догляд, В. Б. Политический режим и армия : сравнительно-правовой анализ социального обеспечения военнослужащих [Текст] / В. Б. Догляд // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. – Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2007. – Вып. 73. – С.129.

ського чинника. Тільки через діяльність людей, їх ініціативу та творчість, сумлінну військову службу, згуртованість і патріотизм молоді Збройні Сили України та інші військові формування можуть бути виведені на якісно новий рівень бойової готовності, професійної підготовки і військової дисципліни¹.

У зв'язку з цим для забезпечення національної безпеки недостатньо створити у державі Воєнну організацію. Необхідно забезпечити якісне проходження військової служби та належне виконання своїх функціональних обов'язків кожним військовослужбовцем, від чого перш за все залежатиме боєздатність відповідного підрозділу, де така служба проходиться, а отже, й усієї Воєнної організації держави. Утім, як показує практика, забезпечити належне проходження військової служби є доволі складною справою, що передбачає вжиття комплексу заходів державою, суспільством та окремими громадянами.

Разом з тим цьому питанню особливої уваги у теорії ніколи не приділялося, а практика хоч і певним чином накопичувалася, проте сталого характеру не мала. Результат цього можна безпосередньо спостерігати. Не потрібно вступати до лав Збройних Сил України чи до інших військових формувань, аби побачити складну ситуацію з проходженням військової служби. На превеликий жаль, цю ситуацію мали змогу спостерігати не тільки громадяни України, а й уся світова спільнота, коли неналежне проходження військової служби призводило до того, що траплялися катастрофічні випадки. Так, під час військових навчань, запускаючи ракети, військовослужбовці вразили у житловий будинок, а іншого разу — у літак цивільної авіації, який перевозив іноземних громадян. На аеродромі у місті Скнилів Львівської області під час показового польоту сталася катастрофа й на землю впав винищувач. Унаслідок цього загинуло 77 осіб.

Такі жахливі випадки не є поодинокими. Сюди ж можна віднести вибухи на сховищах боєприпасів у Новобогдановці Мелітопольського району Запорізької області, внаслідок чого загинуло п'ятеро людей, а більше десяти отримали поранення різного ступеня. У 2008 р. відбувалися вибухи на сховищах боєприпасів поблизу міста Лозова Харківської області. За безпечне утримання таких сховищ теж відпо-

¹ Карпенко, М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) [Текст]: монографія. – С. 5.

відають особи, що несуть військову службу. Отже, однією з причин того, що такі випадки постійно трапляються в нашій державі досить часто, стає саме неналежне проходження військової служби та виконання своїх функціональних обов'язків окремими особами, що її проходять.

У Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» окреслено межі проходження військової служби та встановлено, що слід розуміти під початком та закінченням її проходження. Так, відповідно до ст. 24 цього Закону початком проходження військової служби вважаються: 1) день відправлення у військову частину з районного (міського) військового комісаріату — для громадян, призваних на строкову військову службу; 2) день зарахування до списків особового складу військової частини (військового навчального закладу, установи тощо) — для громадян, прийнятих на військову службу за контрактом; 3) день призначення на посаду курсанта вищого військового навчального закладу, військового навчального підрозділу вищого навчального закладу — для громадян, які не проходили військову службу, та військовозобов'язаних.

Ю. І. Мигачев та С. В. Тихомиров зазначають, що початок проходження військової служби визначає для громадянина момент вступу на військову службу та набуття статусу військовослужбовця¹. Закінченням проходження військової служби у цьому Законі визначено день виключення військовослужбовця зі списків особового складу військової частини (військового навчального закладу, установи тощо) у порядку, встановленому положеннями про проходження військової служби громадянами України.

В. М. Александров під проходженням військової служби як виду державної служби розуміє перебування громадянина у правовому стані військовослужбовця, а також процес його зміни у зв'язку з настанням таких юридичних фактів: зарахування на військову службу, призов на збори, присвоєння військового звання, призначення на посаду або звільнення з посади, звільнення з військової служби у запас або відставку тощо². Під проходженням військової служби А. В. Кудашкін розуміє зміну службово-правового стано-

¹ Мигачев, Ю. И. Военное право : учебник [Текст] / Ю. И. Мигачев, С. В. Тихомиров. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 137.

² Александров, В. М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні. – С. 100.

вище військовослужбовця, що зумовлено певними юридичними фактами (явищами, подіями), в період виконання військової служби¹.

Т. А. Московец зазначає, що зміст проходження військової служби складають юридичні факти, пов'язані:

- зі вступом громадян на військову службу;
- з визначенням посадового становища;
- з присвоєнням, позбавленням військових звань, пониженням у військових званнях та поновленням у військових званнях;
- з військово-професійним навчанням, підготовкою та перепідготовкою (підвищенням кваліфікації);
- з виконанням військовослужбовцями обов'язків військової служби, визначенням та наданням їм часу відпочинку;
- з атестацією військовослужбовців;
- зі звільненням військовослужбовців із військової служби та поновленням громадян на військовій службі;
- з виконанням військовослужбовцями особливих обов'язків при введенні надзвичайного стану, військового стану та в умовах воєнних конфліктів;
- з іншими обставинами (подіями), з якими відповідно до законодавства пов'язана зміна службово-правового становища, у тому числі у зв'язку з реалізацією конституційних прав громадян².

Отже, проходження військової служби є дуже складним процесом, що передбачає здійснення сукупності різноманітних дій та створення відповідних умов для цього. Це виявляється у підтриманні у військових підрозділах порядку та військової дисципліни, належного морально-психологічного стану військовослужбовців, проведенні навчань та постійному підвищенні бойової майстерності та професіоналізму, забезпеченні безпеки, у тому числі збереженні та зміцненні здоров'я особового складу, попередженні злочинності та здійсненні інших важливих заходів з боку як держави, командування, так і окремих військовослужбовців.

¹ Кудашкин, А. В. Продвижение по службе (карьер) как основной элемент и стимул прохождения военной службы [Текст] / А. В. Кудашкин // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : Актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. – Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2006. – Вып. 62. – С. 42.

² Московец, Т. А. Приостановление военной службы [Текст] / Т. А. Московец. – С. 159.

Проте не всі заходи проводяться належним чином та призводять до позитивного результату, що негативно позначається на процесі проходження військової служби та виконанні тих завдань, які перед нею стоять. Серед найбільш негативних обставин можна назвати нестатутні відносини між військовослужбовцями, приниження їх гідності, використання їх не за призначенням, а також недостатнє фінансування Воєнної організації, що негативно позначається як на забезпеченні соціального захисту та реалізації прав і свобод військовослужбовців, так і на проведенні бойових навчань і підвищенні їх професійної майстерності та деяких інших заходах.

Одним із найнебезпечніших явищ, що істотно впливає на забезпечення боєздатності та спроможності виконувати завдання, покладені на ті чи інші військові підрозділи, слід визнати нестатутні відносини між військовослужбовцями та інші протиправні діяння, що принижують честь і гідність таких осіб, а також посягають на порядок підпорядкування та дотримання військової етики і ввічливості. Ці явища призводять до того, що у військовослужбовців утрачається мотивація до належного проходження військової служби та якісного виконання своїх обов'язків, що, звичайно, позначається на підрозділі, де вони проходять військову службу.

Це підриває дисципліну, бойовий дух та здатність виконувати поставлені завдання цілим підрозділом. Через це він випадає із системи військових формувань, на які покладаються обов'язки щодо забезпечення національної безпеки України. М. І. Карпенко зазначає, що порушення статутних правил взаємовідносин розділяють воїнський колектив, підривають єдність і згуртованість, ведуть до формування конфліктуючих мікрогруп, що ускладнює управління. У багатьох випадках вони призводять до порушення розпорядку дня, невиконання завдань і зриву інших заходів. Якщо потерпілий перебуває при виконанні службових обов'язків, застосування до нього насильства може призвести й до інших небезпечних наслідків¹.

О. С. Ткачук у свою чергу вказує на те, що суспільна небезпечність таких протиправних діянь полягає також у тому, що вони підривають військову дисципліну, принцип одноособового керівництва, посягають на особу командира, начальника, перешкоджаючи тим самим їх

¹ Карпенко, М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія [Текст]. – С. 64.

діяльності щодо керівництва підлеглими та негативно впливаючи на стан боєготовності і боєздатності частин та підрозділів¹.

Крім цього, знущання над конкретним військовослужбовцем, постійне приниження його людської гідності, систематичне нанесення побоїв, учинення іншого насильства призводять до деморалізації його особистості, впливають не тільки на подальше проходження ним військової служби, а й на його життя після звільнення з неї, перенесення та застосування таких «методів виховання» на інших осіб.

М. І. Карпенко стверджує, що велика кількість молодих людей, які пройшли «школу» нестатутних відносин, повернувшись із строкової військової служби у цивільне життя з криміналізованою чи віктимізованою свідомістю або вже із стійкими кримінальними навичками нестатутного спілкування, формують істотний криміногенний пласт соціальних відносин, привносячи елементи «організованого насильства» у свої сім'ї й оточення, виховуючи своїх дітей з урахуванням наявного, не зовсім позитивного досвіду².

Члени Харківської обласної спілки солдатських матерів переконані у тому, що «молоді чоловіки, які пройшли армію, впевнені, що таке становище, коли спочатку тебе принижують і навіть б'ють, а потім це дозволено й тобі, є нормальним. Вони приносять цю впевненість і у своє подальше цивільне життя — на роботу, у стосунки з друзями, в сім'ю»³. Все це можна розглядати як додаткові загрози національній безпеці України, які пов'язані з неналежною організацією проходження військової служби.

Крім цього, такий стан речей призводить до деформації правосвідомості, зневіри до права, правопорядку та законності, а в кінцевому результаті — це підриває авторитет військових формувань та держави в цілому, знижує повагу до неї. Через це не досягається мета, з якою призивався громадянин, а саме підготовка його до захисту Вітчизни (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»).

Це пов'язано із тим, що громадянин, який проходив військову службу в зазначених умовах, хоч і набуде певних навичок та вмій для цього, але такому громадянину державу буде важко асоціювати

¹ Ткачук, О. С. Судове слідство у кримінальних справах про насильство серед військовослужбовців : монографія [Текст] / О. С. Ткачук. – К. : КНТ, 2007. – С. 9.

² Карпенко, М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія [Текст]. – С. 64.

³ Моніторинг порушення прав військовослужбовців строкової служби [Текст] / упоряд. М. А. Крюкова – Х. : Фоліо, 2004. – С. 16.

із Вітчизною, оскільки вона під час проходження ним служби у підрозділах Воєнної організації не створила для такого громадянина не тільки належних, а й елементарно безпечних умов для його життя і здоров'я. Це призводить до того, що такий громадянин навряд чи свідомо піде у разі необхідності захищати таку державу, а робитиме це лише під загрозою покарання (ст. 336 КК України «Ухилення від призову за мобілізацією») та без повної віддачі сил. Отже, нестатутні відносини негативним чином впливають на мотивацію військово-службовців, істотно знижують здатність військових підрозділів та військових частин до виконання покладених на них функцій. Крім цього, за даними кримінологів, ці злочини постійно змінюються та набувають все більш цинічного характеру, що призводить до збільшення небойових втрат особового складу¹.

Також небезпечність проявів нестатутних взаємовідносин у військових колективах та систематичного приниження людської гідності військовослужбовців значно підсилюється з огляду на те, що саме такі особи під час проходження ними військової служби постійно піддаються небезпеці, у тому числі для власного життя та здоров'я, оскільки сама природа проходження військової служби це передбачає.

А. Д. Шерстньов розглядає безпеку військової служби як важливу соціальну проблему та доходить висновку про те, що такий вид служби априорі не може бути безпечним. У зв'язку з цим автор перелічує небезпечні чинники для проходження військової служби, які він поділяє на зовнішні та внутрішні. До числа зовнішніх чинників А. Д. Шерстньов відносить:

– постійне виконання бойових завдань (джерело небезпеки — противник, його озброєння, військова техніка, інші засоби, що застосовуються проти військовослужбовців, та можуть спричинити шкоду);

– життєдіяльність військовослужбовця у неналежному середовищі (джерело небезпеки — шкідливі для життя та здоров'я фізико-географічні, кліматичні, економічні, санітарно-епідеміологічні, соціально-психологічні та інші умови);

– виконання обов'язків військової служби у деформованому соціальному середовищі (джерело небезпеки — різні злочинні елементи, негативні морально-психологічні впливи).

¹ Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. [Текст] / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2009. – С. 266.

Зовнішня загроза безпеці доповнюється внутрішньою, що зумовлено дією відповідних чинників:

– слабка підготовленість до виконання обов'язків військової служби (джерело небезпеки — недостатній соціальний, практичний досвід унаслідок відсутності знань, умінь та навичок діяльності в екстремальних умовах);

– недостатня фізична готовність до безпечної діяльності у процесі військової служби (джерело небезпеки — низька якість здоров'я, наявність захворювань, які знижують можливості перенесення навантажень, що збільшують ризик травматизму та загибелі);

– низька професійна, психологічна готовність (джерело небезпеки — нестійкість психічних станів, процесів та якостей унаслідок віку, неправильних психічних настанов;

– недостатність позитивної мотивації на забезпечення особистої та групової безпеки (джерело небезпеки — неправильне уявлення про цінності життя та здоров'я в юнацькому віці, недостатнє виховання у періоді життя, що передує військовій службі¹. Отже, серед наведених чинників можна виділити як ті, що передбачаються та впливають із природи проходження військової служби, так і ті, що невластиві нормальному проходженню такої служби.

У зв'язку з цим державою мають бути створені всі умови для того, щоб решта видів небезпек стосовно військовослужбовців, не пов'язаних з проходженням військової служби, були усунуті, а права і свободи належно гарантовані. Як зазначають М. І. Панов та В. П. Тихий, «людина перебуває в безпеці, коли її права і свободи захищені. Інакше кажучи, саме права і свободи людини та їх гарантії і забезпечують її безпеку. Адже вони притаманні її природі, без них вона не може існувати як людська істота»².

Проте в умовах постійних ризиків, пов'язаних із проходженням військової служби, якщо стосовно певного військовослужбовця ще й вчинятимуться протиправні діяння, які створюють для нього додаткову небезпеку, він не думатиме про виконання своїх функціональних обов'язків, а лише робитиме все для того, аби захистити своє життя і здоров'я.

¹ Шерстнев, А. Д. Безопасность военной службы как социальная проблема [Текст] / А. Д. Шерстнев // Социолог. исслед. – 1995. – № 12. – С. 23–24.

² Панов, М. І. Право людини на безпеку [Текст] / М. І. Панов, В. П. Тихий // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х ч. – Ч. 2 [Текст] / за ред. проф. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 112.

В. М. Борисенко, досліджуючи місце і роль військових судів у забезпеченні національної безпеки, доходить висновку про те, що Воєнна організація держави може успішно діяти та виконувати завдання стосовно забезпечення національної безпеки, які на неї покладені, лише тоді, коли у військових частинах, установах та організаціях підтримується заснований на законах суворий статутний порядок, коли особистість, права і свободи військовослужбовців захищені правовими засобами¹.

Отже, військові та загальнокримінальні злочини, що вчиняються у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, суттєво погіршують здатність останніх забезпечувати національну безпеку України. М. І. Карпенко слушно вказує на те, що злочинність у Збройних Силах України та інших військових формуваннях є дуже небезпечним, дестабілізуючим чинником, який негативно впливає не тільки на них, а й на державу в цілому, а стан справ у Збройних Силах України та інших військових формуваннях вважають за один із індикаторів, базуючись на якому можна визначити стан національної безпеки і оборони України².

Ще одним дуже важливим аспектом належного проходження військової служби є постійне підвищення бойової майстерності, рівня підготовки та професіоналізму військовослужбовців. С. Ю. Поляков звертає увагу на те, що забезпечення національної безпеки є однією з найважливіших функцій держави. Якість виконання цих обов'язків залежить від рівня боєздатності та боєготовності всіх військових формувань України. Боєздатність є складовим комплексним явищем, яке інтегрує низку різноманітних чинників: оборонну доктрину, матеріально-технічне забезпечення, інформаційне забезпечення, якість озброєнь, соціальних гарантій військовослужбовцям тощо. Домінуюча роль у цьому переліку відводиться рівню підготовки військовослужбовців³. Це пов'язано з тим, що на військову службу покладаються специфічні завдання, які нерідко слід виконувати у небезпечній ситуації з використанням зброї та складної техніки. До-

¹ Борисенко, В. М. Конституционно-правовое регулирование статуса и деятельности военных судов в интересах обеспечения национальной безопасности Российской Федерации. – С. 103.

² Карпенко, М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглих (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) [Текст] : монографія. – С. 6.

³ Поляков, С. Ю. Організаційно-правові засади військової освіти в Україні (адміністративно-правовий аспект). – С. 3.

сконале володіння ними, тримання їх завжди справними, чистими та готовими до використання і застосування є обов'язком кожного військовослужбовця.

Для цього необхідно не тільки навчити їх уміло користуватися ними, але й постійно підвищувати бойову майстерність та професіоналізм, організовувати та проводити бойову підготовку, навчання та підвищення кваліфікації, оскільки надати певні знання, навички та вміння раз і назавжди неможливо. О. М. Войтенко з цього приводу зазначає, що діяльність у небезпечній професії не може бути обмежена тільки звичайними знаннями, уміннями та навичками, і в цьому — її суттєва особливість. У небезпечній роботі фахівцю нерідко доводиться стикатися із ситуацією, в якій вимагається переборювати звичну логіку мислення, вчиняти антифізіологічні дії та неприродні операції¹. З огляду на необхідність та специфіку таких навчань вони потребують значних коштів, яких постійно виділяється недостатньо.

Наприклад, під час перевірок органами військової прокуратури додержання вимог Конституції та законів України щодо забезпечення підтримання боєздатності і боєготовності військових частин і підрозділів Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України постійно виявляються суттєві порушення законодавства, пов'язані як із недостатнім фінансовим та матеріально-технічним забезпеченням техніки, так і з безвідповідальним ставленням до виконання своїх службових обов'язків окремими особами, що проходять військову службу. Так, як зазначає військовий прокурор Західного регіону України Л. О. Лузан, із наявної авіаційної техніки у військових формуваннях Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України справні лише 32 %, а у деяких військових частинах — ще менше.

Крім цього, особливе занепокоєння викликає стан бойової підготовки через недостатню кількість необхідних практичних польотів. У зазначених формуваннях готові до виконання бойових завдань удень та вночі у простих метеорологічних умовах лише відповідно 23 % і 5 % екіпажів, у складних метеорологічних умовах — 10 % і 5 %, а при встановленому мінімумі погоди — лише 1 % і 0,5 %². Не краще ситуація і в інших формуваннях.

¹ Войтенко, А. М. Научно-методологические основы психофизиологической подготовки специалистов опасных профессий [Текст] / А. М. Войтенко // Психологічні аспекти національної безпеки : тези Другої Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 47.

² Лузан, Л. Забезпечення боєздатності Військово-Повітряних Сил України [Текст] / Л. Лузан // Вісн. прокуратури. – 2003. – № 1(19). – С. 83–84.

Крім того, для проведення навчань та підвищення бойової майстерності недостатньо виділяється коштів, що суттєво підриває боєздатність використання військового майна та військовослужбовців для виконання різних робіт, не тільки не пов'язаних з бойовою підготовкою, а й взагалі з діяльністю військових формувань. Так, непоодинокими є факти укладання командирами угод із різними особами та приватними підприємствами, згідно з якими військовослужбовці, як правило, строкової служби виконують різні підрядні роботи (завантаження-розвантаження вантажів, прибирання сміття, облаштування територій, проведення ремонтів будівель, квартир тощо). Або такі військовослужбовці використовуються командирами різних рівнів для виконання різноманітних робіт для особистих потреб. Поширеним є також явище використання військовими посадовими особами службового автотранспорту для потреб, не пов'язаних із проходженням військової служби. Все це суттєво деморалізує особовий склад, підриває боєздатність та боєготовність військових підрозділів, оскільки автотранспорт та інші ресурси використовуються не за призначенням, а військовослужбовці відволікаються від виконання завдань, покладених на той чи інший підрозділ.

Як зазначав О. І. Медведько, у 2007 р. за результатами перевірок щодо додержання військовими посадовими особами вимог Закону України «Про боротьбу з корупцією» працівниками військових прокуратур складено та направлено до суду 259 протоколів про вчинення військовими посадовими особами корупційних правопорушень. Переважна більшість зазначених порушень полягала у використанні командирами підлеглих військовослужбовців не за призначенням, для задоволення особистих потреб. Крім цього, військовими прокуратурами до суду з обвинувальним висновком направлено понад 1000 кримінальних справ, з яких більше 300 — про злочини у сфері економіки та хабарництва¹.

Однак така статистика не повною мірою відображає реальний стан речей, оскільки доволі велика кількість таких злочинів та корупційних діянь не виявляються правоохоронними органами. Як зазначає А. С. Лукаш, не всі кримінально карані порушення відбиваються в офіційній статистиці (лишаються латентними). А дані, які вдається отримати для аналізу, за словами І. М. Даньшина, мають достатньо

¹ Медведько, О. Напередодні дня Збройних Сил України [Текст] / О. Медведько // Право військ. сфери. – 2007. – № 12. – С. 3.

уривчастий характер і частіше стосуються рівня судимості, а не рівня злочинності¹.

Проте, за даними кримінологів, навіть рівень судимості за вчинення військових службових злочинів залишається небезпечно високим, а у відносних показниках — зростає². Вчинення таких діянь суттєво підриває боєздатність військ, а також значно знижує авторитет та довіру до військової служби в очах як суспільства, так і самих військовослужбовців, не сприяє належному проходженню такої служби.

Більш того, В. Д. Макаров указує на те, що, як ракова пухлина, корупція руйнує будь-який соціальний організм, але для армії подібний руйнівний вплив може мати найкатастрофічніші наслідки. Військовослужбовці, підпадаючи під вплив корупції, перетворюються із захисників Вітчизни на її найнебезпечніших ворогів. Небезпечних ще й тому, що ці вороги є внутрішніми³. Саме тому, як слушно зазначає Н. П. Осипова, будь-яка корупція, навіть на перший погляд незначна, обов'язково деформує суспільні відносини і тому не повинна залишатися поза увагою державних і правоохоронних органів⁴.

На процес належного проходження військової служби та виконання своїх функціональних обов'язків кожним військовослужбовцем істотно впливає стан їх соціального захисту. В разі, якщо передбачені законодавством соціальні гарантії для військовослужбовців не забезпечуються, повсюдно відбуваються порушення їх конституційних прав і свобод, все це неминуче негативним чином позначається на рівні морального духу та впевненості військовослужбовців у своєму майбутньому. В результаті цього знижується якість виконання ними службових обов'язків, і все це негативно позначиться на непохитності Воєнної організації держави, а, отже, і на забезпеченні воєнної, а відповідно й національної безпеки.

В. І. Гладких стверджує, що «творчий потенціал людини багато в чому визначається її соціальним благополуччям та благополуччям її сім'ї, впевненістю у завтрашньому дні. Саме відсутність належних гарантій соціально-економічних конституційних прав негативно від-

¹ Кримінологія: Загальна та Особлива частини [Текст]: підручник. – С. 264.

² Там само. – С. 266.

³ Макаров, В. Д. Армия и коррупция [Текст] / В. Д. Макаров // Воен.-юрид. журн. – 2008. – № 6. – С. 16.

⁴ Осипова, Н. П. Особливості руйнівного характеру розширеного відтворення корупції [Текст] / Н. П. Осипова // Вісн. Акад. правов. наук України. – 2002. – № 1 (28). – С. 108.

бивається на всіх процесах як в Україні, так і в інших державах СНД»¹, у тому числі на всіх аспектах військового будівництва.

Ю. П. Битяк стосовно державних службовців та державної служби в цілому зазначає: «Стабільність державної служби, формування її з осіб, здатних ставити та вирішувати державно-правові, управлінські проблеми, залежить від рівня соціальної захищеності, яку держава їм надає за умови належного виконання службових повноважень, та створення можливості для нормального життя після завершення служби завдяки пенсійному забезпеченню. Безперечно, економічні чинники виступають у першу чергу стимуляторами службової діяльності, але лише за адекватної оцінки результатів праці та з урахуванням інших елементів соціально-правового і морального забезпечення»². Не є винятком стосовно цього і громадяни, які проходять військову службу.

В. М. Старцун у свою чергу акцентує увагу на тому, що «система соціального захисту військовослужбовців у будь-якій країні є чинником забезпечення високої бойової готовності військ і, безперечно, допомагає військовому керівництву ефективно вирішувати завдання, що перед ним стоять»³.

Крім цього, створення належних умов для проходження військової служби не лише сприятиме більш свідомому виконанню військовослужбовцями своїх функціональних обов'язків, а й стимулюватиме залучення до проходження військової служби громадян України, які краще за все відповідають високим вимогам, що висувуються до таких осіб. В юридичній літературі з цього приводу зазначається, що «законодавці та уряди провідних країн заходу традиційно приділяють значну увагу видаткам на утримання військовослужбовців, розуміючи, що ефективна система їх соціального захисту — могутній спонукальний мотив для добровільного вступу на службу і добровільного виконання своїх обов'язків»⁴.

¹ Гладких, В. І. Соціальні права громадян України : конституційно-правовий аспект : монографія [Текст] / В. І. Гладких. – Х. : Факт, 2005. – С. 5.

² Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні : проблеми становлення, розвитку та функціонування. – С. 374.

³ Старцун, В. Н. Юридическая безопасность военнослужащих и граждан, уволенных с военной службы в Российской Федерации : позитив международного правового и зарубежного опыта в действии [Текст] / В. Н. Старцун [Текст] / Государство и право. – 2006. – № 9. – С. 67.

⁴ Там само. – С. 71.

Положення про те, що належна реалізація конституційних прав і свобод громадян, які проходять військову службу, та їх соціальний захист відіграють суттєву роль у забезпеченні національної безпеки, підтверджували також Ю. М. Тодика та В. Д. Яворський, вони відносили Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» до законів безпосередньо пов'язаних із забезпеченням національної безпеки¹. Це зумовлено тим, що у цьому Законі встановлено основні права, свободи та соціальні гарантії військовослужбовців, що повинно створити відповідні умови для проходження військової служби, виконання особами, що її проходять, своїх функціональних обов'язків, із метою забезпечення воєнної безпеки зокрема та національної безпеки взагалі.

Однак соціальний захист військовослужбовців є незадовільним, що навіть відображено у Законі України «Про основи національної безпеки України». У ньому законодавець розглядає незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених із військової служби, та членів їх сімей як основні реальні та потенційні загрози національній безпеці України, стабільності в суспільстві на сучасному етапі у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону (ст. 7).

Аналіз цієї норми дає змогу дійти висновку, що держава визнає те, що на сучасному етапі соціальний захист осіб, які проходять військову службу або звільнилися з неї, та членів їх сімей є незадовільним та такий стан їх соціального захисту створює загрози національній безпеці держави та соціальній стабільності. У зв'язку з цим такий стан соціального захисту військовослужбовців суттєво впливає на стан соціальної безпеки нашої держави та суспільства. Важливість забезпечення цього виду безпеки зумовлена тим, що наша держава, крім іншого, ставить за мету також стати соціальною державою. Досягнення цієї мети є вельми необхідним та важливим напрямом діяльності держави на сучасному етапі її розвитку.

Соціальна безпека як складова національної безпеки передбачає стан соціальної захищеності найбільш вразливих та незахищених верств населення країни (дітей, пенсіонерів, інвалідів та ін.), а також існування людини та громадянина на гідному рівні. У той же час соціальний захист передбачає передусім захищеність тих прошарків

¹ Тодика, Ю. Н. Президент України : конституційно-правовий статус [Текст] : монографія [Текст] / Ю. Н. Тодика, В. Д. Яворський – Х. : Факт, 1999. – С. 155.

населення, які з об'єктивних причин, унаслідок фізичних, психічних, вікових або якихось інших чинників не можуть забезпечити собі належні умови життя, тобто залежать від державної підтримки.

Безперечно, військовослужбовці не належать до категорії населення, які за наявності якихось вад чи інших суб'єктивних обставин власною працею не можуть забезпечити собі гідне існування. Більш того, для вступу на військову службу необхідно пройти військово-лікарську комісію, що є запорукою належного стану здоров'я військовослужбовців. Але одночасно аналіз фактичного становища осіб, які проходять військову службу, дає змогу дійти висновку про те, що вони не менше залежать від соціального захисту з боку держави. Н. С. Олексюк навіть вважає, що «в умовах реформування Збройних Сил України, докорінних змін функціонування українського війська, їх динамічності військовослужбовці і їх сім'ї стають соціальною групою, яка перебуває у складній життєвій ситуації. Таке становище зумовлюється як специфікою професійної діяльності, пов'язаною з військовою службою, так і рядом негативних тенденцій, які виявляються в сучасному військово-соціальному середовищі»¹.

Більш того, аналіз відповідного законодавства також це підтверджує. Так, на підставі ст. 1 Конституції України наша держава проголошується соціальною, а згідно з її ст. 3, людина є найвищою соціальною цінністю. Відповідно до конституційного принципу рівноправності, закріпленого у ст. 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, тобто норми, присвячені людині, як найвищій соціальній цінності, в повному обсязі поширюються і на військовослужбовців.

Також за ч. 5 ст. 17 Конституції України держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на військовій службі, та членів їх сімей, а відповідно до ст. 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» держава гарантує військовослужбовцям матеріальне та інше забезпечення в розмірах, які стимулюють зацікавленість громадян у військовій службі. Поточне законодавство України передбачає розгалужену систему соціальних прав, гарантованих державою для військовослужбовців та членів їх сімей. Підвищена увага законодавця до

¹ Олексюк, Н. С. Роль сім'ї військовослужбовця у забезпеченні боєздатності Збройних Сил України [Текст] / Н. С. Олексюк // Психологічні аспекти національної безпеки: тези Другої Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 153.

соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей зумовлена й тим, що грошове забезпечення, речове майно є, як правило, єдиним джерелом існування військовослужбовців, а доволі часто і членів їх сімей. Тобто, з огляду на зазначене законодавство держава взяла на себе всю повноту відповідальності за їх повне і всебічне матеріальне забезпечення.

Проте проблем у цій сфері більш ніж достатньо, в першу чергу тих, що пов'язані з недостатнім фінансуванням із боку держави всієї структури Воєнної організації, що породжує настання низки негативних чинників, які впливають на соціальний захист військовослужбовців і членів їх сімей та в цілому на соціальну і воєнну безпеку нашої держави. Стосовно цього Ю. М. Тодика обґрунтовано зазначав, що «реалізація соціальної політики держави прямо пов'язана з економічною ситуацією в країні. Зараз економіка України переживає глибоку, затяжну, системну кризу, що загрожує національній безпеці країни»¹.

Таким чином, соціальний захист військовослужбовців є важливим компонентом забезпечення не тільки воєнної, а й соціальної безпеки нашої держави та суспільства, яка у структурі національної безпеки також відіграє важливу роль. Як стверджує П. І. Шевчук, «гарантування соціальної безпеки окремої людини та суспільства слід вважати завданням соціального захисту»². Йдеться про те, що недостатній соціальний захист призводить не тільки до того, що військовослужбовці не зможуть за таких обставин у повному обсязі виконати покладені на них завдання.

Це питання набуває особливої актуальності з огляду на те, що такий стан із соціальним захистом може призвести та частково призводить до того, що військовослужбовці масово звільнятимуться з військових формувань, що, у свою чергу, може спричинити до соціального напруження та інші негативні наслідки. Тому спостерігається залежність забезпечення соціальної безпеки як складової національної безпеки від реалізації конституційних прав військовослужбовців та в цілому забезпечення належного проходження військової служби.

Крім цього, у ч. 5 ст. 17 Конституції України гарантовано соціальний і правовий захист не тільки осіб, що перебувають на військовій службі, а й членів їх сімей. Це є дуже важливою гарантією належного виконання військовослужбовцями своїх професійних обов'язків, оскільки, як

¹ Тодика, Ю. М. Основи конституційного ладу України. – С. 44.

² Шевчук, П. І. Соціальна політика [Текст] / П. І. Шевчук. – Львів : Світ, 2003 – С. 108.

зазначає Н. С. Олексюк, «сім'я військовослужбовця займає одне із провідних місць у забезпеченні функціонування Збройних Сил України. Від вирішення багатьох проблем, що виникли перед сучасною сім'єю військовослужбовця, залежить характер реформ, які здійснюються у Збройних Силах, а в цілому — боєздатність країни і характер процесів, що відбуваються як усередині, так і за її межами»¹.

Отже, не тільки соціальна захищеність осіб, що перебувають на військовій службі, безпосередньо впливає на стан забезпечення не тільки національної безпеки, а й членів їх сімей. В. Й. Пашинський із цього приводу слушно вказує, що «невиконання державою взятих зобов'язань щодо відповідного рівня соціального захисту негативно впливає на морально-психологічний стан військовослужбовців, соціальне самопочуття членів їх сімей і як результат на стан боєготовності Збройних Сил та забезпечення національної безпеки України»².

Наведені негативні приклади, що мають місце під час проходження військової служби, дають змогу констатувати, що їх виникнення пов'язано передусім із неналежною організацією проходження громадянами такої служби, а також байдужим та безвідповідальним ставленням різних посадових осіб. Це виявляється не тільки у тому, що держава виділяє недостатньо коштів для потреб Збройних Сил України та інших військових формувань, а й у тому, що вона не може забезпечити режим законності та правопорядку як у державі в цілому, так і у Воєнній організації зокрема. Майже нічого не робиться для підвищення правової культури громадян і військовослужбовців, у зв'язку з чим рівень такої культури є доволі низьким, у тому числі у військових посадових осіб. Але, як стверджує І. В. Шебалкін, створення Збройних Сил на якісно новій основі буде можливим тільки при формуванні у військовослужбовців високого рівня правової культури, що досягається за допомогою правового виховання³.

¹ Олексюк, Н. С. Роль сім'ї військовослужбовця у забезпеченні боєздатності Збройних Сил України. – С. 155.

² Пашинський, В. Й. Рівень соціального захисту військовослужбовців як фактор національної безпеки [Текст] / В. Й. Пашинський // Психологічні аспекти національної безпеки : тези Другої Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 167.

³ Шебалкін, І. В. Проблеми правового виховання в Вооруженных Силах Российской Федерации [Текст] / І. В. Шебалкін // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : Актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. – Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2006. – Вып. 62. – С. 106.

У державі відбувається постійне політичне протистояння, під час якого Воєнна організація розглядається переважно з точки зору впливу на неї представників різних політичних сил, що перебувають при владі. Прагнення до перерозподілу владних повноважень, у тому числі щодо керування Збройними Силами та іншими військовими формуваннями, під час якого нехтуються Конституція України та поточне законодавство, не сприяє підвищенню правової культури та дає негативний приклад нігілістичного ставлення до законодавства. Це впливає на стан виконання низки конституційних норм, які повинні гарантувати військовослужбовцям високий соціальний статус.

О. А. Іщенко зазначає, що військовослужбовцям належить найважливіша роль у вирішенні завдань оборони та безпеки держави, а тому їх нормальне існування та моральний стан мають бути пріоритетом у політиці держави¹. На жаль, про цей пріоритет важко говорити в сучасних умовах. А тому такий стан речей у свою чергу призводить до того, що військова служба не тільки не виконує своє соціальне призначення, яке полягає передусім у забезпеченні національної безпеки, а й доволі часто виступає загрозою для неї та порушує права людини. У зв'язку з цим виникає закономірне запитання про те, чи має держава право зобов'язувати громадян проходити військову службу, якщо вона не в змозі створити елементарні умови для її належного та безпечного проходження для безпеки як держави, суспільства, так і окремих осіб, у тому числі тих, хто перебуває у лавах Збройних Сил, інших військових формувань, або правоохоронних органів.

Наведене підтверджує, що забезпечення належного проходження військової служби набуває особливого значення. Швидко розв'язати всі проблеми, що існують у цій сфері, неможливо, оскільки для цього держава повинна реалізувати комплекс економічних, організаційно-правових, ідеологічних заходів, спрямованих на подолання негативних чинників, що впливають на процес проходження військової служби. Крім цього, необхідно, щоб положення ч. 5 ст. 17 Конституції України про те, що держава забезпечує соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей, чітко і в повному обсязі реалізовувалося на практиці. Як пише Г. О. Туманов, «держава і право,

¹ Іщенко, О. А. Реализация права на отдых военнослужащими как одно из условий поддержания боеготовности Вооруженных Сил Российской Федерации [Текст] / О. А. Ищенко // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : Актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. – Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2006. – Вып. 62. – С. 123–124.

керівники всіх рівнів повинні забезпечити такі стимули та їх сполучення, які б спонукали людей та організації діяти з максимальною віддачею та добиватися найкращих результатів»¹.

Ці слова повною мірою стосуються діяльності громадян України, що проходять військову службу, та Воєнної організації держави в цілому в напрямі забезпечення національної безпеки. Але тільки матеріальних складових для забезпечення належного проходження військової служби недостатньо. Необхідно також виробити шанобливе ставлення до військової служби, до військовослужбовців, піклуватися про підвищення престижу військової служби, різнобічно розвивати військовослужбовців, уживати заходів щодо забезпечення їх повноцінного відпочинку, і тільки у цьому разі зростатиме авторитет Воєнної організації, зміцнюватиметься українська державність, а отже, створюватимуться необхідні передумови для забезпечення національної безпеки України.

О. О. Григоренко зазначає, що у перші роки існування у незалежній Україні військ внутрішньої та конвойної охорони Міністерства внутрішніх справ України проблем з їх функціонуванням було дуже багато: слабка соціальна захищеність військовослужбовців, невисоке грошове утримання, невлаштованість із житлом, зменшення популярності військової служби, проблеми з матеріальним постачанням, із постачанням пального для техніки та ін. Проте, незважаючи на це, особовий склад у той час не тільки витримав такі негаразди, а й чітко та у повному обсязі виконував покладені на нього важливі завдання. Це було зроблено завдяки наполегливій роботі командирів та їх заступників з особового складу, які не послабили навчально-виховну роботу, позитивно впливали на своїх підлеглих, чітко контролюючи та мотивуючи військові колективи. У бригадах і частинах створено відділення та групи виховної та соціально-правової роботи. Дуже велику роль у підтриманні належного морально-психологічного стану особового складу відіграють газета «Ратник», а також свій ансамбль пісні і танцю². Наведене слід розглядати як позитивний досвід розв'язання дуже складних проблем організації належного проходження військової служби у непростих умовах начального етапу становлення української державності.

¹ Туманов, Г. А. Человеческий фактор государственного управления [Текст] / Г. А. Туманов // Сов. государство и право. – 1986. – № 10. – С. 6.

² Служимо народу України. Особовому складу військ внутрішньої та конвойної охорони присвячується [Текст]. – К., 1993. – С. 25–26.

Українська держава взяла на себе істотні зобов'язання, які знаходять свою конкретизовану в Основному Законі України. Саме вони є своєрідними конституційними обов'язками держави перед окремою особою та суспільством у цілому. Серед них дуже суттєве місце посідає обов'язок держави забезпечувати безпеку людини та суспільства. Цей конституційний обов'язок передусім зафіксовано у ч. 1 ст. 17 Конституції України, де зазначено, що найважливішими функціями держави є захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки.

Аналіз цієї конституційної норми дає можливість дійти висновку про те, що в ній йдеться про забезпечення трьох видів національної безпеки, а саме: про забезпечення економічної, інформаційної та воєнної безпеки. Про останню хоч безпосередньо і не вказано, але вона передбачає забезпечення суверенітету і територіальної цілісності, про які йдеться у зазначеній статті. Крім цього, їх забезпечення згідно з ч. 2 ст. 17 Конституції та ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України» покладається на Збройні Сили України.

Покладення саме на державу таких конституційних обов'язків є логічним та раціональним, оскільки у політичній системі держава є найбільш глобальним засобом розв'язання багатьох проблем, має розгалужений державний апарат та потужні можливості. Разом з тим ч. 1 ст. 17 Конституції України покладає цей обов'язок не тільки на державу, а й на весь Український народ. Питання полягає у тому, що національна безпека як фундаментальна категорія передбачає доволі велику кількість складників, які до неї входять. Серед них є такі особливі види безпеки, що потребують залучення до цього процесу не тільки держави та її органів, а й громадян України.

Тобто, їх забезпечення можна вважати справою всього Українського народу. Це передусім воєнна безпека та деякі інші. Однак є й такі види безпеки, які можуть бути забезпечені діяльністю виключно спеціалізованих органів, наприклад, інформаційна безпека, про яку йдеться у зазначеній конституційній нормі. З цього приводу Т. М. Слинко звертає увагу на те, що недостатньо вірно у ст. 17 сформульовано, що народ є суб'єктом відповідальності за забезпечення інформаційної безпеки, оскільки народ є суверенним¹. Це

¹ Слинко, Т. Н. Конституционно-правовые проблемы информационных отношений в аспекте обеспечения национальной безопасности в Украине [Текст] / Т. Н. Слинко [Текст] / Проблемы законности : респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1999. – Вип. 38. – С. 47.

твердження є вельми слушним, оскільки аксіоматично, що за невиконання обов'язків завжди встановлюється відповідальність, а, як впливає з вимог цієї норми, у зазначеному випадку саме народ є її суб'єктом. Отже, у ч. 1 ст. 17 Конституції України «зайвою» можна вважати тільки інформаційну безпеку, забезпечення якої є функцією виключно держави та її спеціалізованих органів, а не Українського народу.

Стосовно економічної безпеки вважаємо: те, що законодавець зробив її забезпечення справою не тільки держави, а й всього Українського народу, в цілому є вірним. У цьому разі слід ураховувати ст. 67 Конституції України, в якій встановлено, що всі зобов'язані сплачувати податки і збори, а на громадян покладається обов'язок подавати до податкових інспекцій декларації про майновий стан та доходи. Від належної реалізації зазначеного конституційного обов'язку суттєво залежить забезпечення економічної безпеки всієї держави, тобто народ шляхом своєчасної та належної сплати податків бере активну участь у забезпеченні економічної безпеки України.

Як уже зазначалося, виконання військового обов'язку взаємопов'язано з конституційним обов'язком захищати Вітчизну. У той же час необхідно усвідомлювати те, що ці конституційні обов'язки також пов'язані із конституційним обов'язком сплачувати податки. Це зумовлено тим, що саме від належної реалізації останнього обов'язку суттєвим чином залежить поповнення державного бюджету, стан економіки та проведення соціальної політики. Це у свою чергу є найважливішим підґрунтям забезпечення національної безпеки України взагалі та економічної, соціальної і воєнної безпеки зокрема.

Остання є не просто складовою національної безпеки, а й її фундаментом, у зв'язку з цим про неї прямо йдеться у ч. 1 ст. 17 Конституції України (захист суверенітету і територіальної цілісності). Відповідно до цього забезпечення воєнної безпеки є як найважливішою функцією держави, так і справою всього Українського народу. Стосовно цього Б. С. Ебзеев зазначає: «Держава, якщо вона демократична, не може мати інтересів, що відрізняються від інтересів народу»¹. Тобто, належна реалізація виконання конституційного обов'язку держави із забезпечення національної безпеки України пов'язана з виконанням громадянами конституційного військового обов'язку,

¹ Ебзеев, Б. С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности. – С. 97–98.

обов'язку щодо захисту Вітчизни, а також з належним проходженням військової служби.

Отже, можна дійти висновку про те, що формулювання ч. 1 ст. 17 Конституції України, яка покладає на Український народ забезпечення саме воєнної та економічної безпеки (крім інформаційної), в цілому є коректним. Забезпечення саме цих двох видів безпеки покладається не тільки на державу, а й на весь Український народ (ч. 1 ст. 17, ч. 1 та 2 ст. 65, ч. 1 та 2 ст. 67 Конституції України). Уперше подібне формулювання в історії розвитку вітчизняного конституційного процесу зафіксовано у ч. 1 ст. 29 Конституції УРСР 1978 р., де зазначалося, що захист соціалістичної Вітчизни належить до найважливіших функцій держави і є справою всього народу.

Отже, із ч. 1 ст. 17 Конституції України доцільно вилучити інформаційну безпеку та закріпити її у ч. 3 статті, де йдеться про повноваження відповідних військових формувань та правоохоронних органів. Замість інформаційної безпеки у зазначеній нормі слід закріпити екологічну безпеку з огляду на екологічний стан в Україні, ставлення до цієї проблеми громадян, а також вимоги ст. 66 Конституції України, відповідно до яких кожен зобов'язаний не заподіювати шкоди природі, відшкодовувати завдані ним збитки. Формулювання ч. 1 ст. 17 Конституції України про те, що забезпечення екологічної безпеки є не тільки функцією держави, а й справою всього Українського народу, суттєво б доповнило та підсилило значущість конституційних обов'язків, передбачених статтями 16 та 66 Основного Закону України.

Крім цього, у ч. 1 ст. 17 Основного Закону проголошено безпосередній зв'язок між забезпеченням національної безпеки (воєнної, економічної, а на базі останніх і соціальної та деяких інших видів безпеки) та реалізацією вимог статей 65 та 67 Конституції України, в яких йдеться про захист Вітчизни, проходження військової служби та сплату податків. Таким чином, ч. 1 ст. 17 Конституції підтверджує наявність взаємозв'язку перш за все між належним проходженням військової служби (ч. 2 ст. 65) та забезпеченням воєнної безпеки (ч. 1 ст. 17) як найважливішою складовою національної безпеки України.

Отже, відповідно до Конституції та поточного законодавства забезпечення національної безпеки України є не тільки обов'язком держави, а й справою всього Українського народу. Як слушно з цього приводу вказують Б. О. Демідов, О. Ф. Величко та І. В. Волощук, «воєнна сила — це величина інтегрована, яка втілює міцність зброй-

них сил не тільки, а й воєнної економіки, науки, морального духу народу та військовослужбовців»¹.

Таким чином, для належного забезпечення національної безпеки необхідна низка обставин, серед яких можна, наприклад, назвати забезпечення належного розвитку економіки, у процесі чого виконання конституційного обов'язку щодо сплати податків має дуже важливе значення, боєздатну Воєнну організацію, яка належним чином забезпечена бойовою технікою та іншими засобами для успішного виконання завдань, а також укомплектована професійним, морально стійким і соціально захищеним особовим складом, та народ, моральний дух і підготовка якого дозволять захистити Вітчизну за будь-яких умов, а також інші чинники. Але далеко не останню роль серед них мають відігравати саме особи, що проходять військову службу, які своєю повсякденною працею створюють особливий соціальний продукт — національну безпеку України.

У цьому аспекті слід розуміти й те, що найважливішим завданням військової служби є забезпечення воєнної безпеки, оскільки це випливає з її природи та соціального призначення. Разом із тим необхідно враховувати й те, що громадяни України проходять військову службу не тільки у Збройних Силах України, на які безпосередньо покладено забезпечення воєнної безпеки, а й в інших військових формуваннях та правоохоронних органах (Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України та ін.). На ці органи покладаються дещо інші завдання.

Наприклад, відповідно до ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України» на зазначений правоохоронний орган спеціального призначення у межах визначеної законодавством компетенції покладатиметься захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань із боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки України також входять попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції

¹ Системно-концептуальні основи діяльності у військово-технічній сфері. Книга 1. Концептуальні основи та елементи національної безпеки [Текст] / під ред. Б. О. Демидова. – К. 2004. – С. 278.

та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Отже, завданням Служби безпеки України є не тільки забезпечення воєнної безпеки, а й деяких інших видів національної безпеки, у тому числі державної безпеки. Частина 3 статті 17 Конституції України безпосередньо покладає обов'язок щодо забезпечення державної безпеки на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. У цій конституційній нормі прямо встановлено обов'язок відповідних військових формувань забезпечувати державну безпеку, яка є, на думку З. Д. Чуйко, «частиною національної безпеки»¹.

Таким чином, ця норма також указує на взаємозв'язок національної безпеки України і військової служби, оскільки у військових формуваннях та деяких правоохоронних органах громадяни проходять військову службу. Отже, належне проходження військової служби створює необхідні передумови для забезпечення різних видів безпеки, що у своїй єдності утворюють національну безпеку України.

Безперечно, проблема безпеки з початку її виникнення розглядалася передусім крізь призму воєнної складової. Держава вважалася у безпеці, коли були відсутні реальні та потенційні загрози нападу на неї ззовні, а також певним чином зсередини. У процесі розвитку людства, розширення та інтенсифікації суспільних відносин починає усвідомлюватися те, що існує дуже багато сфер суспільного та державного життя, яким може загрожувати небезпека. Таких сфер ставало дедалі більше. Як зазначає В. Л. Манилов, тільки в 70-ті роки ХХ ст. у зміст поняття «національна безпека» стали включатися не тільки воєнні або суміжні з ними проблеми, а й проблеми економічні та соціальні»².

На сьогодні проблема національної безпеки України охоплює цілу сукупність доволі різних сфер або видів безпеки, які необхідно відповідним чином забезпечувати. Це призвело й до того, що на відповідні органи держави, до компетенції яких входило забезпечувати тільки воєнну безпеку, стали покладатися обов'язки забезпечувати

¹ Чуйко, З. Д. Конституційні основи національної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» [Текст] / Зоряна Дмитрівна Чуйко. – Х., 2008. – С. 11.

² Манилов, В. Л. Безопасность в эпоху партнерства [Текст] / В. Л. Манилов. – М. : ТЕРРА, 1999. – С. 29.

й інші види безпеки. Наприклад, у зв'язку з підвищенням кількості терористичних актів у світі деякі держави почали покладати на власні збройні сили обов'язок боротися з їх проявами.

Г. П. Ситник, В. М. Олуйко та М. П. Вавринчук констатують такі особливості, що справляють значний вплив на процес відходу від традиційного розуміння національної безпеки як синоніму оборонної стратегії:

- демократичні перетворення на пострадянському просторі та в країнах Східної Європи;
- більш глибоке розуміння загрози нерозв'язання глобальних проблем безпеки життєво важливим інтересам особи і суспільства;
- усвідомлення більшістю держав взаємозалежності національної та міжнародної безпеки¹.

У радянський час про національну безпеку взагалі не йшлося, оскільки виникало питання лише про забезпечення безпеки держави, а не суспільства та окремої особи. Крім того, радянська держава, особливо на певних етапах свого розвитку, проводила таку політику, яка не тільки не забезпечувала безпеку громадян, а навпаки, створювала умови, за яких сама держава для громадян була суттєвим джерелом небезпеки.

Так, масові репресії 30-х років ХХ ст. є яскравим прикладом того, як за допомогою передусім осіб, що проходили військову службу, держава створювала небезпеку не тільки для окремих громадян, а й для суспільства в цілому. Як зазначає Б. А. Кормич, у СРСР термінологію, пов'язану з національною безпекою, не використовували, а перші розробки в цій сфері з'явилися у 1990-х роках зі створенням Фонду національної та міжнародної безпеки. Можливо, таку ситуацію можна пояснити тим, що СРСР мав власні, які базуються на комуністичній ідеології, методи обґрунтування своїх, часто протиправних дій².

Радянська держава на певних етапах свого розвитку не тільки не змогла забезпечити безпеку суспільству та окремим особам, але й безпосередньо була джерелом небезпеки для них. Крім цього, поставивши суспільство у такий небезпечний стан, державі було набагато важче забезпечувати навіть власну воєнну безпеку. У зв'язку з цим

¹ Ситник, Г. П. Національна безпека України: теорія і практика [Текст] / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук : навч. посіб. [Текст] / за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький; К. : Кондор, 2007. – С. 131.

² Кормич, Б. А. Правовий зміст поняття «національна безпека [Текст] / Б. А. Кормич // Митна справа. – 2003. – № 1. – С. 117.

радянська держава не змогла попередити напад фашистської Німеччини на СРСР, а також у перші фази війни активно протистояти цьому нападу, оскільки масові репресії призвели до втрати кваліфікованих кадрів у армії, залякування та зневіри основної маси населення, його деморалізації, що виявилось у небажанні не тільки служити їй, а й захищати її.

На такому прикладі чітко простежується необхідність єдиного підходу до забезпечення безпеки як держави, так і суспільства, а також окремої людини. Більш того, на думку В. В. Мамонова, така ситуація призвела в подальшому навіть до розпаду Радянського Союзу як такого. Зокрема, цей дослідник указує на те, що «придушення особистої безпеки, з одного боку, та ігнорування інтересів безпеки суспільства — з другого, призвели до того, що СРСР — держава, у безпеці якої мало хто сумнівався, — у 1991 році припинила існування як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність»¹.

В Українській державі йдеться вже саме про національну безпеку, за якою захисту підлягають інтереси не тільки держави, а й суспільства та окремого індивіда. Більш того, аналіз законодавства у цій царині дає змогу дійти висновку про те, що інтереси людини у цьому аспекті є більш значними порівняно з інтересами держави. Як зазначає З. Д. Чуйко, «в Україні окремі аспекти національної безпеки уперше були закріплені в Декларації про державний суверенітет України»².

Саме поява категорії «національна безпека» вимагає від усіх державних органів переорієнтуватися та у своїй діяльності забезпечувати всі об'єкти національної безпеки залежно від їх компетенції. У цьому аспекті військова служба не може бути винятком та відповідно на осіб, що її проходять, покладаються обов'язки захищати не тільки державу, а й суспільство та навіть окрему людину, керуючись при цьому фундаментальним принципом, за яким людина є найвищою соціальною цінністю.

Тобто, зміна підходу стосовно безпеки впливає на всі сторони державного та суспільного життя, а також позначається на процесі проходження військової служби. У зв'язку з цим підвищуються вимоги як до Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохо-

¹ Мамонов, В. В. Становление национальной безопасности Российской Федерации [Текст] / В. В. Мамонов // Изв. вузов. Правоведение. – 2001. – № 3 (237). – С. 73–74.

² Чуйко, З. Д. Конституційні основи національної безпеки України. – С. 7.

ронних органів, так і до окремих осіб, які проходять військову службу в їх підрозділах. Однак на практиці, як уже зазначалося, Збройні Сили доволі часто не тільки не забезпечують належним чином національну безпеку, а й виступають загрозою безпосередньою для неї.

У той же час треба розуміти, що забезпечення національної безпеки України є багатогранною діяльністю не тільки Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів, а й інших органів та в цілому механізмі держави, у тому числі інститутів громадянського суспільства. Головним завданням осіб, що проходять військову службу, залишається все ж таки забезпечення передусім воєнної та деяких інших тісно пов'язаних із нею видів безпеки.

Це зумовлено тим, що, забезпечуючи, наприклад, воєнну безпеку, ці особи створюють реальну можливість для інших державних органів, громадських організацій у межах їх компетенції та можливостей активно забезпечувати інші види безпеки, які внаслідок своєї специфіки військовою службою забезпечені бути не можуть. Саме тому воєнну безпеку слід розглядати як базову та фундаментальну, а військову службу, її належне проходження — як основу забезпечення національної безпеки України в цілому.

Крім цього, треба пам'ятати, що особливість геополітичного розташування України свідчить про те, що від стабільності та безпеки у нашій державі багато у чому залежать стабільність та безпека в цілому регіоні. Взагалі від належного забезпечення національної безпеки будь-якої держави залежить рівень безпеки всього світу, і Україна стосовно цього не є винятком. Як зазначає В. Пилипчук, «у подоланні глобальних викликів і загроз ключова роль, як і раніше, залишається за суверенними державами за умови посилення їх співпраці та взаємної відповідальності»¹. А також, навпаки, будь-які загрози одній державі можуть перерости на загрози цілому регіону або навіть всьому світу.

Б. А. Кормич у цьому аспекті звертає увагу на те, що «сучасні процеси глобалізації призводять до стирання меж між внутрішньо-державними та міжнародними проблемами. Будь-які критичні ситуації в окремій державі, зокрема екологічна або економічна криза, порушення прав людини, соціальні, національні або військові кон-

¹ Пилипчук, В. Теоретико-правові проблеми подолання глобальних викликів і загроз національній безпеці [Текст] / В. Пилипчук // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 26.

флікти, миттєво позначаються на стабільності та розвитку цілих регіонів і здатні перетворитися в міжнародні¹. Отже, проблема національної безпеки, у тому числі проходження військової служби виходить на рівень глобальних проблем, розв'язання яких є актуальним завданням як держави, так і суспільства.

У сучасній Українській державі проблему реалізації прав і свобод військовослужбовців належним чином не розв'язано, наслідком чого є те, що Воєнна організація нашої держави функціонує недостатньо ефективно. Звичайно, на цей процес впливають й інші чинники, серед яких можна, наприклад, назвати неналежне забезпечення бойовою технікою та озброєнням. Однак саме проблема прав військовослужбовців відіграє ще більш важливу роль. Крім цього, державі необхідно не забувати про зобов'язання, які вона взяла на себе перед громадянами, що проходять військову службу в підрозділах її Воєнної організації.

Ці зобов'язання закріплено у статтях 1, 3 та 17 Конституції України, у Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та деяких інших нормативно-правових актах. Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник та В. Т. Білоус слушно вказують на нагальну необхідність вкласти значні кошти для забезпечення армії високопрофесійним особовим складом, високоточними системами озброєння та сучасною військовою технікою. «На жаль, – констатують вони, – таких коштів держава сьогодні не має»².

Таким чином, глобальні проблеми забезпечення національної безпеки окремо взятих держав та світової безпеки багато у чому залежать від стабільності під час проходження військової служби, реалізації конституційних прав військовослужбовців та інших чинників. Проте в Україні права і свободи військовослужбовців реалізуються недостатньо, у зв'язку з чим необхідно, аби названа проблема на теперішньому етапі державотворення посіла одне з чільних місць серед багатьох пріоритетних для вирішення завдань, що стоять перед нашою державою.

¹ Кормич, Б. А. Правовий зміст поняття «національна безпека». – С. 118.

² Нижник, Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посіб. [Текст] / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус. – Ірпінь, 2000. – С. 238.

Висновки

1. На Збройні Сили України та інші військові формування покладено обов'язок щодо забезпечення національної безпеки України. Однак для цього державі недостатньо їх створити та запровадити порядок проходження військової служби. Держава має організувати та забезпечити умови для якісного її проходження та належного виконання своїх функціональних обов'язків кожним військовослужбовцем. Це пов'язано із тим, що проходження військової служби є дуже складним процесом, який передбачає здійснення сукупності різноманітних дій та створення відповідних умов для цього. З метою досягнення результативного проходження військової служби дуже важливого значення набувають гарантування особистої недоторканності та поваги гідності військовослужбовців, дотримання їх конституційних прав і свобод, соціальний захист військовослужбовців та членів їх сімей, підтримання у військових підрозділах порядку та військової дисципліни, належного морально-психологічного стану військовослужбовців, проведення навчань та постійного підвищення бойової майстерності та професіоналізму, забезпечення безпеки, у тому числі збереження і зміцнення здоров'я особового складу, попередження злочинності та вжиття інших важливих заходів із боку як держави, командування, так і окремих військовослужбовців.

2. Сучасний стан проходження військової служби свідчить про непоодинокі факти нестатутних відносин між військовослужбовцями, поширені випадки приниження їх честі та гідності, використання військової техніки та військовослужбовців не за призначенням, недостатнє виділення коштів як для проведення навчань та бойової підготовки, так і для забезпечення соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей, та інші факти, що негативно впливають на належне проходження військової служби та виконання своїх функціональних обов'язків кожним військовослужбовцем. Неналежним чином організоване проходження військової служби створює загрози національній безпеці України та тягне за собою порушення прав людини і громадянина.

3. На взаємозв'язок належного проходження військової служби та забезпечення національної безпеки вказано у ст. 17 Конституції України, яка покладає забезпечення економічної та воєнної безпеки не тільки на державу, а й на Український народ. У той же час формулю-

вання ч. 1 ст. 17 Конституції України є не зовсім коректним. Із зазначеної норми слід вилучити інформаційну безпеку та закріпити її у ч. 3 цієї статті, де йдеться про повноваження відповідних військових формувань та правоохоронних органів. Замість інформаційної безпеки у зазначеній нормі доцільно закріпити екологічну безпеку.

§ 2. Дотримання прав і свобод громадян України в контексті проходження військової служби

Проблема прав і свобод людини і громадянина, а також гарантій їх реалізації у сучасних умовах розвитку української державності набуває особливого значення. Вона виходить на якісно нові рівні та посідає провідне місце у діяльності як держави, так і світового співтовариства. Україна, взявши на себе суттєві зобов'язання у цьому напрямі, має вживати всіх заходів щодо належної реалізації та забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Всю логіку побудови тексту Основного Закону України спрямовано на те, щоб їх належним чином забезпечити та гарантувати.

Проте на практиці у галузі прав людини виникає чимало проблем, що пов'язаних із сукупністю негативних чинників. У зв'язку з цим конституційні права і свободи людини і громадянина реалізуються не у повному обсязі, а подекуди навіть і грубо порушуються. Не краща ситуація і з проблемою прав і свобод громадян, що проходять військову службу. Це пов'язано із багатьма об'єктивними та суб'єктивним чинниками, а також із тим, що зазначена проблема в Україні тільки починає досліджуватися. Проте останнім часом з'явилося декілька робіт, безпосередньо присвячених цій тематиці. Серед них, зокрема, можна назвати роботи І. І. Качана¹, В. Й. Пашинського², О. М. Царенко³ та ін.

Крім цього, в нашій державі ця проблематика перебуває під постійною увагою правозахисних організацій, які здійснюють моніто-

¹ Качан, І. До питання про соціальний захист військовослужбовців [Текст] / І. Качан // Право військової сфери. – 2005. – № 3–4. – С. 16–18.

² Пашинський, В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні. – 205 с.

³ Царенко, О. М. До питання про конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні [Текст] / О. М. Царенко // Острозьк. акад. Наук. зап. – Сер. «Право». – Вип. 2. ч. 1. – Острог, 2001. – С. 219–224.

ринг порушення прав військовослужбовців, особливо тих, хто проходить строкову військову службу¹. У Росії цією проблемою займалися та займаються багато вчених (М. В. Артамонов², Г. І. Колібаба³, Ю. І. Мігачов⁴ та ін.).

У зв'язку з цим ми не ставимо за мету проаналізувати всю сукупність конституційних прав і свобод та дати їм теоретичну характеристику, оскільки це тема окремого дослідження. Необхідно лише з'ясувати особливості конституційного регулювання прав і свобод громадян у зв'язку з проходженням останніми військової служби, а також виявити, як вона може вплинути на реалізацію прав військовослужбовців, а також осіб, що її не проходять. Це у свою чергу надасть можливість краще з'ясувати сутність військової служби, особливості її проходження громадянами України.

Проблема конституційних прав і свобод військовослужбовців має певну специфіку порівняно з класичними дослідженнями прав і свобод. Вона полягає передусім у тому, що цю проблему не можна розглянути поза проблематикою забезпечення національної безпеки та оборони. Це пов'язано із тим, що права, свободи та обов'язки, які є квінтесенцією правового статусу громадян, котрі проходять військову службу, визначаються законодавством із урахуванням необхідності чіткого та беззастережного виконання такими особами своїх професійних обов'язків із метою забезпечення оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності, забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону. Тобто, на осіб, що проходять військову службу, Конституцією України покладаються завдання, безпосередньо пов'язані з безпечним існуванням людини, суспільства та держави. В. М. Корякін стосовно цього зазначає, що особи, які несуть військову службу, «виконують конституційно значущі функції, чим обумовлюються їх правовий статус, а також зміст та характер обов'язків держави стосовно них. Обов'язки,

¹ Моніторинг порушення прав військовослужбовців строкової служби [Текст] / упоряд. М. А. Крюкова – Х. : Фолио, 2004; Торжественно присягаю... О войнах, погибших в мирное время [Текст] / Харьков. обл. союз солдат. матерей. – Х. : Фолио, 2004; Права людини в Україні – 2005. Доповідь правозахисних організацій [Текст] / за ред. С. Захарова, І. Рапп, В. Яворського [Текст] / Укр. Гельс. спілка з прав людини, Харків. правозах. група. – Х. : Права людини, 2006.

² Артамонов, Н. В. Правовой статус военнослужащих в СССР [Текст] / Н. В. Артамонов. – С. 19–27.

³ Основы советского военного законодательства [Текст] : учеб. пособие.

⁴ Мигачев, Ю. И. Военное право : учебник [Текст] / Ю. И. Мигачев, С. В. Тихомиров.

що покладаються на осіб, які несуть військову службу, передбачають необхідність виконання ними поставлених завдань у будь-яких умовах, у тому числі пов'язаних зі значним ризиком для життя та здоров'я, що тягне за собою обов'язок держави гарантувати їм матеріальне забезпечення, достатнє для успішного виконання ними поставлених завдань»¹. Отже, з одного боку, держава для таких осіб передбачає певні додаткові гарантії, а з другого — обмежує деякі конституційні права і свободи, чим визначається певна специфіка.

Для її виявлення передусім слід порівняти категорії «безпека людини» та «безпека держави», а також установити, що має пріоритет у суспільному та державному житті: забезпечення прав людини або забезпечення національної безпеки. Іншими словами, треба виявити саму філософію Конституції України стосовно того, що більше повинно враховуватися при конструюванні статусу військовослужбовця на рівні поточного законодавства: інтереси людини (ст. 3 Конституції) або інтереси держави (ст. 1 Конституції).

У зв'язку з цим доцільно знову повернутися до проблематики безпеки. Це пов'язано із тим, що наукова проблема національної безпеки є спорідненою з багатьма іншими дуже важливими, сучасними та актуальними науковими проблемами. Але вона знаходить своє найбільш тісне переплетіння, взаємозв'язок та взаємозумовленість саме із проблемою прав людини та громадянина.

Отже, з огляду на наявність багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників, права людини і національну безпеку можна вважати найважливішими та основоположними науковими проблемами сучасної цивілізації, що мають фундаментальний характер та можуть розглядатися крізь призму пріоритетності в розвитку наукової думки на сучасному етапі. Але разом із тим, виникають питання про першочерговість цих проблем та їх пріоритетність одна щодо одної.

Для визначення того, якій із названих двох проблем можливо надати перевагу, слід урахувати сукупність обставин, що визначають їх об'єктивну важливість. У цьому разі треба виходити також із того, що має в сучасному житті пріоритет — безпека особистості, чи безпека держави. Це у свою чергу, можна визначити завдяки встановленню того, що має першочергове та пріоритетне значення: людина над державою чи, навпаки, остання займає домінуюче положення.

Безперечно, об'єктивний історичний процес та логіка суспільного життя дають змогу переконатися у тому, що в будь-якому разі

¹ Корякин, В. М. Введение в теорию военного права [Текст] : монография. – С. 37.

людина повинна займати пріоритетне становище стосовно держави, оскільки саме вона посідає первинне місце, а держава для того і створюється, щоб із максимальною ефективністю захистити людину та створити для неї гідні умови. Про викладене свідчить і той факт, що саме люди у процесі розвитку створили державу з метою свого забезпечення та захисту.

Інакше кажучи в такому разі держава розглядається як вторинний та похідний феномен стосовно людської особистості. Безумовно, у світовій та вітчизняній історії, історії політико-правової думки людина не завжди перебувала у спектрі першочергової уваги та значення стосовно держави. Проте в цілому можна стверджувати, що все ж таки історія людства, її позитивний або негативний досвід, але в будь-якому разі однаково досвід, переконливо свідчать про те, що саме людина має посідати первинне, провідне і центральне місце та розглядатися як найвища соціальна цінність. Як зазначає у зв'язку з цим О. А. Лукашева, «і хоча розвиток людства шляхом свободи не був поступальним нарощуванням лише прогресивних засад, історичний прогрес протороює собі шлях через усі випадковості та хаотичні нагромадження соціального розвитку»¹.

З огляду на цей підхід слід зауважити, що державне будівництво незалежної України з 1991 р. було започатковано саме на таких засадах. Тобто, при будівництві всіх сфер державного та суспільного життя Українська держава прагнула проводити свою діяльність крізь призму положення про те, що людина — найвища соціальна цінність. Це відображено і в Конституції України.

Але в сучасному науковому просторі лунають думки, за якими Конституція з огляду на побудову конституційного тексту, розміщення розділів та статей, віддає перевагу не людині, а державі, оскільки у ст. 1 Основного Закону закріплено положення, що визначає ключові параметри держави, і тільки в її ст. 3 йдеться про людину. Крім цього, розділ I Конституції України «Загальні засади», що визначає основи конституційного ладу України, начебто стосується перш за все держави та її функціонування, а лише у розділі II йдеться про людину, її права і свободи.

Також виходячи з наведеної позиції, український законодавець, нібито керуючись логікою побудови законодавства у світлі надання

¹ Права человека : учеб. для вузов [Текст] / отв. ред. Е.А. Лукашева. – М. : НОРМА (Издат. группа НОРМА – ИНФРА М), 2002. – С. 14.

переваги захисту інтересів держави, й інші нормативні акти конструює у зазначеному руслі. Зокрема, розділ I Особливої частини КК України ставить під свій захист саме основи національної безпеки України, а кримінально-правовою охороною людини опікуються лише II та деякі інші наступні розділи Особливої частини КК України.

Проте зазначений підхід до особливостей конструювання вказаних нормативних актів, у тому числі Конституції України, та аргументи, що наводяться на його користь, слід розцінювати критично, оскільки він не може розглядатися як такий, що повною мірою відповідає дійсності. Річ у тім, що особливості побудови тих чи інших законів, про які йшлося, спрямовані не на те, аби створити законодавство, яке надає перевагу державі над людиною, а на те, аби створити сильну державу, яка б, діючи в рамках Конституції та законів України, створювала усі можливі, необхідні та достатні умови для повного і всебічного забезпечення та реалізації положення про те, що людина — найвища соціальна цінність.

В. В. Путін у цьому контексті слушно зазначає, що сильна держава неможлива без поваги до прав людини. Тільки демократична держава здатна забезпечити баланс інтересів особистості і суспільства, поєднати та узгодити приватну ініціативу із загальнонаціональними завданнями. Тому так важко знайти вихід із хибного конфлікту між цінностями приватної свободи та інтересами держави. Спір про співвідношення сили і свободи — старий як світ. Він й досі породжує спекуляції на тему диктатури і авторитаризму. Наша позиція дуже проста: тільки сильна, якщо комусь не подобається слово «сильна», скажімо, ефективна та демократична держава в змозі захистити громадянські, політичні, економічні свободи, здатна створити умови для благополучного життя людей¹.

Отже, аналізуючи проблему розміщення розділу Конституції України, що регламентує права і свободи людини і громадянина і знаходиться під номером два, можна дійти висновку про те, що це є цілком доцільним, обґрунтованим та таким, що не суперечить логіці побудови Конституції України як Основного Закону правової, соціальної, демократичної держави, в якій людина розглядається як найвища соціальна цінність.

Більш того, не можна стверджувати, що розділ I Основного Закону обходить увагою людину, її права і свободи, навпаки, у ньому,

¹ Путин, В. В. Избранные речи и выступления [Текст] / В. В. Путин. – М. : Кн. мир, 2008. – С. 39.

посідаючи далеко не останнє місце, розміщено положення, що визначають саму філософію людського буття у державі і суспільстві. В. Я. Тацій у цьому аспекті вказує на те, що «Конституція — основоположний нормативно-правовий акт, в якому всі його складові частини і норми чітко взаємопов'язані. Разом із тим є приписи, що визначають саму її філософію й ідеологію. До них насамперед слід віднести ст. 3 Основного Закону»¹.

Ця вельми важлива норма якраз і міститься в розділі I Конституції України, що відповідає логіці побудови Основного Закону як найважливішого нормативно-правового акта. Крім цього, не можна не погодитися з Ю. М. Тодикою, який зазначав, що знайдено більш оптимальний варіант, оскільки забезпечення прав особистості визначається загальним рівнем держави та суспільства, а він закладається в засадах конституційного ладу. Саме у ньому втілюються світові цінності конституціоналізму, та, звісно, засади конституційного ладу мають передувати всім іншим розділам Конституції, у тому числі засадам правого статусу особистості².

Звичайно, з наведеної логіки побудови конституційного тексту на теренах сучасного світу є винятки, тобто у конституціях певних країн спостерігається інший підхід щодо цього. Наприклад, в Основному законі ФРН 1949 р. розділ, присвячений правам людини і громадянина, посідає в конституційному тексті перше місце³. Безумовно, така логіка побудови конституційного тексту свідчить про особливе ставлення законодавця до проблеми прав і свобод людини і громадянина, але, як уявляється, істотного впливу на реалізацію прав і свобод людини і громадянина цей підхід не справляє.

Однак Основний Закон України, незважаючи на відмінність у цьому аспекті від деяких зразків побудови конституційного тексту, все однаково приділяє людині, її правам і свободам суттєву увагу. Цю обставину не можна розглядати як приниження значущості і ролі людини у державному та суспільному житті, а навпаки, слід вважати створенням відповідних законодавчих передумов для розвитку і діяльності Української держави в руслі ставлення до людини як до

¹ Тацій, В. Я. Юридична наука та її значення у формуванні правової системи України [Текст] / В. Я. Тацій // Матеріали наук. конф. «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства». 21–22 червня 2001 р., Харків» [Текст] / упоряд. Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. – Х. : Право, 2001. – С. 12–13.

² Тодика, Ю. М. Основи конституційного ладу України [Текст] : монографія. – С. 12.

³ Конституции зарубежных государств [Текст] : учеб. пособие. – С. 68–121.

найвищої соціальної цінності. Крім цього, про ставлення українського законодавця до зазначеної проблеми яскраво свідчать вимоги ст. 157 Конституції України.

Наведений припис у категоричній формі забороняє змінювати Конституцію України у тому разі, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України. Як видно, правам людини цей конституційний припис віддає перевагу, оскільки зазначає про них у першу чергу. Тобто, права людини є пріоритетом та обмежуючим чинником для держави. Як зазначає П. М. Любченко, характер взаємовідносин держави і людини можна описати досить простою формулою: «державна влада закінчується там, де починаються права і свободи людини і громадянина».

Тому з огляду на це можна стверджувати, що Конституція України створила таку модель побудови Української держави, яка спрямовує її діяльність у напрямі віддання безумовного пріоритету людини над державою, не принижуючи значення останньої у процесах державного та суспільного життя. Як пише з цього приводу Б. С. Ебзеев, для суспільства однаково небезпечна гіпертрофія як колективного, так й індивідуального підходу. Будь-яке перебільшене колективне начало веде до тоталітарних форм організації суспільства та відмови від індивідуальності, придушення інакомислення, ігнорування, а нерідко й прямого заперечення прав та інтересів меншості, основних прав і свобод людини і громадянина. У свою чергу, будь-яка гіперболізація ролі індивідуального начала в організації суспільного життя ініціює анархічне свавілля, що може призвести до руйнації державності та прийнятих у суспільстві норм людського співжиття¹.

Доволі схожу позицію займають також С. П. Ситник, В. М. Олуйко та М. П. Вавринчук, які стверджують, що у разі підпорядкування безпеки суспільства безпеці держави це призводить до тоталітаризму, а в разі абсолютизації безпеки особи — до хаосу і громадянського конфлікту, що, як правило, призводить не тільки до втрати безпеки держави та безпеки суспільства, а й до втрати безпеки людини. Тому безпека міжнародного співтовариства, держави, як і безпека суспільства, необхідні для забезпечення індивідуальної безпеки, а безпека

¹ Ебзеев, Б. С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности. – С. 49.

особи врешті-решт зумовлює стабільність та безпеку всього соціального організму, аж до людства загалом¹.

Отже, викладене свідчить про те, що, виходячи з самої філософії Конституції України, людина дійсно має першочергове і пріоритетне значення, та саме її права і свободи визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Це положення Основного Закону України можна розглядати як принцип, покладений в основу системи взаємодії людини і держави. Як стверджує О. Ю. Рыбаков, взаємодія особистості і влади передбачає не тільки наявність комплексу прав, свобод та відповідальності як інститутів, а й певну систему ціннісних відносин між ними².

На підставі наведеної позиції, якщо її розглядати в контексті національної безпеки України, є можливість установити, що вона чітко, в повному обсязі зумовлює пріоритетне становище безпеки особистості над безпекою держави. Б. О. Демідов, О. Ф. Величко та І. В. Волошук зазначають, «у демократичних країнах безпека особистості є пріоритетною стосовно безпеки суспільства та держави»³.

Цей пріоритет чітко визначено і в Законі України «Про основи національної безпеки України», який, розвиваючи положення Конституції, визнає права і свободи людини і громадянина як пріоритетний напрям діяльності держави у галузі забезпечення національної безпеки України. Так, зокрема, у ч. 1 ст. 3 цього Закону йдеться про те, що об'єктами національної безпеки є людина і громадянин — їх конституційні права і свободи. Крім цього, у ньому також зазначено, що основними принципами забезпечення національної безпеки є пріоритет прав і свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 5). Згідно з ч. 1 ст. 6 названого Закону пріоритетами національних інтересів України є гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина, а ч. 27 ст. 8 передбачає, що основними напрямками державної політики з питань національної безпеки України у внутрішньополітичній сфері є забезпечення неухильного додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Тому, як зазначається у війсьній літературі, система безпеки суспільства та держави має будуватися при першочерговому врахуванні

¹ Ситник, Г. П. Національна безпека України: теорія і практика.

² Рыбаков, О. Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности [Текст] / О. Ю. Рыбаков. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — С. 7.

³ Системно-концептуальні основи діяльності у військово-технічній сфері. Кн. 1. Концептуальні основи та елементи національної безпеки. — С. 31.

життєво важливих інтересів особистості¹. А до останніх слід перш за все відносити конституційні права і свободи, їх належну та всебічну реалізацію.

Проте, враховуючи той факт, що головним суб'єктом забезпечення національної безпеки виступає саме держава, при відданні пріоритету безпеці особистості слід брати до уваги те, що нівелювання або приниження проблеми безпеки держави у цьому разі може призвести до порушення необхідного балансу в системі забезпечення національної безпеки, і це неминуче позначиться на проблемі безпеки людини і громадянина. О. Ю. Рыбаков наголошує на тому, що «явна перевага індивідуальності, радикалізм у розумінні апріорності інтересів особистості призведуть до абсолютизації персонального начала і забуття колективного, суспільного, державного»².

Тому за наявності пріоритету безпеки особистості проблема безпеки держави не повинна забуватися та занепадати. Тобто, в цьому разі під зазначеним пріоритетом слід розуміти лише те, що захищеність держави починається із захищеності саме окремо взятого індивіда, чим і визначається певна ступінь пріоритету безпеки людини над безпекою держави.

Як пише І. В. Гончаров, «однією з основних умов природного та гармонійного розвитку людини і суспільства є стабільний розвиток держави, що передбачає багатоманітність взаємопов'язаних чинників, найбільш значущими з яких є діяльність держави щодо забезпечення захищеності інтересів окремої особистості та суспільства в цілому. Забезпечення захищеності цих інтересів державою неможливе без дотримання її власної безпеки в силу їх природного зв'язку»³.

Таким чином, не можна стверджувати, що пріоритет безпеки особистості є абсолютним та таким, що явно ставить у домінуюче становище указану безпеку над безпекою держави. Тим більше, що, як зазначається у спеціальній літературі, «поняття безпеки для особистості, суспільства та держави не в усьому збігаються. Безпека для особистості означає реалізацію її невід'ємних прав і свобод. Для

¹ Системно-концептуальні основи діяльності у військово-технічній сфері. Книга 1. Концептуальні основи та елементи національної безпеки. – С. 38.

² Рыбаков, О. Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности. – С. 7.

³ Гончаров, И. В. К вопросу о понятии конституционной безопасности федерального государства [Текст] / И. В. Гончаров // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 104.

суспільства безпека полягає в досягненні та підтриманні суспільної згоди, у збереженні та примноженні його матеріальних та духовних цінностей, у зміцненні демократії та створенні правової, соціальної держави. Національна безпека стосовно держави передбачає внутрішню стабільність (політичну, економічну, соціальну), надійну обороноздатність, суверенітет, незалежність, територіальну цілісність, рівноправне та взаємовигідне міжнародне співробітництво»¹.

Проте, не зважаючи на наявний пріоритет людини над державою, а також на певний пріоритет безпеки людини над безпекою держави, все одно можна стверджувати, що проблеми прав людини і громадянина, а також національної безпеки України мають важливе та рівне значення і одна без одної існувати не зможуть. В. Д. Зорькін, тлумачучи конституційне положення про те, що людина є найвищою соціальною цінністю, виходить із того, що «інтереси особистості — це і є інтереси держави»². Тому вважаємо, що не можна віддавати пріоритет будь-якій із названих проблем, в якому б аспекті вони не розглядалися.

Стосовно цього доволі чітку позицію висловила О. Ю. Тодика: «Конкуренція конституційних цінностей — прав людини та безпеки — не повинна «підсікати» права та свободи особистості. Важливо тут знайти «золоту середину»³. Крім цього, «права людини та безпека тісно між собою взаємозв'язані. Їх розділити складно, практично неможливо»⁴.

Цей підхід підтверджується й позицією законодавця, який у Законі України «Про основи національної безпеки України», даючи визначення національної безпеки, виходить із того, що під останньою слід розуміти захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Тобто, проблема національної безпеки України однаково стосується проблеми безпеки особистості та безпеки держави і суспільства, а отже, знаходить свій безпосередній взаємозв'язок, взаємозумовленість із проблемою прав і свобод людини та громадянина.

¹ Системно-концептуальні основи діяльності у військово-технічній сфері. Кн. 1. Концептуальні основи та елементи національної безпеки. – С. 122.

² Зорькін В. Д. Россия и Конституция в XXI веке. Взгляд с Ильинки. – С. 32.

³ Тодика О. Ю. Народовластие в условиях глобализации [Текст] : монография. – С. 76.

⁴ Там само. – С. 77.

Таким чином, на підставі викладеного, можна стверджувати, що забезпечення конституційних прав людини — є найважливішою проблемою в аспекті забезпечення національної безпеки України. Є всі підстави вважати належне забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина однією з найважливіших передумов забезпечення національної безпеки України.

У той самий час необхідно мати на увазі і те, що згідно з конституційним принципом рівноправності, закріпленим у ст. 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, тобто норми, присвячені людині як найвищій соціальній цінності, в повному обсязі поширюються й на громадян, які проходять військову службу.

Крім цього, неухильне забезпечення конституційних прав військовослужбовців та питання їх соціального захисту найсуттєвішим чином впливають на реалізацію державної політики в галузі забезпечення національної безпеки України, оскільки серед багатьох проблемних питань, розв'язання яких безпосередньо пов'язано із забезпеченням національної безпеки, питання конституційних прав військовослужбовців посідає одне з чільних місць.

Проблема конституційних прав і свобод громадян, що проходять військову службу — це комплексна проблема, яка в умовах розбудови української державності, сучасних умовах проведення військової реформи набуває особливої значущості. Конституційні права військовослужбовців закріплено на конституційному рівні. Але у зв'язку з тим, що функціонування Воєнної організації держави, а також особливості військової служби як державної служби особливого характеру визначають певну специфіку і позначаються на реалізації конституційних прав військовослужбовців, законодавець на підставі норм Конституції України, враховуючи зазначені особливості, суттєво деталізує право військовослужбовців за допомогою поточного законодавства, в якому ці права отримують свій подальший розвиток та уточнення і перш за все в законах України «Про оборону України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про військовий обов'язок і військову службу» та ін.

Разом із тим, враховуючи те, що проблема прав людини є домінуючою в аспекті забезпечення національної безпеки, у статусі осіб, що проходять військову службу, не повинні нехтуватися права і свободи на користь виключно забезпечення такими особами національної

безпеки та оборони. Виходячи з самої філософії Основного Закону України, особа, що проходить військову службу, незважаючи на завдання, які на неї покладено, повинна розглядатися державою та суспільством як найвища соціальна цінність.

У зв'язку з цим у названих нормативно-правових актах при конструюванні статусу військовослужбовця має бути знайдено оптимальний баланс між необхідністю забезпечення національної безпеки і оборони та необхідністю забезпечення статусу військовослужбовця як найвищої соціальної цінності. У цьому випадку мається на увазі те, що обмеження конституційних прав і свобод військовослужбовців повинні бути оптимальними та запроваджуватися виключно для належного виконання покладених на них обов'язків, а також не припинювати їх статус як повноцінних громадян України. При цьому Конституція України, як уже зазначалося, забороняє при такому конструюванні нехтувати правами людини на користь забезпечення національної безпеки та оборони.

Інакше кажучи, згадані нормативно-правові акти мусять встановлювати тільки такі обмеження прав і свобод військовослужбовців, які є обґрунтованими, сприяють виконанню такими особами завдань із забезпечення національної безпеки та оборони, а також не порушують фундаментальний принцип, відповідно до якого військовослужбовець — найвища соціальна цінність.

Як зазначає М. В. Артамонов, виконання додаткових обов'язків нерідко поєднано з допущенням виключення із комплексу особистих прав воїна як громадянина, але лише таких, які об'єктивно зумовлені специфікою воєнної організації, особливим характером військової служби та не інакше як у випадках, прямо передбачених законом¹. Крім цього, запровадження таких обмежень в обов'язковому порядку має компенсуватися заходами соціального захисту осіб, що перебувають на військовій службі, та членів їх сімей.

Що ж стосується законодавчого обмеження конкретних прав і свобод військовослужбовців, то треба мати на увазі те, що воно здійснюється Конституцією України, яка тільки закладає передумови для подальшого здійснення конституційних обмежень прав військовослужбовців за допомогою вказівок про обмеження того чи іншого права законом, а деталізація обмеження власне і здійснюється за допомогою останнього.

¹ Артамонов, Н. В. Правовой статус военнослужащих в СССР. – С. 20.

Стосовно цього Ю. М. Тодика зазначав, що «особливо значуща деталізація норм Конституції у поточному галузевому законодавстві з питань національної безпеки України, правового статусу людини та громадянина»¹. Якщо Конституція України встановлює, що те або інше право обмежується законом, то це право має бути обмежено виключно законами України, а не іншими нормативно-правовими актами. У цьому разі чітко виявляється дія принципу верховенства права як основна ознака правової та демократичної держави, із якої випливає провідна роль Конституції і законів у регулюванні суспільних відносин.

Тобто, Конституція вказує лише на магістральні напрями розвитку правового статусу військовослужбовця та надає поточному законодавству широкі можливості. Звичайно, встановити на рівні такого законодавства оптимальний баланс доволі важко, особливо у нашій державі в умовах постійного недофінансування Воєнної організації та соціальних програм щодо військовослужбовців, а також деяких інших проблем. Однак цього потрібно прагнути, реформуючи застаріле законодавство воєнної сфери.

Причому слід звернути увагу на наявність конституційних обмежень прав і свобод військовослужбовців, а також наявність певних пільг та переваг, установлених поточним законодавством, які повинні перебувати у гармонійному балансі та взаємоврівноважуватися. Це також дає можливість найсуттєвішим чином показати відмінності конституційних прав і свобод військовослужбовців і таких самих прав, що притаманні громадянину, який не проходить військову службу, а також виявити ставлення держави до зазначеної проблематики. Це пов'язано із тим, що одна справа — закріпити високі стандарти правового статусу військовослужбовців у Конституції, а зовсім інша — відповідно гарантувати це на рівні поточного законодавства, а також реалізувати на практиці.

Вступаючи до лав Збройних Сил України або до інших військових формувань, громадяни України піддають себе сукупності обмежень, пов'язаних з умовами та особливостями проходження військової служби. Це не тільки особливі умови життя і побуту, підвищені навантаження та докладно регламентовані військовими статутами стосунки з іншими військовослужбовцями, виконання робіт зі значним

¹ Тодика, Ю. М. Конституція України – Основний Закон держави і суспільства [Текст] : навч. посіб. – С. 350.

ризиком для життя та існування додаткової відповідальності, передбаченої виключно для військовослужбовців, а також обмеження в деяких конституційних правах і свободах.

О. М. Хлівна, аналізуючи психологічну готовність старшокласників до військової служби, доходить висновку про те, що військова служба у Збройних Силах — це дуже важливий вид діяльності, покликаний гарантувати національну безпеку України. За своєю сутністю вона є діяльністю військовослужбовців з певними обмеженнями: відсутністю звичайних умов життя, наявністю певного дискомфорту, особливою регламентованістю поведінки, звуженням кола людей, з якими спілкується юнак, тощо. Військова діяльність порівняно з іншими видами соціально значущої діяльності характеризується також високою динамічністю: швидким темпом, великими фізичними і психічними навантаженнями, раптовим переходом з одного виду діяльності на інший¹.

Це пов'язано також із тим, що в будь-якому суспільстві існує необхідність, а отже, і проблема обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина. Наявність таких обмежень обумовлена самим існуванням суспільства і пов'язана з багатьма обставинами, і не в останню чергу з проблемою забезпечення національної безпеки та оборони країни.

Стосовно військовослужбовців такі обмеження зумовлені сукупністю обставин, перш за все постановленням завдань, що проголошені на конституційному рівні і стоять перед Воєнною організацією України та спрямовані на створення необхідних передумов для їх належної та всебічної реалізації. Наявність проблеми забезпечення національної безпеки і оборони України вимагають від Воєнної організації держави й окремо взятого військовослужбовця згуртованої та чіткої роботи, ефективного функціонування, безумовного виконання накреслених завдань і передбачених функціональних обов'язків. Для цього, власне, і запроваджується система встановлення у законодавстві на підставі норм Конституції України обмежень та надання певних переваг щодо реалізації конституційних прав і свобод військовослужбовців.

При цьому слід виходити з того, що будь-яка людина може бути обмежена у правах і свободах тільки тоді, коли у цьому є об'єктивна

¹ Хлівна, О. М. Психологічна готовність старшокласників до військової служби [Текст] / О. М. Хлівна // Психологічні аспекти національної безпеки: тези Другої Міжнар. наук.-практ. конф. — Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. — С. 230.

потреба та такі обмеження передбачено Конституцією України і встановлено законом. Це впливає передусім із вимог частин 2 та 3 ст. 57, ч. 1 ст. 64, п. 1 ст. 92 Основного Закону України. Мається на увазі те, що такі обмеження повинні базуватися на легальному підґрунті та запроваджуватися за наявності певних підстав для досягнення визначеної мети. С. П. Погребняк указує на те, що в умовах правової держави заборона надмірного втручання у свободу особи розглядається як аксіоматична вимога: держава має право обмежувати права людини тільки тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в тому обсязі, в якому її заходи будуть співмірними з поставленою метою¹. Про мету обмежень зазначено у різних статтях розділу II Конституції України.

Аналіз таких конституційних приписів дозволяє назвати такі види мети, які повинні бути реалізовані у зв'язку із запровадженням обмеження тих чи інших прав і свобод. Зокрема, обмеження запроваджуються з метою забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту, забезпечення охорони здоров'я й моральності населення, захисту репутації або прав і свобод інших людей, запобігання злочину чи його припинення, з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи та деякі інші.

Про мету обмежень йдеться у різних статтях Конституції. Якщо проаналізувати ті з них, заради досягнення яких запроваджуються обмеження конституційних прав і свобод громадян, які проходять військову службу, то можна дійти висновку, що до них належить забезпечення інтересів національної безпеки та територіальної цілісності. Інші види мети безпосереднього зв'язку із необхідністю обмеження прав військовослужбовців не мають.

Проте стосовно не всіх прав, які можуть бути обмежені законом указана відповідна мета. Безперечно, вказівка на неї не є обов'язковою умовою можливості запровадження у законодавстві відповідних обмежень, оскільки ч. 2 та 3 ст. 57, ч. 1 ст. 64, п. 1 ст. 92 Конституції України цього не вимагають. У той же самий час, із точки зору юридичної техніки, необхідно, щоб можливість кожного обмеження була вмотивована певною метою, як це, наприклад, зроблено у ч. 3 ст. 34 Конституції України стосовно обмеження права на свободу думки і слова, де чітко вказано про відповідну мету обмеження.

¹ Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія [Текст] / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008 – С. 192–193.

Це стосується й тих прав і свобод, які обмежені у зв'язку зі вступом громадян на військову службу. Зокрема, право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України не містять указівки на мету обмеження, а лише зазначають про те, що ці права гарантуються кожному за винятком обмежень, встановлюваних законом. Також не вказано відповідну мету й стосовно обмеження права військовослужбовців щодо членства у професійних спілках (ч. 3 ст. 36 Конституції) та права займатися підприємницькою діяльністю (ч. 1 ст. 42 Конституції).

Таким чином, урахуваючи те, що про мету обмежень тих чи інших прав і свобод у різних статтях Конституції вказано фрагментарно, необхідно в узагальнюючій статті навести їх вичерпний перелік, для досягнення яких можуть запроваджуватися обмеження прав і свобод. Це буде додатковою гарантією від їх необґрунтованих обмежень. Таким узагальнюючим приписом можна зробити ч. 1 ст. 64 Конституції України, яку після слів: «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» треба доповнити словами «та встановлених законом з метою забезпечення національної безпеки і оборони України, територіальної цілісності і недоторканності», а також у цій частині викласти вичерпний перелік інших цілей, відповідно до яких можуть бути обмежені права і свободи, наприклад, із метою забезпечення громадського порядку, забезпечення охорони здоров'я і моральності населення тощо.

С. П. Погребняк зазначає, що проект Конституції України (в редакції від 26 жовтня 1993 р.) містив розгорнуте формулювання принципу пропорційності, яке, на жаль, не потрапило в остаточний варіант Конституції. Так, частини 1 та 2 ст. 59 проекту передбачали: «Конституційні права і свободи особи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених цією Конституцією і прийнятими на її основі законами, з метою захисту прав і свобод інших осіб, охорони здоров'я та громадської безпеки. Такі обмеження мають бути мінімальними і відповідати засадам демократичної держави¹.

Отже, деякі конституційні права, які повною мірою поширюються на громадян України, не підлягають взагалі реалізації військовослужбовцями (право на страйк, право на свободу об'єднання у полі-

¹ Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). – С. 195.

тичні партії, професійні спілки тощо), а деякі конституційні права певною мірою обмежені в реалізації (свобода пересування, право на вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України та ін.).

З огляду на наявність зазначених обмежень при здійсненні діяльності, спрямованої на забезпечення конституційних прав військовослужбовців, необхідно на противагу конституційним обмеженням створювати надійні гарантії, вагомі переваги та пільги, які б урівноважували вказані обмеження, оскільки Конституція України (статті 3, 17, 24 та ін.) розглядає військовослужбовця як найвищу соціальну цінність та покладає на державу обов'язок забезпечувати соціальний і правовий захист не тільки військовослужбовців, а також членів їх сімей.

На необхідність компенсувати обмеження прав і свобод військовослужбовців у зв'язку з особливостями військової служби вказують багато авторів. Так, В. Й. Пашинський зазначає, що «грошове забезпечення має повною мірою компенсувати всі навантаження військової служби, ризик для життя і здоров'я, гарантувати військовослужбовцям відтворення їх фізичних, моральних і психологічних витрат та забезпечувати належне утримання сімей»¹.

І. І. Качан у свою чергу теж звертає увагу на особливості військової служби та необхідність соціального захисту стосовно осіб, які її проходять. Зокрема, він зазначає, що законною підставою права військовослужбовців на соціальний захист є соціальний ризик, пов'язаний з їх професійною діяльністю, та суспільно значуща мета військової служби як особливого виду державної служби². О. М. Царенко також указує на те, що «статус суб'єкта військової служби — військовослужбовця — особливий, містить багато повноважень, якими не володіє цивільна особа, і разом із тим передбачає багато обмежень, які компенсуються державою у вигляді пільг та інших соціальних гарантій»³.

А. В. Кудашкін із цього приводу пише, що до загальних прав військовослужбовців, покликаних стимулювати та компенсувати обмеження окремих прав і свобод у зв'язку з проходженням військової

¹ Пашинський, В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні. – С. 11.

² Качан, І. До питання про соціальний захист військовослужбовців. – С. 17.

³ Царенко, О. М. До питання про конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні. – С. 220.

служби, слід віднести ті, які пов'язані: а) із просуванням по службі (кар'єрою); б) із державним матеріальним забезпеченням, відпочинком; в) із правом на захист; г) з пільгами; д) із заохоченням¹.

У зв'язку з цим держава повинна також надавати певні переваги у реалізації конституційних прав щодо реалізації таких самих прав громадянами України, котрі не набули статусу військовослужбовців. До таких прав можна віднести, наприклад, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, забезпечення жилими приміщеннями, особливий прядок пенсійного забезпечення тощо.

Однак у сучасних умовах розвитку української державності, в умовах перетворень, що відбуваються в економіці, права військовослужбовців не завжди реалізуються в повному обсязі, що унеможливорює врівноважувати обмеження їх прав і свобод, а це створює додаткові проблеми розвитку армії, забезпечення національної безпеки. Так, право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання та деякі інші, що мають особливості реалізації для військовослужбовців, повинні бути компенсовані, у тому числі правом на житло.

Але таке право майже не реалізується через постійне недофінансування зазначеної сфери. Так, у 2007 р. на квартирному обліку перебували 51,5 тис. військовослужбовців, 20 тис. з яких очікують уже на житло більше 10 років. Але особливе занепокоєння викликають факти додаткових обмежень прав військовослужбовців, не пов'язані з недостатнім фінансуванням Збройних Сил та інших військових формувань, а поширені через байдуже ставлення як командування, так і держави до цієї проблеми.

Так, у листах до Харківської обласної спілки солдатських матерів військовослужбовці строкової служби постійно скаржаться на погану роботу пошти, свавільне позбавлення відпусток та звільнень, відсутність місця для зберігання особистих речей, додаткові навантаження, які позбавляють їх вільного часу. Все це, на думку членів цієї організації, зводить нанівець право на приватне життя, що і без того обмежене самим характером військової служби, а також це негативно впливає на психологічний стан і може призвести до негативних наслідків². У зв'язку з цим у військово-юридичній літературі навіть висловлюються думки про те, що «військовослужбовців обмежили

¹ Кудашкин, А. В. Продвижение по службе (карьера) как основной элемент и стимул прохождения военной службы. – С. 43.

² Моніторинг порушення прав військовослужбовців строкової служби. – С. 187.

у правах, не давши нічого натомість, перевівши їх, таким чином, у розряд громадян другого сорту»¹.

Конституція України, Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», а також інші нормативно-правові акти у цій сфері покликані розв'язувати проблеми, що існують. На сьогодні прийняті та діють близько ста законів та інших нормативно-правових актів, які передбачають надання певних пільг для військовослужбовців та членів їх сімей, проте зазначений спектр проблеми статусу військовослужбовця в Україні потребує подальшого розв'язання, оскільки в цій царині існує ще багато невіді-решених питань та недосконалостей.

Слід звернути увагу й на той факт, що проходження військової служби пов'язано не тільки з певними обмеженнями прав і свобод, а з тим, що в цілому інститут військової служби повинен сприяти створенню належних передумов для реалізації та гарантування прав і свобод людини і громадянина. Це пов'язано з тим, що, як уже зазначалося, конституційні права і свободи людини і громадянина реалізуються не у повному обсязі, а подекуди навіть і грубо порушуються.

Для розв'язання цих проблем необхідно, аби держава та всі її органи спрямовували свої зусилля у цьому пріоритетному напрямі. Як зазначали із цього приводу Ю. М. Тодика та О. Ю. Тодика, у гарантуванні прав і свобод беруть участь весь механізм держави, всі органи державної влади України². У зв'язку з цим Воєнна організація держави та громадяни, які проходять військову службу в її підрозділах, не повинні стояти осторонь від цих проблем, оскільки Воєнна організація — невід'ємна складова державного механізму, а військова служба — вид державної служби.

З огляду на це на Воєнну організацію держави та осіб, що проходять в її підрозділах військову службу на підставі ч. 2 ст. 3 Конституції України покладено імперативну вимогу утверджувати та забезпечувати права і свободи людини і громадянина. Отже, зважаючи на те, що військова служба є важливим державним інститутом, її треба розглядати як певну умову гарантування та реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина. Це пов'язано насамперед із тим, що наявність у державі інституту військової служби, ефективне функ-

¹ Мойсей, Л. Військовослужбовці – подвійне обмеження прав : пільги замість свободи. – С. 13.

² Тодика, Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. – С. 181.

ціонування та виконання всіх конституційних завдань, які перед ним стоять, є запорукою забезпечення національної безпеки, що у свою чергу виступає однією з необхідних та базових категорій, на яких базується українська державність.

Забезпечення національної безпеки та зміцнення державності, а також її послідовний рух у напрямі демократичного розвитку є певною гарантією забезпечення конституційного статусу особи. Також у ч. 1 ст. 3 Конституції України встановлено, що визнається найвищою соціальною цінністю людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Саме забезпечення безпеки держави та суспільства, у тому числі і окремо взятої особи, є безпосереднім завданням військової служби (ст. 17 Конституції України). Треба враховувати й те, що, забезпечуючи національну безпеку України, Воєнна організація держави створює умови, за яких інші відповідні органи держави, належним чином функціонуючи, можуть утверджувати й забезпечувати права і свободи людини і громадянина.

О. Г. Кушніренко та Т. М. Слінько пишуть, що ефективність гарантій основних прав і свобод людини і громадянина залежить від багатьох чинників, серед яких вони виділяють: розвиток правових інститутів демократії, стан економіки та засобу розподілу матеріальних благ, ступінь суспільної злагоди, правотворчу атмосферу в суспільстві, наявність незалежної судової влади¹. Наявність цих та деяких інших чинників можлива лише в умовах належного забезпечення національної і передусім воєнної безпеки, а також існування України як суверенної та незалежної держави. В. Я. Тацій також виходить із того, що наявність суверенітету для державної влади є необхідною передумовою реалізації органами державної влади покладених на них завдань і функцій², у тому числі у напрямі забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Крім цього, на осіб, що проходять військову службу, покладається завдання, пов'язані з попередженням та недопущенням війн, а у разі агресії стосовно України — негайна та ефективна її відсіч. Цей напрям діяльності зазначених осіб також має важливе значення, оскільки під час війни, як правило, трапляються не тільки посягання на права і свободи людей, а й тотальне та грубе їх паплюження. Як

¹ Кушніренко, О. Г. Права і свободи людини та громадянина : навч. посібник [Текст] / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – С. 113–114.

² Конституція України : наук.-практ. коментар [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право; К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 9.

зазначає М. І. Хавронюк, війна сама по собі є комплексним посяганням на права і свободи громадян¹. Причому посягання під час війни мають місце стосовно майже всіх прав і свобод, у тому числі стосовно невід'ємного права на життя.

Г. П. Батюк у цьому аспекті вказує на те, що захист права на життя охоплює широкий комплекс активних дій всіх державних та громадських структур, у тому числі шляхом ведення збройної боротьби при обороні країни, що також неможливо реалізувати без несення військової служби в Збройних Силах частиною населення². Навіть під час ведення війни, як правило, найбільш захищеним правом на життя є у жителів тих населених пунктів, у яких дислоковані війська. Це пов'язано із тим, що такі місця найбільш захищені від нанесення ударів як із землі, так і з повітря.

Більш того, треба враховувати, що військова служба виступає однією з найважливіших гарантій конституційного ладу, ключовим принципом якого є те, що у нашій державі людина та її конституційні права і свободи визнаються найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3 Конституції України), а стосовно громадян України, які перебувають на військовій службі у засадах конституційного ладу України встановлено, що їм, а також членам їхніх сімей гарантується соціальний захист (ч. 5 ст. 17 Конституції). Останнє положення також необхідно розглядати як складовий елемент засад конституційного ладу України. Крім того, цей конституційний припис гарантує соціальний захист не тільки громадянам України, які проходять військову службу, а й членам їх сімей, що розширює правозахисну функцію держави, пов'язану із проходженням військової служби.

Звичайно, військова служба не є самодостатньою, оскільки існує у державі та поза її механізмом функціонувати не може. Разом із тим слід зазначити, що, виступаючи у такому (гарантуючому) контексті, вона повинна як створювати необхідні передумови не тільки для реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина, а й навіть забезпечувати реалізацію таких самих прав і свобод для громадян України, які власне її проходять. Це підтверджується тим, що військова служба внаслідок специфіки повинна передбачати соціальний і правовий захист громадян України, що її проходять, конститу-

¹ Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. – С. 89.

² Батюк, Г. П. Конституционно-правовые основы военной службы и комплектования Вооруженных сил Российской Федерации. – С. 20.

ційні засади якого встановлено у ч. 5 ст. 17 Конституції України. Це конституційне положення розвивається та деталізується Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей».

Отже, особи, що проходять військову службу, повинні робити все для забезпечення національної безпеки, а отже, тим самим створювати належні передумови для функціонування всього державного механізму у напрямі реалізації та гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина, у тому числі прав і свобод самих громадян, що на ній перебувають, а також членів їх сімей. До речі, ст. XII Французької декларації прав людини і громадянина¹, прийнята ще в 1789 р. опосередковано покладає на збройні сили, а отже, й на військову службу обов'язок щодо забезпечення прав людини і громадянина. Зокрема, у цій нормі йдеться про те, що «забезпечення прав людини і громадянина вимагає публічних збройних сил; отже ці сили засновано в інтересах усіх, а не в приватних інтересах тих, кому їх доручено».

Але в Україні, на жаль, у практичній площині виникає дуже багато проблем, пов'язаних із реалізацією вимог ч. 5 ст. 17 Основного Закону України, оскільки фінансування Збройних Сил України та інших військових формувань на сьогоднішньому етапі їх розвитку є недостатнім.

Крім цього, у військах не викоренено таке ганебне явище, як нестатутні відносини між військовослужбовцями та інші явища, що прямо порушують конституційні права і свободи громадян, які проходять військову службу. Тільки у 2007 р. від таких протиправних дій, за даними військової прокуратури, постраждало понад 150 військовослужбовців².

Проте проблема з нестатутними взаємовідносинами є набагато складнішою та небезпечнішою, оскільки більшість таких діянь приховується командуванням відповідних підрозділів. Саме тому багато хто з військовослужбовців, які принижували гідність інших, учиняли щодо них неправомірні дії, не притягувалися до відповідальності, а безкарність, у свою чергу, створює підґрунтя для вчинення нових насильницьких злочинів.

¹ Декларація прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. [Текст] // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. – С. 69–70.

² Медведько, О. Напередодні дня збройних сил України. – С. 4.

І. І. Мащенко, аналізуючи особливості правових цінностей сучасної української армії, зазначає, що статутні відносини є не тільки військовою, а й моральною категорією. Соціальна загроза нестатутних відносин полягає у спотворенні уявлень про справжні порядки в армії, підриві авторитету командирів, серйозних моральних порушеннях у військовослужбовців тощо. Всі ці факти негативно впливають на авторитет армії, збільшують соціальне напруження навколо неї, породжують небажання служити у лавах Збройних Сил, знижують престиж військової служби¹.

Учиненню таких злочинів сприяє також те, що військовослужбовці строкової служби доволі часто залучаються до різних господарських робіт. Під час їх виконання вони, як правило, перебувають поза межами підрозділів, контроль із боку командування за ними послаблений, або й взагалі відсутній. Це теж, на думку О. С. Ткачука, виступає підґрунтям для виникнення мотиву вчинення насильницьких протиправних дій, а саме: не виконувати такі роботи, оскільки вони є важкими і неprestижними, а натомість примусити інших молодих солдат виконувати їх замість себе під погрозою застосування насильства².

Однак порушення прав і свобод військовослужбовців не вичерпуються наявністю нестатутних взаємовідносин та недостатнім фінансуванням. Члени Харківської обласної спілки солдатських матерів на підставі проведеного моніторингу щодо порушення прав військовослужбовців строкової служби навіть доходять висновку про те, що «права людини у військових формуваннях порушуються повсякденно»³. Вони зазначають, що порушення таких прав мають різні прояви. Це і власне нестатутні взаємовідносини, і недостатнє харчування, і пониження людської гідності та інші порушення. Так, вони ставлять запитання: наскільки виправдано в армії, наприклад, меню з тих продуктів, які не складають основу раціону сучасної сім'ї? Або можливість відвідування лазні протягом 15–20 хвилин один раз на тиждень для юнаків, які звикли приймати душ щодня і після кожного заняття фізкультурою⁴.

¹ Мащенко, І. І. Особливості правових цінностей сучасної української армії [Текст] / І. І. Мащенко // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харків. політолог. читань). – Х. : Право, 2001. – С. 92.

² Ткачук, О. С. Судове слідство у кримінальних справах про насильство серед військовослужбовців : монографія. – С. 18.

³ Моніторинг порушення прав військовослужбовців строкової служби. – С. 63.

⁴ Там само. – С. 64.

Ці та деякі інші явища прямо принижують людську гідність військовослужбовців, не сприяють належному ставленню до проходження військової служби та викликають соціальне напруження у військовому середовищі, відразу до військової служби, огиду, образу, озлобленість, зневіру в справедливість і як наслідок небажання служити. Таке психологічне тло перетворює службу на пекельну муку, сприяє виникненню різних психологічних розладів у військовослужбовців та призводить до інших негативних наслідків.

На підставі аналізу таких явищ можна зробити висновок про те, що дуже багато порушень прав військовослужбовців строкової служби пов'язано не тільки із недостатнім фінансуванням Збройних Сил та інших військових формувань, а й з безвідповідальним ставленням значної кількості командного складу до виконання своїх функціональних обов'язків, а також відсутністю усвідомлення того, що кожний військовослужбовець, як і будь-яка людина, має розглядатися як найвища соціальна цінність.

Такі фундаментальні конституційні принципи, як рівноправність, повага до гідності людини та деякі інші, досить часто нехтуються в умовах проходження військової служби. Саме вони повинні бути не тільки проголошені у законодавстві, перш за все на конституційному рівні, а й стати керівною засадою у діяльності як вищих посадових осіб Воєнної організації держави, так і кожного військовослужбовця. Ці принципи мають бути втілені у свідомості всіх, хто проходить військову службу або збирається почати її проходження у будь-яких військових формуваннях. Адже проблема полягає у тому, що принципи правового статусу людини доволі часто нехтуються як при прийнятті на військову службу, так і під час її проходження.

В процесі їх реалізації у практичній площині виникає сукупність проблем, що базуються на їх незнанні або хибному уявленні про них. Так, при проходженні строкової військової служби принцип рівноправності нехтується у зв'язку з тим, що протягом тривалого часу формувалася практика його невиконання, яка полягала у наданні незаконних привілеїв військовослужбовцям залежно від часу проходження військової служби, національності військовослужбовця та інших «критеріїв». Будь-які привілеї такого ґатунку не передбачено законодавством, але вони породжуються практикою і санкціонуються сержантами, старшинами, прапорщиками та навіть офіцерами, з метою у такий спосіб, на їх погляд, самоусунувшись від виконання

своїх обов'язків, навести порядок та підтримувати видимість правопорядку і дисципліни, забезпечити виховання та навчання молодого поповнення.

Але така практика призводить до зворотних наслідків, що виявляються у знеціненні прав людини, дискредитації військової служби, деформації правосвідомості військовослужбовців, підриві боєздатності військових підрозділів та виникненні інших негативних наслідків. Таке порушення принципу рівноправності призводить також до того, що військовослужбовці, яким надано такі незаконні привілеї, користуються ними постійно. Це зумовлює те, що в свідомості цих осіб формується стійке переконання про їх уявну перевагу над іншими військовослужбовцями. Демонстрація такої переваги може призвести до застосування різного роду фізичного та психічного насильства, приниження честі і гідності інших військовослужбовців, а також посягання на їх життя та здоров'я. З другого боку, це веде до розладу здоров'я військовослужбовців (у тому числі психічного), сну, виникнення фобій тощо.

Таке насильство може бути застосовано навіть за дрібні порушення з боку молодих солдат. «Іноді дрібниці на кшталт пришивання комірців, чи погано прибране ліжко, — на думку правозахисних організацій, — стають значними проблемами й приводом до принижень, а подекуди й відвертих знущань, що може значно знизити самооцінку юнака й призвести до непередбачуваних наслідків»¹. Ці побоювання є абсолютно обґрунтованими, оскільки така ситуація доволі поширена на практиці.

Так, військовослужбовці, що прослужили більше та на яких командуванням було покладено обов'язок виховувати молоде поповнення, бажаючи продемонструвати свою уявну перевагу над такими самими військовослужбовцями, наказують їм виконувати певну роботу, що може як передбачатися проходженням військової служби, так і ні. Проте навіть за незначні недоліки в її виконанні вони спочатку починають ставити до молодих солдат словесні претензії, а також, порушуючи встановлені статтями 11, 16, 49-50 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України² та ст. 4 Дисциплінарного статуту ЗС

¹ Моніторинг порушення прав військовослужбовців строкової служби. – С. 186.

² Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : затв. Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1999. – № 23–24. – Ст. 194.

Україні¹ порядок взаємовідносин між військовослужбовцями застосовують, як правило, фізичне насильство до них. Унаслідок застосування такого насильства можуть настати різні наслідки, у тому числі тяжкі тілесні ушкодження та навіть смерть військовослужбовця. Інколи приниження, знущання, побиття, переслідування призводять й до суїциду.

Такий стан речей призводить до виникнення інших негативних наслідків, що вже у свою чергу порушують конституційні права і свободи інших людей, які не проходять військову службу. Наприклад, недбале ставлення до виконання своїх службових обов'язків та непрофесіоналізм громадян, які проходять військову службу, доволі часто призводять до порушення конституційних прав і свобод людей та навіть їх загибелі.

Такі випадки, що трапились на аеродромі у місті Скнилів Львівської області, а також під час запусків ракет, унаслідок чого загинуло багато людей, у тому числі іноземні громадяни, є яскравим прикладом цього. В. О. Сergygin слушно зазначає, що вже зараз очевидними є «гуманізація» усіх конституційно-правових явищ і процесів, застосування «людського виміру» як головного критерію оцінювання ефективності державного механізму та інститутів громадянського суспільства². У зв'язку з цим цей критерій свідчить про неефективність функціонування Воєнної організації держави, неналежно створені умови для проходження військової служби, недостатньо розвинені традиції контролю громадськості над процесами, що відбуваються «за стінами казарм», та багато інших болючих проблем у цій царині.

Проте з цього приводу, на жаль, посадові особи різних рівнів не визнають своїх помилок і не роблять належних висновків, а правоохоронні органи знаходять лише крайніх, притягуючи їх до юридичної відповідальності. Причому рівень латентності таких злочинів та порушень доволі високий і тому до дисциплінарної та кримінальної відповідальності притягуються далеко не всі, хто вчинив насильство чи інші злочини у підрозділах та частинах Воєнної організації дер-

¹ Дисциплінарний Статут Збройних Сил України : затв. Законом України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.

² Сergygin, В. О. До нової парадигми конституційно-правової науки [Текст] / В. О. Сergygin // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку : матеріали виступів учасників «круглого столу» [Текст] / за ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 105.

жави. О. Ю. Рыбаков стосовно таких ситуацій пише, що сьогодні цілком очевидні не тільки диспропорція, дисбаланс між реальним усвідомленням необхідності прав і розумінням відповідальності держави за факти їх порушення. Іншими словами, йдеться про популістське ставлення до прав особистості¹.

Отже, ситуація, коли держава значною мірою самоусунулась від несення відповідальності за стан справ при проходженні військової служби, не сприяє й захисту та реалізації прав і свобод як громадян, що проходять військову службу, так і осіб, що її не проходять. Підтвердженням цього є й позиція М. І. Карпенка, який указує на те, що турбота держави і широкої громадськості щодо організації Збройних Сил, твердого статутного порядку недостатня. Таке становище може істотно вплинути на обороноздатність Збройних Сил України².

В. Смолянук у свою чергу теж зазначає, що на сьогодні спостерігається «втеча» державних органів влади від розв'язання нагальних проблем становлення Збройних Сил України. На його думку, це призводить до виникнення великої кількості негативних наслідків, головними з яких є:

– моральна дискредитація військової служби, особливо тих, хто служить на офіцерських посадах, що пояснюється повною руйнацією суспільного престижу збройного охоронця Батьківщини, позбавленого духовних, соціальних, матеріально-побутових гарантій його потрібності у наявних соціально-політичних умовах;

– ускладнення кадрової ситуації у Збройних Силах, особливо на рівні первинних офіцерських посад, у результаті намагання молодшого офіцерського складу після закінчення військового навчального закладу реалізувати себе за межами військової сфери, наслідком чого є відтік із військових колективів найбільш освіченої й активної молоді;

– помітне спрощення, збіднення системи безперервної бойової підготовки з'єднань, частин і підрозділів української армії, намагання військового керівництва компенсувати нестачу вогневого, польового, повітряного, морського вишколу особового складу низкою командно-штабних заходів, катастрофічним теоретизуванням на тему

¹ Рыбаков, О. Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности. – С. 10.

² Карпенко, М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): монографія. – С. 48.

вірогідних війн за участю України, що, природно, не може у повному обсязі відтворити морально-психологічної готовності військовослужбовців до бойових дій у сучасній високотехнологічній війні¹.

Таким чином, можна зазначити, що проблема забезпечення прав і свобод осіб, які проходять військову службу, безпосередньо пов'язана як із проблемою забезпечення обороноздатності Воєнної організації нашої держави, так і з необхідністю підтримання соціальної стабільності в суспільстві. Саме тому для виправлення такої ситуації необхідним є вжиття комплексу заходів, спрямованих на подолання всіх негативних чинників, що прямо або опосередковано впливають на процес проходження військової служби та функціонування Воєнної організації України.

Висновки

1. Виходячи з принципів Основного Закону України, особа, що проходить військову службу, незважаючи на завдання, які на неї покладено, повинна розглядатися державою та суспільством як найвища соціальна цінність. У зв'язку з цим при конструюванні статусу військовослужбовця на рівні поточного законодавства слід установити оптимальний баланс між необхідністю забезпечення національної безпеки і оборони та необхідністю забезпечення статусу військовослужбовця як найвищої соціальної цінності.

2. З метою запобігання необґрунтованих обмежень прав і свобод військовослужбовців на рівні поточного законодавства доцільно в узагальнюючій нормі дати вичерпний перелік видів обмежень прав і свобод. Таким узагальнюючим приписом можна зробити ч. 1 ст. 64 Конституції України, яку після слів: «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» треба доповнити словами «та встановлених законом з метою забезпечення національної безпеки і оборони України, територіальної цілісності і недоторканності», а також у цій частині викласти вичерпний перелік інших цілей, відповідно до яких можуть бути обмежені права і свободи, наприклад, з метою забезпечення громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення тощо.

¹ Смолянюк, В. Морально-етичні проблеми професіоналізації Збройних Сил України. – С. 144.

3. В Україні на сучасному етапі її розвитку проходження військової служби доволі часто супроводжується порушенням прав і свобод громадян, що її проходять, та інших осіб. Приниження людської гідності військовослужбовців перешкоджає належному виконанню військового обов'язку, свідомому ставленню до проходження військової служби та спричиняє соціальне напруження у військовому середовищі, зневіру в справедливість і як наслідок небажання служити. До того ж особам, які пройшли військову службу в умовах приниження гідності та порушення конституційних прав, важко адаптуватися до життя у звичайних умовах та знайти своє місце в суспільстві.

§ 3. Проходження військової служби в аспекті функціонування демократичного політичного режиму в Україні

Проходження військової служби передбачає те, що її потенціал має бути спрямовано на виконання тільки тих завдань, які покладені на неї Конституцією, а саме забезпечення статусу України як суверенної та незалежної держави. У той же час існування України в такому форматі є необхідною передумовою функціонування в нашій державі демократичного політичного режиму. Саме політичний режим є найяскравішим елементом форми держави, за допомогою якого можна визначити її сутність та соціальне призначення.

Проблема політичного режиму є міждисциплінарною та такою, що знаходиться на перетині різних суспільних наук. Її розробляють загальна теорія держави та права, політологія, філософія, міжнародне право та інші науки. Проте провідне місце у дослідженні цієї проблеми посідає наука конституційного права України. У зв'язку з цим при її дослідженні необхідно звертатися до напрацювань майже всіх наук, але у той же час усі вони не дають єдиного визначення політичного режиму.

Під політичним режимом Ф. В. Веніславський розуміє «систему правил, прийомів та методів їх використання органами державної влади для ефективного управління державою та забезпечення оптимальних взаємовідносин держави та громадянського суспільства»¹.

¹ Веніславський, Ф. В. Функціонування державної влади в аспекті політичного режиму [Текст] / Ф. В. Веніславський // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1998. – Вип. 34. – С. 40.

С. Г. Серьогіна у свою чергу зазначає, що «загальне виборче право, гендерна рівність, політичний плюралізм, наявність легальної опозиції, широкий спектр політичних прав і свобод є беззаперечно ознаками демократії. При цьому важливим є не декларування тих чи інших демократичних гасел, а їх юридичне закріплення, гарантування й реалізація»¹.

Тобто, для розбудови у тій чи іншій державі демократичного політичного режиму недостатньо зафіксувати у конституції те, що вона є державою із зазначеним політичним режимом. Слід встановити та чітко гарантувати функціонування демократичних інституцій, визначити їх спрямованість щодо контролювання органів державної влади та реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Отже, політичний режим, що має місце у державі, свідчить не тільки про те, які засоби та методи вона використовує для досягнення своїх цілей, а також про те, які саме цілі та пріоритети стоять перед цією державою. На сучасному етапі свого розвитку Українська держава прагне розбудувати на власних теренах демократичну, правову, соціальну державу з демократичним політичним режимом. Однак про цей режим у Конституції України нічого не зазначено, але про те, що він існує, свідчить аналіз багатьох конституційних положень, особливо зафіксованих у розділі I Основного Закону України.

На думку О. Г. Кушніренка та Т. М. Слінько, «демократизм Української держави знаходить свій вираз насамперед: у народовладді, поділі влади на законодавчу, виконавчу і судову, політичній багатоманітності, місцевому самоврядуванні»². Із цього випливає також те, що демократичний політичний режим передбачає автономне та захищене становище людини у суспільстві, а діяльність усіх державних органів, службових та посадових осіб повинна обмежуватися правами і свободами людини і громадянина.

Узагалі, особливо важливим призначенням Конституції України є забезпечення функціонування демократичного політичного режиму в нашій державі, оскільки саме цей режим дозволяє не тільки функціонувати Українській державі у цивілізованих формах, а й реально забезпечувати права і свободи людини і громадянина. С. М. Олейни-

¹ Серьогіна, С. Г. Форма правління і політичний режим : взаємозв'язок і взаємодія [Текст] / С. Г. Серьогіна // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2005. – Вип. 9. – С. 12–13.

² Кушніренко, О. Г. Права і свободи людини та громадянина [Текст] : навч. посіб. – С. 26.

ков під демократичним режимом розуміє «стан політичного життя суспільства, при якому державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні і діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини»¹.

Проте, крім іншого, цей режим передбачає особливий режим функціонування і статус як Воєнної організації держави в цілому, так і окремо взятих громадян, що проходять військову службу, оскільки, як зазначає В. Л. Кулапов, «державно-правовий режим виражає особливості функціонування державного механізму»². Останній, як відомо, включає армію, інші війська та силові структури, в яких громадяни проходять військову службу. На думку М. М. Марченка, про характер режиму, що існує у тій чи іншій країні, можуть свідчити різноманітні чинники. Однак серед найважливіших він називає місце та роль у державному механізмі армії, поліції, контррозвідки, розвідки та інших аналогічних їм структур³.

Взагалі, воєнна організація держави та інститут військової служби можуть дуже істотно вплинути на встановлення та збереження у тій чи іншій державі відповідного політичного режиму. Як зазначає В. Б. Догляд, «політичний режим реалізується крізь систему здійснення політичної влади, де найвпливовішим інститутом держави є силові структури та, в першу чергу, армія. Будучи державним інститутом, армія має велику кількість рис, характерних для будь-якої державної структури, проте наявність зброї різних видів та можливість здійснення насильства, що у зв'язку з цим виникає стосовно противника, створює їй особливе становище серед елементів політичного режиму»⁴.

Саме тому для забезпечення існування демократичного політичного режиму державі необхідно, щоб інститут військової служби був максимально деполітизованим, армія виконувала тільки завдання, накреслені Конституцією України. Звичайно, саме тоталітарний, авторитарний або будь-який інший недемократичний політичний режим

¹ Загальна теорія держави і права : підручник [Текст] / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 95.

² Теория государства и права : курс лекций [Текст] / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2000. – С. 93.

³ Общая теория государства и права: акад. курс в 2 т. [Текст] / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – Т. 1: Теория государства. – М. : Зерцало, 1998 – С. 182–183.

⁴ Догляд, В. Б. Политический режим и армия : сравнительно-правовой анализ социального обеспечения военнослужащих. – С. 129.

характеризується широким залученням силових структур та армії до політичних процесів, що відбуваються в країні, особливо при зміні влади.

Дуже багато випадків участі армії для здійснення воєнних переворотів та зміни політичної еліти мали місце у країнах Латинської Америки, Азії та Африки. О. О. Тихонов стверджує, що «участь армії в державних переворотках є найяскравішим виявом політичної активності збройних сил. Із моменту завоювання політичної незалежності та по цей час у країнах Латинської Америки було здійснено понад 580 переворотів, 1/6 частина яких припадає на період після Другої світової війни»¹.

Разом із тим треба пам'ятати, що будь-який, навіть найдемократичніший політичний режим, який встановлений та існує у державі багато років, не застрахований від протиправного використання військовослужбовців та його зміни на тоталітарний, авторитарний або будь-який інший. В. Б. Догляд наголошує на тому, що «питання про виключення можливостей використання армії потенційними диктаторами, політичними авантюристами або екстремістськими групами у боротьбі за владу, в силовому примушуванні народу до тих чи інших політичних та економічних порядків залишається відкритим при будь-якому політичному режимі»².

Як писав свого часу Н. Макіавеллі, є країни, де доволі легко захопити владу, але важко її утримати, а є у свою чергу країни, в яких захопити владу дуже важко, але утримувати її легко (наприклад, тогочасна Туреччина). Це свідчить про те, що при недемократичному політичному режимі військова служба та армія в цілому використовуються доволі жорстоко, що на перший погляд майже унеможлиблює захоплення влади. Разом із тим це може відбуватися зсередини країни унаслідок змови певних осіб із воєнною елітою, які, діючи разом, захоплюють владу та скидають правлячу верхівку.

Отже, при недемократичному політичному режимі менше можливості захопити владу іззовні, але є завжди потенціальна можливість захопити її зсередини. Це пов'язано із тим, що при цьому режимі немає вільної думки та слова, політичної багатоманітності, незалежної та впливової опозиції з відповідними правовими засобами впливу,

¹ Тихонов, А. А. Армия и власть в Латинской Америке [Текст] / А. А. Тихонов // Сов. государство и право. – 1983. – № 4. – С. 97.

² Догляд, В. Б. Политический режим и армия : сравнительно-правовой анализ социального обеспечения военнослужащих. – С.131.

недоторканної та захищеної особи, а громадяни, які проходять військову службу, перебувають у дуже привілейованому (наприклад, воєнна еліта, що становить меншість) або дуже пригніченому стані (більша частина таких осіб).

Ельдосарі Ісам Мухамед, аналізуючи роль армії у політичній системі арабських країн Персидської затоки, зазначає, що в таких країнах «правовий статус офіцерського корпусу характеризується наданням йому широкого кола привілеїв та пільг, у тому числі можливості здійснювати приватнопідприємницьку діяльність. Таке привілейоване становище офіцерства пояснюється прагненням правлячих кіл нейтралізувати можливі опозиційні течії у лавах командного складу та збройних сил у цілому»¹.

Тобто, під час проходження військової служби у державах із недемократичним політичним режимом влада створює умови, за яких умисно та свідомо нехтується фундаментальний принцип рівноправності, що у кінцевому результаті може призвести тільки до негативних наслідків як для осіб, що проходять військову службу, так і для держави та суспільства в цілому. На думку Ю. М. Тодики та О. Ю. Тодики, «державна, яка порушує принцип рівності як основу гармонічної взаємодії членів суспільства, що створює привілеї для певних прошарків або груп, може породити тим самим серйозні соціальні потрясіння»².

Така ситуація призводить до того, що існує дуже велика кількість незадоволених осіб і це незадоволення тільки зростає, накопичується, оскільки не може вийти на поверхню, а в критичний момент може максимально загостритися конфлікт інтересів, що потягне цих осіб на необхідність учинення дій, спрямованих на зміну влади шляхом її захоплення. Саме ці засоби будуть використані, оскільки при недемократичному політичному режимі відсутні конституційні механізми розв'язання та вирішення конфліктів інтересів. Також ці конфлікти та соціальні суперечності замовчуються та зріють у надрах, тривалий час не виходячи на поверхню.

Як із цього приводу слушно стверджує В. В. Речицький, дозуючи інформацію, політики, як їм здається, тримають ситуацію під контро-

¹ Ельдосари, Исам Мухаммед. Роль армии в политической системе арабских стран Персидского залива : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 [Текст] / Исам Мухаммед Эльдосари. – М., 1987. – С. 6.

² Тодика, Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. – С. 11.

лем. Насправді ж вони заповнюють вибухонебезпечною пустотою, «вугільним пилом» свідомість своїх громадян. Оскільки інформація проникає крізь будь-які засоби, що її каналізують та фільтрують, то в країнах із обскурантистською інформаційною політикою рано чи пізно відбувається інформаційний схід лавин¹. І як наслідок цього — соціальний вибух. Але, якщо він відбудеться, то це призведе не тільки до небезпечного розвитку подій, а й до трагічних наслідків.

М. М. Рибалкін зазначає, що досвід революційних катаклізмів наочно показав: монопольна влада може стати небезпечною і для самої правлячої еліти, оскільки за відсутності механізму зміни влади соціальні вибухи змітають на своєму шляху не тільки старий режим, а й цілі соціальні верстви². У демократичній же державі, на думку В. Л. Манилова, «якщо її стан стабільний, ця боротьба не набуває гострих форм та всі ціннісні конфлікти вирішуються мирно в рамках відповідних демократичних процедур»³.

Н. Макиавеллі при аналізі методів утримання влади зазначав, що «краща з усіх фортець — не бути ненависним народові: які фортеці не будуй, вони не врятують, якщо ти ненависний народові, оскільки, коли народ береться за зброю, на допомогу йому завжди приходять чужинці»⁴. Одна з головних ідей творів цього італійського мислителя полягає у тому, що влада повинна створювати для народу необхідні блага, рахуватися з ним, щоб останній був задоволений своїм становищем та самою владою, і це є необхідною умовою того, що володарі у зв'язку із цим будуть у безпеці від змови проти них та зможуть утримати владу.

Крім цього, при недемократичному політичному режимі відсутня гласність. Це створює умови, за яких замовчуються негативні факти, котрі відбуваються за участю осіб, що перебувають на військовій службі. Це у свою чергу призводить до того, що такі факти залишаються без належного реагування та стають поширеним явищем, наприклад, нестатутні відносини між військовослужбовцями, випробування на них або за їх участю хімічної та іншої зброї.

¹ Речицький, В. В. Символічна реальність і право [Текст] / В. В. Речицький. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2007. – С. 343–344.

² Рыбалкин, Н. Н. Философия безопасности : учебн. пособ. [Текст] / Н. Н. Рыбалкин. – М. : Моск. психол.-социал. ин-т, 2006. – С. 254–255.

³ Манилов, В. Л. Безопасность в эпоху партнерства [Текст] / В. Л. Манилов. – М. : ТЕРРА, 1999. – С. 19–20.

⁴ Макиавелли, Н. Государь : сочинения [Текст] / Н. Макиавелли. – М. : ЭКСМО-Пресс; Х. : Фолио, 2001. – С. 109.

У Радянському Союзі про ці факти громадськості стало відомо лише наприкінці 1980-х років, після започаткування політики перебудови з певними елементами гласності, хоча ці негативні явища виникли та існували набагато раніше. Крім цього, інформація, що тривалий час замовчувалася, вийшла на поверхню завдяки не стільки державним структурам, скільки батькам осіб, що проходили військову службу та загинули у мирний час, тобто членів суспільства. Вони ж створили комітети солдатських матерів як елементи громадянського суспільства, що й на сьогодні здійснюють доволі суворий та ефективний контроль за процесом призову та проходження військової служби. Але недемократична держава не давала можливості створювати такі інституції, громадський контроль над процесом проходження військової служби здійснювати не дозволяла. Це є яскравим підтвердженням того, що як зазначають К. Є. Соляник та А. П. Сажко, громадянське суспільство виникає і розвивається у процесі протистояння з недемократичною державою¹.

Такий стан речей призводить до соціальних суперечностей не тільки в армійському середовищі, але й у суспільстві в цілому. Як відзначав М. С. Горбачов, який започаткував політику гласності у СРСР, «тим, хто звик працювати абияк, займатися окомандуванням, дійсно незатишно при світлі гласності, коли все що робиться у державі та суспільстві, знаходиться під контролем народу, на виду в народі»². Гласність також дає змогу не тільки знати про порушення законодавства, що мають місце при проходженні військової служби, а й припиняти такі порушення, а також не допускати або хоча б мінімізувати їх у майбутньому.

Інакше кажучи відсутність гласності призведе до того, що збройні сили, інші війська та правоохоронні органи, в яких громадяни проходять військову службу стають закритою від суспільства зоною, а що там відбувається, майже нікому невідомо. Грубі порушення прав осіб, що проходять військову службу, відкрите знущання над ними, зневажливе ставлення до їх гідності та багато інших негативних фак-

¹ Соляник, К. Є. Держава і громадянське суспільство: співпраця чи протистояння [Текст] / К. Є. Соляник, А. П. Сажко // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харків. політолог. читань). – Х. : НЮАУ. – С. 132.

² Горбачев, М. С. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1986 г. [Текст] / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1986. – С. 77.

тів залишаються за стінами казарм. Військове командування при цьому керується принципом, за яким «сміття з хати виносити не варто», котрий, на їх думку, може дати результат у вигляді позитивного іміджу армії та не допустить падіння престижу військової служби.

Але у цьому випадку слід пам'ятати, що у разі реалізації цього уявного «принципу» може статися так, що спільний армійській дім буде просто завалений брудом та сміттям, і тривалий час не зможе відчиститися від них. Крім цього, підвищення престижу військової служби ніколи не можна досягти таким шляхом. Навпаки, він якраз може тільки призвести до зворотного результату, що мав місце у багатьох країнах із недемократичним політичним режимом. Як пише М. І. Карпенко, приховування реального стану справ створює ілюзію благополуччя, що не дає змоги вживати своєчасних адекватних заходів для підтримання статутного порядку¹.

Але також необхідно враховувати той факт, що правосвідомість осіб, які проходять військову службу, особливо командного складу, не зможе автоматично змінитися після відходу від тоталітарних методів управління у нашій державі та початку розбудови на теренах України демократичної, правової держави. У зв'язку із цим замовчування негативних фактів, що мають місце за участю осіб, які проходять військову службу, на жаль, залишається поширеним явищем. Отже, ця проблема має глибоке історичне коріння та пов'язана з функціонуванням тривалий час у нашій державі тоталітарного політичного режиму.

Крім цього, її подоланню не сприяє сама система виявлення та фіксації найнебезпечніших правопорушень — військових та деяких загальнокримінальних злочинів, що вчиняються у військах та суттєво впливають на рівень гарантованості конституційних прав і свобод осіб, що проходять військову службу. Ця система була створена за радянських часів і майже не змінилася в умовах сьогодення. Йдеться про систему органів дізнання, на які покладається вжиття невідкладних заходів із метою виявлення ознак злочинів і осіб, що їх вчинили. У цьому разі мається на увазі вжиття першочергових заходів зазначеними органами, які повинні швидко та ефективно реагувати на події, що виникають. Для цього вони повинні мати безпосередній зв'язок із місцем події та з особами, що можуть вчинити злочини.

¹ Карпенко, М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія [Текст]. – С. 56.

У зв'язку з цим саме командир військової частини провадить дізнання по злочинах, що було вчинено підлеглими йому військово-службовцями. Крім цього, треба розуміти, що на командира військової частини статутами Збройних Сил України покладено багато інших важливих завдань, серед яких і проведення дізнання. Названі посадові особи зобов'язані перш за все керувати та забезпечувати порядок у ввірених ним сферах. У той же час вони зобов'язані забезпечувати дисципліну та правопорядок, попереджувати злочинну діяльність. Саме тому закон покладає на них проведення дізнання.

Так серед значного переліку обов'язків командира полку (кораблів 1 і 2 рангів, окремого батальйону), передбачених ст. 67 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, в його ч. 16 зазначено, що він зобов'язаний керувати правовим вихованням військовослужбовців полку, в разі вчинення військовослужбовцем злочину порушувати кримінальну справу і провадити дізнання.

Разом із тим виникають перешкоди для належного виявлення та розслідування злочинів, учинених у тій чи іншій військовій частині. Вони полягають у тому, що командиру, як органу дізнання невігідно виявляти злочини в увіреній йому частині, оскільки це погіршує її якісні показники, за які він теж відповідає. Так, частини 16 та 17 ст. 67 зазначеного Статуту покладають на нього обов'язок керувати правовим вихованням військовослужбовців, уживати заходів щодо запобігання злочинам та іншим правопорушенням. У разі виявлення ними злочину старші командири (начальники) відразу ж ставлять питання про неналежне виконання зазначених обов'язків.

Через це командири частин доволі часто замовчують та приховують злочини, що були вчинені, як від громадськості, так і від інших державних органів, у тому числі органів прокуратури. Слід розуміти, що у таких випадках вони самі вчиняють злочин, передбачений ст. 426 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за умисне неприпинення злочину, що вчиняється підлеглим, або непорушення військовою службовою особою, яка є органом дізнання, кримінальної справи щодо підлеглого, який вчинив злочин, а також інше умисне невиконання військовою службовою особою дій, які вона за своїми службовими обов'язками повинна була виконати, якщо це заподіяло істотну шкоду.

Але, незважаючи на можливість бути притягненими до кримінальної відповідальності, командири військових частин учиняють такі

діяння. Як зазначає М. І. Карпенко, доказом зазначеного є також результати дослідження В. В. Бондарєва, який засвідчує, що 13 % є в середньому тією частиною серед усього масиву злочинних проявів порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями Збройних Сил України, яка офіційно засуджується, а тому щонайменше 80 % — це той масив таких правопорушень злочинного характеру, які не отримують належного реагування у вигляді притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності¹. Наприклад, такі злочини, як порушення статутних правил стосунків між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, що виявилось у нанесенні побоїв, учиненні іншого насильства, що заподіяло легкі тілесні ушкодження, мало характер знуцання або глуму над військовослужбовцем та деякі інші злочини, командири частин доволі часто приховують.

Крім цього, останніми приховуються й більш тяжкі злочини, пов'язані, наприклад, із заподіянням потерпілому середніх або тяжких тілесних ушкоджень. Для цього командуванням уживаються безпрецедентні заходи, пов'язані з їх приховуванням та замовчуванням. Так, практиці відомі випадки, коли командування терміново відправляло таких потерпілих військовослужбовців у позачергову відпустку та влаштовувало їх у приватну цивільну лікарню, попередньо домовившись про це з самим потерпілим, його батьками та іншими особами, у тому числі про нерозголошення цієї інформації.

Таке ставлення до виконання своїх обов'язків із боку зазначених військових посадових осіб не сприяє забезпеченню законності і правопорядку, породжує в осіб, що проходять військову службу, впевненість про відсутність належного контролю з боку командування частини, відчуття всюдозволеності і створює передумови для вчинення нових злочинів та нехтування конституційними правами і свободами. Все це вельми негативно впливає на процес проходження військової служби, її престиж, поповнення лав Воєнної організації новими професійними кадрами.

Це питання набуває особливої значущості у зв'язку з тим, що саме виявлення злочинів є найважливішим елементом у процесі боротьби зі злочинністю у військах. У разі, якщо орган дізнання виявив злочин,

¹ Карпенко, М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія [Текст]. — С. 56.

належним чином його зафіксував та цю справу буде відповідним чином розслідувано та передано до суду, то про цей злочин неодмінно стане відомо громадськості, оскільки судовий процес є гласним і відкритим. Кримінологи серед спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання вчиненню військових злочинів, особливо увагу приділяють наданню максимального розголосу фактів учинення резонансних злочинів та заходів, ужитих при їх розслідуванні й для усунення їх причин та умов¹.

Але, якщо на практиці орган дізнання замість виявлення злочину приховає його, то відповідно справу не буде передано до суду, злочинці не будуть покарані, громадськості не буде про це відомо і попередження вчинення нових злочинів не відбудеться. Як слушно зазначає А. С. Лукаш, реальної офіційної статистики «дівіщини» не існує, а латинізація нерідко призводить до поглиблення традицій неповаги до прав та свобод іншої людини, вкорінюється у свідомості особи, яка перебуває на військовій службі, може стати у подальшому криміногенним чинником².

На жаль, така практика залишається та існує, незважаючи на певні спроби змінити її. Наприклад, на це було спрямовано створення спеціального правоохоронного формування у складі Збройних Сил України — Військової служби правопорядку, призначеної забезпечувати правопорядок і військову дисципліну серед військовослужбовців, запобігати злочинам, іншим порушенням, розкривати та припиняти їх і виконувати інші важливі завдання. Але проблема полягає не у створенні нових правоохоронних органів, хоча це є позитивним прагненням держави у напрямі боротьби зі злочинністю у військах, а у підвищенні правової культури всіх осіб, які проходять військову службу, подоланні тієї важкої спадщини, що дісталася Воєнній організації унаслідок її тривалого функціонування в державі з тоталітарним режимом.

Як зазначає О. М. Полякова, «політичний режим є провідником правової культури та правосвідомості. Особливо чітко зв'язок між ними простежується в перехідні та кризові епохи. Адже саме в ці періоди максимально виявляються здатність (або нездатність) держави до поступального розвитку, ступінь її зрілості та загальнокультурного рівня, можливість до співробітництва та пошук компромісних

¹ Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник [Текст]. – С. 270.

² Там само. – С. 266.

рішень у відносинах «громадянин-держава»¹. Ці взаємовідносини та зв'язки набувають ще більш чітких та усталених форм при проходженні військової служби, коли громадянин максимально пов'язаний із державою, у Воєнній організації якої він проходить службу.

Крім цього, при недемократичному політичному режимі права і свободи людини і громадянина якщо і визнаються, але лише декларативно та відповідно їх не можна вважати обмежуючим чинником у діяльності Воєнної організації та при проходженні військової служби. У таких країнах державна форма власності має беззаперечний пріоритет, а право приватної власності може порушуватися, наприклад, при проведенні військових навчань, випробуванні нових зразків зброї, будівництві нових воєнних містечок, передислокації військ тощо. Все це накопичується у свідомості осіб, які, проходячи військову службу, беруть участь у цих заходах, та інших осіб, що до цього причетні. Це сприяє формуванню зневажливого ставлення до загальноновизнаних людських цінностей, людини як такої, норм права.

Через це у військовослужбовців відбувається деформація правосвідомості, з чіткими проявами правового нігілізму. Це справляє негативний вплив як на процес проходження військової служби, так і на рівень правової культури суспільства в цілому. Річ у тім, що як суспільство впливає на армію, так і навпаки — особи, що проходять військову службу, впливають на суспільство. Як зазначає М. П. Требін, «націленість на насильство, на воєнну силу може справляти негативний вплив як на особистість, так і в цілому на суспільство, формувати стійкі агресивні стереотипи поведінки, які перетворюються на архетипові у цьому соціумі»².

Тільки високий рівень правової культури осіб, що проходять військову службу, сприятиме їй належному проходженню, дасть можливість не тільки знати, а й належним чином відстоювати та захищати свої конституційні права і свободи. Військовослужбовець із високим рівнем правової культури — це вільна і захищена особистість, здатна чітко орієнтуватися у тій чи іншій життєвій або службовій ситуації та спроможна знайти розумний та законний вихід із неї.

¹ Полякова, О. М. Правова культура і правосвідомість як засоби стабілізації політичного режиму [Текст] / О.М. Полякова // Держава і права. Юридичні і політичні науки. – 2005. – Вип. 29. – С. 38.

² Требін, М. П. Общество и армия: методологические проблемы взаимодействия [Текст] / М. П. Требін // Формування сучасної політики : теоретичний, практичний та правовий аспекти : зб. наук. ст. (за матеріалами X Харків. політолог. читань). – Харьков : Право, 2001. – С. 130.

Але сьогоднішня ситуація у цій царині, що склалася, у тому числі під впливом дії недемократичного режиму, що функціонував у нашій державі, є майже діаметрально протилежною та такою, що потребує рішучих заходів щодо її подолання. Як зазначає О. М. Полякова, «коріння низької правової культури слід шукати в державно-правовому нігілізмі минулого та теперішнього, в наказових нормах адміністративно-командної системи»¹.

Підвищення правової культури, подання негативних чинників, що на це впливають, необхідно не тільки для забезпечення належного проходження військової служби, виконання нею всіх завдань та функцій, визначених Конституцією, а й для подальшого проведення ефективних демократичних перетворень в усіх сферах державного та суспільного життя нашої держави, відходу від тоталітарних традицій, що укорінились у суспільній та державній практиці, у тому числі у військах.

Як пише В. П. Колісник, «здійснення демократичних перетворень, реформування усіх сфер життєдіяльності українського суспільства та формування в Україні соціальної, правової держави є можливим лише за умови постійного, цілеспрямованого, наполегливого виховання серед громадян поваги до Права, Конституції, Закону, шанобливого ставлення до прав і свобод, честі і гідності інших людей, сумлінного ставлення до виконання своїх обов'язків, тобто формування у громадян України високої правової культури»².

Особливі зусилля у цьому напрямі слід докласти стосовно підвищення правової культури саме громадян України, які проходять військову службу, оскільки негативні традиції функціонування Воєнної організації у державі з тоталітарним політичним режимом залишаються та діють і доволі суттєво принижують загальнолюдські цінності та фундаментальні конституційні принципи.

Проте такі традиції не тільки не викорінюються, а й поглиблюються, оскільки нині для цього, на жаль, створюються всі відповідні умови (падіння культурного рівня, відсутність орієнтирів розвитку як держави, так і суспільства, поширення корупції, непослідовність про-

¹ Полякова, О. М. Правова культура і правосвідомість як засоби стабілізації політичного режиму. – С. 36.

² Колісник, В. П. Культура міжнаціональних відносин як передумова демократичних перетворень та формування правової державності [Текст] / В. П. Колісник // Українська державність : становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харк. політолог. читань). – Х. : Право, 2001. – С. 31.

ведення політики в усіх сферах державного та суспільного життя, невиконання політичними діячами своїх обіцянок тощо).

Саме держава з недемократичним політичним режимом розглядає військову службу як інститут, який дозволяє не тільки виховувати особистість у дусі вірності гаслам та цілям цієї держави, й якщо буде потрібно, то і перемінити або навіть зламати її свідомість. Із цією метою в армії, інших військах та воєнізованих структурах, в яких громадяни проходять військову службу, запроваджуються посади, до кола функціональних обов'язків яких входить обов'язок займатися ідеологічним вихованням військовослужбовців (особливо тих, що проходять строкову військову службу, оскільки їх свідомість краще піддається змінам). Наприклад, у фашистській Німеччині, як свідчить К. Е. Кеворкян, для досягнення такої мети в основних військових навчальних закладах, які готували офіцерів вермахту, було організовано курси політичного навчання. На них партійні спеціалісти з пропаганди давали майбутнім офіцерам необхідні навички для проведення щотижневих політичних уроків для солдат, причому поряд з іншими лекторами виступали також Геббельс, Герінг та й сам Гітлер¹.

У державах із недемократичним політичним режимом особливий склад збройних сил, особливо командний склад, підбирається за ознакою політичної вірності та лояльності правлячій верхівці або вождю, а у процесі проходження військової служби виховання здійснюється у тому самому дусі. Наприклад, у китайській армії за часів Мао Цзедуна для осіб, що проходили військову службу головним було гасло: «Люблю те, що любить голова Мао Цзедун; підтримую те, що підтримує голова Мао Цзедун; дію за вказівкою голови Мао Цзедуна; іду вперед за призивом Мао Цзедуна»². Приблизно така сама ідеологічна політика при проходженні військової служби має місце й у інших країнах із недемократичним режимом. На думку Ельдосарі Ісам Мухамеда, в арабських країнах Персидської затоки «підготовка воєнних кадрів, вихованих у дусі вірності ладу та режиму, що існує, є одним із напрямів керівництва збройними силами»³.

Разом із тим, розглядаючи цю проблему крізь призму сучасності, треба погодитися з В. Смолянюком у тому, що на сьогодні ситуація

¹ Кеворкян, К. Э. Опасная книга (феномен нацистской пропаганды) [Текст]. – Харьков: Фолио, 2009. – С. 388.

² Егоров, К. А. Армия на службе антинародной политики маоистской диктатуры [Текст] / К. А. Егоров // Сов. государство и право. – 1974. – № 6. – С. 74.

³ Эльдосари, Исам Мухаммед. Роль армии в политической системе арабских стран Персидского залива. – С. 15.

з вихованням у Збройних Силах є неприпустимою. Зокрема, він із цього приводу пише, що в сучасній Українській армії спостерігається недостатня укомплектованість військових частин кваліфікованими офіцерами-вихователями. Це своєю першопрчиною має упереджене ставлення до офіцерів-політпрацівників Радянської армії протягом 1990–1994 років, малоефективну спробу замінити їх непрофесійними і невідготовленими фахівцями, у світогляді яких чільне місце посідали насамперед націоналістичні ідеї¹.

Крім цього, у радянський час проходження військової служби не було деполітизованим. Навпаки, держава прагнула, аби всі особи, які проходили військову службу, були членами однієї політичної партії — комуністичної. Тобто ці особи зрощувалися із правлячою партією, що є однією з найважливіших ознак тоталітарного політичного режиму. В демократичній державі процес проходження військової служби максимально відділено від політичних процесів, оскільки особи, що її проходять, не повинні займатися політичними питаннями та брати участь у політичній боротьбі, використовуючи воєнні ресурси.

У військової служби зовсім інше завдання, яке чітко визначене у Конституції та полягає у забезпеченні безпеки і стабільності суспільства та держави. Як стверджує І. І. Шлепотін, «вона забезпечує стабільність суспільства своєю неучастю в політичній боротьбі, відсутністю партійних симпатій і антипатій, неможливістю її використання у внутрішньополітичних та інших непередбачених законом цілях, твердістю і послідовністю своїх політичних позицій, орієнтованих на підтримку закону, державних основ, законодавчої і виконавчої влади»².

Однак не можна стверджувати, що у демократичній державі проходження військової служби повністю відірвано від політичних процесів, які у ній відбуваються. О. Ю. Хороненко зазначає, що «кожна партія, яка претендує на владу, відпрацьовує свою програму воєнної безпеки держави, будівництва та застосування армії, захисту інтересів військовослужбовців. Але впливають вони на армію не прямо, а опо-

¹ Смолянук, В. Морально-етичні проблеми професіоналізації Збройних Сил України. – С. 144–145.

² Шлепотін, І. І. Громадянське суспільство у системі цивільного контролю над Воєнною організацією України [Текст] / І. І. Шлепотін // Конституційно-політичний процес в Україні : ідеї, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XVII Харків. політолог. читань). – Х. : Право, 2006. – С. 137–138.

середковано, добиваючись прийняття своїх воєнних програм демократичними методами»¹.

В Україні під час будь-якої виборчої кампанії піднімаються питання проходження військової служби. Особливо це стосувалося позачергових виборів до Верховної Ради України, що відбулися у 2007 р., коли деякі політичні сили поставили питання про перехід виключно до контрактних засад проходження військової служби. Але все це здійснюється з боку політичних партій не імперативними методами, а шляхом участі у політичній боротьбі та відстоювання і втілення у життя власних передвиборних програм.

Крім цього, багатопартійність у сучасній демократичній державі повинна бути запорукою суспільної стабільності. Д. В. Лук'янов зазначає, що сучасні політичні партії перестали сприйматися виключно як інструмент конфлікту приватних інтересів. Вони змогли з'єднати здавалося б непомітне — інтереси окремих верств населення і загальнонаціональні інтереси. Партії в системі сучасної демократії характеризуються як один з основних інститутів політичного компромісу, що сприяє узгодженню різних протилежних позицій як усередині суспільства, так і між суспільством і державою. Це сприяє як зміцненню, так і динамічному розвитку політичної системи². У тоталітарній же державі одна політична партія здійснює безпосереднє керівництво та визначає процес проходження військової служби. Як зазначалось у радянській воєнно-правовій літературі, «основою основ воєнного будівництва у нашій країні є керівництво Комуністичної партії Збройними Силами»³.

Також у цій державі при проходженні військової служби нехтуються фундаментальні права і свободи (на життя, на вільний розвиток своєї особистості, свобода думки та слова, право на особисту недоторканність, на повагу гідності людини, на власність та багато інших). Наприклад, досить доречно у цьому сенсі згадати, пише Т. М. Слінько, що у системі прав і свобод особи свобода вираження думок і поглядів, або свобода слова, посідає особливе місце, оскільки вона

¹ Хороненко, А. Ю. Армия и политика [Текст] / А. Ю. Хороненко // Формування сучасної політики : теоретичний, практичний та правовий аспекти : зб. наук. ст. (за матеріалами Х Харків. політолог. читань). – Х. : Право, 2001. – С. 130.

² Лук'янов, Д. В. Політичні партії: інструмент конфлікту чи компромісу [Текст] / Д. В. Лук'янов // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Зб. наук. ст. (за матеріалами XI Харків. політолог. читань) [Текст] / упоряд. : А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 37.

³ Основы советского военного законодательства [Текст] : учебн. пособие. – С. 3.

є основою основ цивілізованого суспільства, оцінним критерієм демократичного політичного режиму. Тільки за умови свободи енергія індивіда може виявитися в усій повноті¹. До прав, що зазнають найбільшого утиску при проходженні військової служби у державі з тоталітарним режимом, необхідно віднести особисті та політичні, тобто права першого покоління.

Грубо нехтуються й фундаментальні конституційні принципи правого статусу людини. Наприклад, при такому режимі людина не просто не визнається найвищою соціальною цінністю, а розглядається як певна частина, елемент, гвинтик єдиної та монолітної системи, яка здійснює боротьбу з усіма ворогами, що оточують таку країну.

Разом із тим при недемократичному політичному режимі відбувається постійна підготовка до війни, оскільки така держава, як правило, проводить агресивну зовнішню політику. На думку її політичної еліти, країну з усіх боків оточують вороги, що начебто постійно ведуть проти неї підривну діяльність. Це безпосередньо позначається і на процесі проходження військової служби та впливає на суспільство. Держава вживає заходів щодо воєнізації суспільства, мілітаризації свідомості його членів, у тому числі через засоби масової інформації, які перебувають у монопольному віданні держави.

На тлі названого стану речей говорити про мирне співіснування такої держави з іншими державами та світовою спільнотою дуже важко або взагалі неможливо. Як відзначає Найсвятіший Патріарх Московський і всієї Русі Кирил, зупинення ворожих дій та відкритого протистояння сторін ще не є свідченням істинного миру, оскільки мир — поняття не негативне, тобто таке, що характеризується простою відсутністю ознак конфронтації, але стан глибоко позитивний: певна благодатна реальність, що витісняє ідею ворожнечі та заповнює собою простір людського серця або суспільних відносин².

У державі з недемократичним політичним режимом як цивільне населення, так і військовослужбовці постійно залякуються війною, яку начебто прагнуть розпочати країни, що мають інші ідеологічні засади державного будівництва. Таке залякування здійснюється з метою примусити суспільство вважати необхідним перманентне наро-

¹ Слінько, Т. М. Категорія свободи слова у порівняльно-правовому аспекті [Текст] / Т. М. Слінько // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку : матеріали виступів учасників «круглого столу» [Текст] / за ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 164.

² Святейший Патріарх Кирил Слово пастыря [Текст]. – К., 2009. – С. 137.

шування державою воєнного потенціалу та могутності, проведення всебічної мілітаризації різноманітних сфер як державного, так і суспільного життя, в тому числі створення і нарощування зброї масового ураження, навіть за умови суттєвого зниження життєвого рівня населення. Проте ці та деякі інші дії держави не призводять до позитивних наслідків ні для розвитку державності, ні для суспільної сфери. Як вважає О. Ю. Панфілов, лінійне і необмежене нарощування воєнної могутності негативно позначається на національній обороноздатності, оскільки надмілітаризована країна не має перспектив поступального соціально-економічного і відповідно політичного розвитку¹.

Залюкування та вплив на свідомість осіб, що проходять військову службу, держава з недемократичним політичним режимом вважає особливо важливим у своїй діяльності. Це пов'язано із тим, що такі особи використовуються як для політичного контролю над суспільством (наприклад, діяльність осіб, що перебували на військовій службі у КДБ СРСР), придушення будь-яких виступів інакомислячих або невдоволених осіб, так і в інших цілях, які ставить перед ними така держава. Тобто, може йтися про виконання протиправних наказів та розпоряджень. Такі вказівки особи, що проходять військову службу, мають повне моральне право не виконувати, оскільки вони, як правило, суперечать природному праву та інтересам суспільства, не сприяють його розвитку, грубо порушують фундаментальні права і свободи людини.

Свого часу Б. М. Чичерін стосовно таких ситуацій писав, що «ніхто не зобов'язаний підкорятися владі, котра діє без законного права або без тих форм, які закон вимагає для того, щоб наказ мав силу закону»². Треба зазначити, що державі з недемократичним політичним режимом цих цілей із більшістю осіб, які проходять військову службу, як правило, вдається досягти, а тих осіб, які цьому не підкоряються, притягують до кримінальної відповідальності із застосуванням дуже суворих покарань аж до самого розстрілу або безпідставно застосовують до них примусові заходи медичного характеру. Ці та інші негативні факти, що відбуваються у такій державі, не сприяють суспільній стабільності та стійкості держави.

¹ Панфілов, О. Ю. Воєнна могутність як важлива складова української державності [Текст] / О. Ю. Панфілов // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харків. політолог. читань). – Х. : Право, 2001. – С. 39.

² Чичерин, Б. Н. Общее государственное право [Текст] / Б. Н. Чичерин. – М. : Зерцало. 2006. – С. 247.

Як слушно зазначається у літературі, «демократія завжди містить у собі фактори нестійкості. Але, відображаючи суперечність думок та позицій, створюючи поле їх боротьби, вона надійніше забезпечує стабільність та стійкість, ніж тотальна, показова єдність, яка неминуче закінчується вибухом та веде до руйнації системи»¹. З приводу недоліків та переваг демократичного режиму доволі влучно зазначав У. Черчилль: «Демократія є найгіршою формою правління, якщо не рахувати всі інші»². Це пов'язано також із тим, що на відміну від тоталітарного демократичний політичний режим, на думку С. М. Олейникова, «здатний не тільки нести в собі необхідні гарантії свобод, але й забезпечувати оптимальні умови сполучення різних інтересів, їх гармонію»³. Це можна вважати певною запорукою суспільної злагоди та стабільності.

Нестійкість недемократичного політичного режиму виявляється й у тому, що влада базується виключно на застосуванні насильства, репресій не тільки щодо інакомислячих та опозиції, а й щодо всіх громадян із метою їх залякування та виключення з боку останніх будь-яких проявів незгоди з політикою, що проводиться цією державою. Ці силові методи та примушування позначаються на процесі проходження військової служби, оскільки особи, що її проходять, із одного боку, використовуються для вчинення таких дій, а з другого — до них також застосовуються ці методи та навіть ще у більш жорстоких формах.

Серед ознак, що притаманні державам із тоталітарним режимом М. І. Панов та Л. М. Герасіна виділяють безконтрольність репресивних органів держави та зазначають, що армія, поліція, служба безпеки, крім охорони правопорядку, виконують функції державних каральних органів, тобто діють як інструменти масових репресій⁴. Також автори вказують, що однією з ознак держав із авторитарним режимом є те, що «силові структури практично невідконтрольні суспільству та використовуються нерідко в суто політичних цілях; особистість не має гарантій безпеки у відносинах із владою»⁵.

¹ Тодика, Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. — С. 13.

² Душенко, К. В. Большая книга афоризмов. Изд. 3-е, исправленное [Текст] / К. В. Душенко. — М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — С. 185.

³ Загальна теорія держави і права : підруч. [Текст] / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — С. 96.

⁴ Політологія : підручник для студ. вищ. навч. закл. [Текст] / М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна, Н. П. Осипова та ін. — К. : Ін Юре, 2002. — С. 91.

⁵ Там само. — 92.

Узагалі, діяльність будь-якої влади, яка проводить політику, що суперечить інтересам більшості населення і здійснюється виключно за рахунок його примушування та залякування, рано чи пізно може дати збій та стануться її руйнація і падіння. Історія засвідчила на прикладі Радянського Союзу, що навіть наймогутніша держава з тоталітарним режимом не змогла довго існувати та зникла з політичної карти світу, хоч і мала найсильнішу армію та розгалужену систему військових формувань та правоохоронних органів.

Крім цього, при визначенні стабільності того чи іншого політичного режиму необхідно враховувати й ступінь відкритості держави, її здатність до співпраці з іншими державами за багатьма сегментами діяльності. Так, держави з демократичним політичним режимом є набагато більш відкриті, у тому числі в аспекті воєнної співпраці з іншими цивілізованими державами, а отже, більш здатні до розв'язання і вирішення глобальних проблем і нейтралізації різних небезпек та загроз. У цьому разі стає більш ефективною система забезпечення як національної безпеки кожної з таких країн, так і світової безпеки в цілому. В. Л. Манилов у цьому контексті наголошує: «Життя показує, що саме партнерство є свого роду ключем до становлення міждержавних відносин нового — неконфронтаційного, демократичного типу, заснованого на рівності, довірі та співпраці»¹.

Так, у статті 18 Конституції України прямо зазначається, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права. Це дає можливість нашій державі співпрацювати з іншими державами, їх об'єднаннями, у тому числі у воєнній сфері, задля забезпечення як національної безпеки України, так і з метою підтримання стабільності і безпеки у світі.

Як зазначає Л. Д. Байрачна, діалог і демократія — нерозривні, діалог є сучасним, оскільки є сучасною демократія. Ущемлення демократії призводить до виродження діалогових та становлення авторитарних форм спілкування. Найважливіша функція діалогу — встановлення взаєморозуміння між людьми, але не менш суттєвим є те, що діалог виявляє багатоманітність можливих альтернатив суспільного розвитку, «розробляє» поле можливих рішень. Тим самим він

¹ Манилов, В. Л. Безопасность в эпоху партнерства [Текст] / В. Л. Манилов. – М. : ТЕРРА, 1999. – С. 3.

виступає ефективним засобом відображення та змінення зовнішнього світу¹.

Крім цього, в умовах сучасного діалогу та взаємодії держав відпрацьовуються різноманітні бойові ситуації, що дає можливість значно підвищити професіоналізм та бойову майстерність наших громадян, котрі проходять військову службу. Також переймається відповідний досвід в інших країнах щодо соціального та правового захисту зазначених осіб, підвищуються вимоги у цьому напрямі. У свою чергу держави, в яких встановлено недемократичні режими, менше орієнтовані на таку співпрацю або взагалі вона виключається. Співпраця таких країн у воєнній сфері, як правило, здійснюється з державами, в яких функціонують подібні політичні режими, та має на меті протистояння з демократичними державами або з державами, заснованими на інших ідеологічних засадах існування.

Саме тому М. В. Буроменський доходить висновку про те, що «стабілізація державних режимів та їх адаптація до умов об'єднаного протистояння міжнародного співтовариства глобальним струсам пов'язані, врешті-решт, із демократизацією внутрішньодержавного політичного життя»², тобто цей дослідник пов'язує стабілізацію міжнародного життя із стабілізацією внутрішньодержавних політичних режимів.

У державі з тоталітарним політичним режимом підхід до проблеми забезпечення безпеки є вкрай вузьким та однобічним. Така держава не екстраполює цю фундаментальну категорію на людину і суспільство, а поширює її виключно на державу. Наприклад, у Радянському Союзі, на думку В. Л. Манілова, під безпекою розуміли «виключно державну безпеку та й вона зводилася в основному тільки до безпеки ідеології та неприпустимості будь-якої опозиції»³. Категорію «національна безпека», що повинна за визначенням охоплювати як безпеку держави, так і безпеку суспільства та окремо взятої людини, правлячий режим не визнавав. Відповідно до цього й будувалася діяльність збройних сил, інших військ, правоохоронних органів, а також громадян, які проходили військову службу.

¹ Байрачная, Л. Д. Взаимодействие как противоречие и методы его разрешения. – С. 6.

² Буроменський, М. В. Політичні режими у контексті свободи політичного вибору (міжнародно-правові питання) [Текст] / М. В. Буроменський // Вісн. Акад. прав наук України. – 1996. – № 6. – С. 52.

³ Манилов, В. Л. Безопасность в эпоху партнерства. – С. 16.

Отже, недемократичний політичний режим у державі впливає на всі її сторони, у тому числі негативно позначається на процесі проходження військової служби. У свою чергу, інститут проходження військової служби за таких умов є найбільш гострим та концентрованим проявом недемократичного політичного режиму. Звичайно, такий режим впливає на всі сторони суспільного та державного життя, але на військовій службі він позначається найбільш яскраво.

Таким чином, недемократичний політичний режим дуже суттєво негативно відбивається на процесі проходження військової служби, оскільки саме військова служба є найбільш універсальним інструментом для досягнення цим режимом своїх цілей. Крім цього, проходження військової служби справляє зворотний вплив на функціонування та збереження у певній державі політичного режиму чи його зміну. В. Б. Догляд наголошує на тому, що ««специфічний продукт», який виробляється армією, є необхідним для існування будь-якого політичного режиму, а його відсутність, якісні зміни та тим більше використання можуть вплинути на політичний режим»¹.

Отже, спостерігається взаємовплив та чіткий взаємозв'язок між політичним режимом та процесом проходження військової служби. У той же час слід зауважити, що у будь-якого явища є як позитивні, так і негативні моменти. Звичайно, якщо розглядати недемократичний політичний режим із цієї площини, доведеться дійти висновку про те, що йому все ж притаманні більше негативних моментів. Проте, як слушно пише Ф. В. Веніславський, «незважаючи на всі перелічені риси недемократичних політичних режимів, давати останнім однозначно негативну оцінку не слід. Як свідчить практика, в конкретних історичних умовах, у конкретній державі застосування тих чи інших компонентів авторитаризму може призвести і до позитивних наслідків»².

О. М. Полякова у свою чергу стверджує, що «демократична система більш складна в управлінні та менш динамічна у здійсненні мобілізуючих рішень, ніж авторитарний та тоталітарний режими, її ефективність можлива лише за умови існування в суспільстві довіри до цієї системи та її цінностей»³. Наприклад, слід визнати, що держа-

¹ Догляд, В. Б. Политический режим и армия : сравнительно-правовой анализ социального обеспечения военнослужащих. – С. 129.

² Веніславський, Ф. В. Функціонування державної влади в аспекті політичного режиму. – С. 44.

³ Полякова, О. М. Правова культура і правосвідомість як засоби стабілізації політичного режиму. – С. 39.

ві з недемократичним політичним режимом краще вести бойові дії із зовнішнім противником, ніж державі з демократичним політичним режимом.

Крім того, у радянські часи при проходженні військової служби особи були все ж таки за деякими позиціями краще соціально захищені, ніж це спостерігається в умовах незалежної України. О. А. Овчаров звертає увагу й на те, що аналіз правових документів та правової політики життя радянських військ у післявоєнний період аж до самого початку «перебудови» показує, що радянська держава (і правова політика, що нею здійснювалась) у той час приділяла значну увагу питанням бойового навчання військ, виділялися відповідні кошти, проводилися широкомасштабні військові навчання, відпрацьовувалися бойові завдання — весь внутрішній лад тією чи іншою мірою було зорієнтовано на підвищення рівня бойової майстерності особового складу частин та підрозділів¹.

Але позитивних фактів було набагато менше ніж негативних, а деякі з них повністю перекреслювали всі позитивні моменти. Як відмічають у цьому контексті А. Б. Рижан та Т. С. Толоченко, глобальні війни попередніх століть (особливо ХХ ст.) стали головною причиною загибелі людей унаслідок терору тоталітарних режимів, заколотів, бунтів, революцій та контрреволюцій². К. Е. Кеворкян звертає увагу на те, що колосальною бідою для всього світу обернулась прекрасна виучка та бойове мистецтво солдат Третього рейху. Але ще страшніше була їх відверта переконаність у своїй правоті, що була вихована нацистським режимом за дуже стислий строк. Цьому сприяла низка причин — і схильність нації до самозвеличування, і наслідки Версальського миру, і соціальні досягнення нацистського уряду. І, звичайно, планомірна пропагандистська робота, що не зупинялась ні на хвилину — в тилу і особливо в армії, що допомогло підтримувати її найвищу боєздатність³. Як видно, діяльність цього ре-

¹ Овчаров, О. А. Правовая работа по организации прохождения военной службы и повышению уровня боевой подготовки войск: вопросы совершенствования [Текст] / О. А. Овчаров // Российский военно-правовой сборник № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 80.

² Рижан А. Б. Підлітки у військових формуваннях: психолого-історичний аспект [Текст] / А. Б. Рижан, Т. С. Толоченко // Психологічні аспекти національної безпеки: тези Другої Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 188.

³ Кеворкян К. Э. Опасная книга (феномен нацистской пропаганды) [Текст] / худож.-оформ. Б. Ф. Бублик. – Харьков : Фолио, 2009. – С. 388.

жиму мала певні переваги у забезпеченні боєздатності військ, але всі вони були використані на шкоду людині, суспільству та світу. В. Д. Зорькін із цього приводу слушно зазначає, що фашизм перекреслив не тільки всі основи прав людини, а й людину як таку взагалі¹.

Разом із тим слід зазначити, що тематика функціонування недемократичних режимів не втрачає своєї актуальності також в умовах того, що Українська держава та суспільство перебувають у трансформаційному стані, коли відбувається перехід від тоталітарного політичного режиму до демократичного. Як пише Л. А. Шаповал, історія свідчить про те, що якщо відбувається становлення демократичних форм правління правової держави природнім, еволюційним шляхом, то такий процес займає дуже багато часу, унаслідок якого під впливом тих чи інших політичних подій, фактів, шляхом проб та помилок на тлі гострої політичної боротьби виникають інститути правової держави². Але здійснити цей перехід швидко та безболісно неможливо. Він гальмується у зв'язку з тим, що суспільство дуже тривалий час піддавалося впливу тоталітарного політичного режиму, який справляв на нього дуже суттєвий вплив, наслідки якого ще будуть ще довго давати про себе знати³.

О. Г. Данильян у зв'язку з цим зазначає, що «посттоталітарні суспільства “інфіковані” вірусом тоталітаризму, прояв якого у транзитивних соціумах може набувати як латентних, прихованих форм, так і відкритих. І, нарешті, деякі альтернативи розвитку посттоталітарних суспільств, як свідчить практика, несуть у собі ймовірність повернення до неототалітаризму»⁴.

¹ Зорькин, В. Д. Конституция и права человека в XXI веке. К 15-летию Конституции Российской Федерации и 60-летию Всеобщей декларации прав человека. – М. : Норма, 2008. – С. 6.

² Шаповал, Л. А. Методологическая функция Конституции в становлении Украинского государства [Текст] / Л. А. Шаповал // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харків. політ. читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 45.

³ У той же час не слід зводити всі проблеми сучасних Збройних Сил України виключно до проблеми існування України у складі Радянського Союзу. Але їх аналіз є абсолютно необхідним як для недопущення зроблених помилок, так і для необхідності звернути увагу на те, що в сучасних умовах вживається недостатньо заходів для їх подолання, а тому рудименти тоталітарного режиму продовжують впливати на процес проходження військової служби у незалежній Україні.

⁴ Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій : міждисциплінарний аналіз : монографія [Текст] / М. І. Панов, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. акад. АПРН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – С. 7.

На той факт, що рівень розвитку українського суспільства впливає на якість проходження військової служби, звертає увагу О. П. Дзьобань. Зокрема, він пише, що суттєві зміни у воєнній політиці України, які зумовили необхідність реформування її Збройних Сил, переорієнтація на принципи професійного комплектування, трансформація системи виховної роботи, значущість процесів кількісного скорочення особового складу, різке зниження якісного рівня призовного контингенту, падіння престижності військової служби та інші численні проблеми визначаються сучасним станом суспільства України¹.

О. В. Громико у свою чергу вказує на діалектичний взаємозв'язок між розвитком та станом суспільства і функціонуванням Збройних Сил України. Так, він звертає увагу на те, що сучасні суспільно-політичні суперечності викликають значне загострення суперечностей безпосередньо в Збройних Силах, які, на його думку, виражаються:

– у зміні стереотипів, перегляді поглядів, появі нових традицій, деформації моральних принципів;

– у загостренні суперечностей між необхідністю сумлінного виконання свого конституційного обов'язку всіма членами суспільства і прагненням частини молоді у будь-який спосіб уникнути служби в Збройних Силах;

– у криміналізації обстановки в суспільстві, а також у Збройних Силах, що призводить до зниження рівня військової дисципліни серед усіх категорій військовослужбовців, падіння інтересу до проблем професійного вдосконалення і службово-посадового росту, байдужості й апатії стосовно службової діяльності;

– у виникненні такого феномену, як амбівалентність свідомості військовослужбовців, пов'язана з інертністю свідомості людини, і неможливістю її швидкого визволення від застарілих ціннісно-нормативних правил².

Але самі особи, що проходять військову службу, є невід'ємною складовою нашого суспільства, та відповідно їх уявлення про організацію суспільного життя позначаються й на процесі проходження військової служби. Стосовно цієї проблеми доволі жорстку позицію займає В. Смолянук, який стверджує, що «стара» свідомість людей,

¹ Дзьобань, О. П. Військова освіта в системі детермінант української державності [Текст] / О. П. Дзьобань // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харків. політ. читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 28.

² Громико, О. В. Правові протиріччя в період трансформації українського суспільства та їх вплив на функціонування Збройних Сил [Текст] / О. В. Громико – С. 87.

причетних до забезпечення обороноздатності України, — головне гальмо на шляху прискорення військової реформи, в тому числі професіоналізації армії¹. У свою чергу нестатутні відносини між військово-вслужбовцями при проходженні військової служби мають глибоке історичне коріння та набули особливого розвитку в зв'язку з масовими та грубими нехтуваннями правами людини як у суспільному житті, так і під час проходження військової служби, що можна вважати одним із наслідків функціонування у нашій державі та суспільстві недемократичного політичного режиму.

Крім того, при недемократичному політичному режимі зміна політичної еліти здійснюється доволі часто силовим шляхом із залученням осіб, що проходять військову службу. Це пов'язано із тим, що недемократичний політичний режим не передбачає інституту вільних виборів, тобто відсутній чіткий конституційний механізм зміни політичної еліти цивілізованим шляхом та вирішення суперечностей. Наприклад, у Радянському Союзі декілька разів із метою захоплення державної влади міг бути реалізований силовий сценарій її захоплення з використанням потенціалу військ. Тому наявність інституту вільних виборів є суттєвою гарантією стабільності у суспільстві та державі, а також існування демократичного політичного режиму. На цей аспект звертається увага й у літературі.

Зокрема, І. О. Поліщук, досліджуючи вибори у контексті подолання суперечностей у транзитивному соціумі, слушно зазначає, що, з одного боку, вибори у своєму підсумку посилюють суперечності між більшістю суспільства та його меншістю, а з другого — слугують засобом для визначення програми розвитку соціуму та персоналій, що втілюватимуть її в життя, і в такий спосіб у глобальному сенсі виступають ефективним механізмом подолання базових суперечностей, що накопилися в суспільстві у міжвиборчий період².

М. М. Воронов стосовно виборів відзначає, що їх призначено для здійснення важливого процесу — зміни та оновлення влади. Будь-

¹ Смолянук, В. Морально-етичні проблеми професіоналізації Збройних Сил України [Текст] . – С. 149.

² Поліщук, І. О. Вибори як засіб подолання суперечностей у транзитивному соціумі [Текст] / І. О. Поліщук // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харків. політолог. читань). – Х. : НЮАУ, – С. 104.

який застій та незмінність виборних органів та посадових осіб можуть призвести до узурпації влади, її безконтрольності та всездозволеності. А це перш за все негативно позначається на стані реалізації основних прав і свобод людини і громадянина¹. В. М. Коновалов та С. М. Коновалов указують на те, що вибори — це волевиявлення народу від одних людей до інших мирним шляхом, спосіб зміни правлячої еліти — один із способів існування демократії².

Для України, яка розбудовує демократичну, правову державу з демократичним політичним режимом, із можливістю проведення вільних виборів тощо, загроз силового варіанту зміни влади значно менше, але повністю відкидати цей варіант не варто, оскільки певна небезпека існує. У зв'язку з цим, необхідно зробити все для того, аби його не допустити, забезпечивши сталий, поступальний та демократичний розвиток нашої держави.

Як зазначається у літературі, навіть при демократичному політичному режимі «не виключається можливість використання армії у середині країни в разі ослаблення адміністративно-правових, правоохоронних органів, дестабілізації політичного життя, появи груп екстремістсько налаштованих громадян, що порушують конституцію. У цьому разі питання використання армії для розв'язання внутрішніх проблем країни, як правило, ретельно відпрацьовані, закріплені у конституції та відповідних законах»³.

Україна перебуває у трансформаційному стані, при якому наслідки тоталітарного режиму ще залишаються. Крім цього, не найкращу ситуацію створюють постійні конфлікти між різними гілками влади та нестабільність протікання політичних процесів. Як зазначає Ф. В. Веніславський, «найбільш помітними для широкого загалу є конфлікти, що виникають у взаємовідносинах вищих органів державної влади, насамперед Президента і Верховної Ради, оскільки вони найчастіше стають причинами політичних загострень не лише в дер-

¹ Воронов, М. Н. Выборы как фактор становления демократического и правового государства в Украине [Текст] / М. Н. Воронов // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харків. політолог. читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 135.

² Коновалов, В. Н. Выборы – важнейший институт легитимности государственной власти [Текст] / В. Н. Коновалов, С. Н. Коновалов. – С. 143.

³ Догляд, В. Б. Политический режим и армия : сравнительно-правовой анализ социального обеспечения военнослужащих [Текст]. – С.130.

жаві, але й в суспільстві в цілому, і як наслідок — фактором політичної дестабілізації»¹.

Так, різке протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади у Російській Федерації в 1993 р. призвело до залучення військової сили для розв'язання цього конфлікту, що спричинило тяжкі та трагічні наслідки. Отже, в суспільствах країн СНД, які тривалий час знаходилися в умовах тоталітарного політичного режиму, на жаль, не виключається можливість протиправного залучення осіб, що проходять військову службу, до розв'язання політичних та інших конфліктів, незважаючи на прагнення цих країн установити демократичний політичний режим на власних теренах. Україна у цьому аспекті не є винятком, оскільки, як слушно зазначає С. М. Олейников, «вибір демократичного шляху розвитку сам по собі не несе автоматичної свободи, зростання добробуту, справедливості і безпеки»².

Необхідно, аби Українська держава та суспільство доклали чимало зусиль у напрямі проведення демократичних перетворень різної спрямованості, у тому числі проведення розумної демократизації процесу проходження військової служби та встановлення над ним дієвого громадського контролю. В літературі вказується, що «демократію не можна заснувати, увести рішенням законодавчої влади або дарувати народу монаршим повелінням»³. Тобто процес демократизації різних сфер суспільного та державного життя є доволі тривалим та йде плавним еволюційним шляхом. До тоталітаризму держава може «скотитися» майже миттєво, і протиправне використання силових структур та військовослужбовців у цьому процесі відіграє не останню роль.

У зв'язку з цим актуального значення набуває проблема конституційного обмеження процесу проходження військової служби, що необхідно розглядати як гарантію того, що особи, які її проходять, виконуватимуть тільки ті завдання, що передбачено для них Конституцією та законами України. У цьому напрямі Українська держава живає відповідних заходів. Як відомо, однією з ознак демократич-

¹ Веніславський, Ф. В. Державно-правові конфлікти як фактор політичної дестабілізації в Україні [Текст] / Ф. В. Веніславський // Конституційно-політичний процес в Україні: ідеї, досвід, проблеми : зб. наук. статей (за матеріалами XVII Харків. політолог. читань). – Х. : Право, 2006. – С. 12–13.

² Загальна теорія держави і права : підручник [Текст] / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 98.

³ Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій : міждисциплінарний аналіз : монографія [Текст] / М. І. Панов, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. акад. АПРН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – С. 14.

ного політичного режиму є те, що держава та її органи обмежуються у своїй діяльності правами людини, тобто вони є тією межею, за яку не мають права заходити у своїй діяльності держава та її органи. М. І. Панов зазначає, що «саме високий правовий статус особистості може стати свого роду точкою відліку в створенні нової правової культури і гарантією незворотності демократичних змін»¹.

Український законодавець, усвідомлюючи у цьому контексті важливість належного проходження військової служби та функціонування демократичного політичного режиму, в ч. 4 ст. 17 Конституції України імперативно встановив, що Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Крім цього, воєнна сила не може бути застосована з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності. Також Конституція України з цією ж метою у ч. 2 ст. 6 передбачає, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України, а згідно з ч. 2 ст. 19 Основного Закону органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

В Україні конституційний лад як устрій держави та суспільства має базуватися на демократичному політичному режимі. Із розділу І Конституції України також випливає, що в нашій державі є конституційні передумови для становлення саме такого політичного режиму. Порушення вимог ч. 4 ст. 17 Конституції України неминуче може призвести до повалення демократичного політичного режиму та встановлення недемократичного. У зв'язку з цим ця норма, її беззаперечне виконання і має таке величезне значення, а також вона безпосередньо встановлює взаємозв'язок і взаємовплив забезпечення належного проходження військової служби та функціонування у нашій державі демократичного політичного режиму.

Слід також розуміти, що при демократичному політичному режимі значення конституції значно зростає, а її функції стають менш

¹ Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій : міждисциплінарний аналіз : монографія [Текст] / М. І. Панов, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. акад. АПрН України М. І. Пано́ва, проф. О. Г. Данилья́на. – Х. : Право, 2004. – С. 5

політизованими та справляють більший вплив на суспільство і державу. Це стосується й обмежувальної функції, сутність якої полягає в обмеженні будь-яких спроб необґрунтованого втручання держави у справи суспільства, приватне життя особистості. Крім цього, за допомогою даної функції конституційне право України уводить державну діяльність у чітко окреслені конституційно-правові рамки.

У цьому контексті реалізація обмежувальної функції Конституції України щодо військової служби як особливого виду державної служби у демократичній державі набуває значної актуальності, оскільки саме на цей вид державної служби покладено найвагоміші завдання, такі як: оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, забезпечення державної безпеки і захист державного кордону. Більш того, для виконання цих завдань громадянам, що проходять військову службу надані значні повноваження, а в їх руках сконцентровані суттєві силові ресурси, у тому числі надана можливість застосування зброї, що само по собі несе певну небезпеку.

Найсуттєвіший обмежувальний вплив Основного Закону на військову службу здійснюється шляхом обмеження Воєнної організації держави, оскільки в різноманітних підрозділах останньої громадяни України проходять військову службу. Ф. В. Веніславський зазначає, що спеціально-дозвільний принцип, поширюючи свій нормативний вплив на органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, суттєво обмежує цих суб'єктів у виборі варіантів чи моделі своєї поведінки¹. У зв'язку з цим, конституційна регламентація військової служби та Воєнної організації держави створює для них надійний бар'єр і є запорукою суспільної стабільності та безпеки, а також гарантією функціонування демократичного політичного режиму та неповернення до тоталітарного минулого.

Крім цього, істотний вплив на процес проходження військової служби демократичний політичний режим справляє завдяки тому, що держава проводить миролюбну зовнішню політику. Так, відповідно до ст. 18 Конституції України зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства.

¹ Веніславський, Ф. В. Спеціально-дозвільний принцип у конституційно-правовому регулюванні [Текст]. – С. 57.

На підставі цієї та деяких інших конституційних норм держава прийняла Воєнну доктрину виключно оборонного спрямування, якою вона засудила війну як зняряддя національної політики і дотримується принципу незастосування сили та загрози силою, а також прагне вирішувати всі міжнародні спори та конфлікти виключно політичними методами. Але це не виключає, а навпаки, передбачає необхідність сильної Воєнної організації та створення необхідних умов для належного проходження громадянами військової служби.

Також треба розуміти, що трансформаційний етап розвитку нашої держави охоплює й стан її економічного розвитку, оскільки відбувається перехід до ринкової економіки, що передбачає певні економічні ускладнення. Цей стан речей також не міг не відбитися на процесі проходження військової служби. У зв'язку з цим, виконання вимог ч. 5 ст. 17 Конституції України щодо соціального захисту громадян, які перебувають на службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей стає для держави доволі складним завданням. Це безпосередньо відбивається на стабільності процесу проходження військової служби та здатності осіб, що її проходять виконувати конституційні завдання. Ця проблема у контексті забезпечення демократичного розвитку нашої держави є особливо актуальною, оскільки від осіб, що проходять військову службу залежить стабільність, злагода та безпека країни, а вони потребують належної уваги та захисту з боку держави.

В умовах трансформаційного етапу розвитку суспільства та держави також доволі важко проводити реформування процесу проходження військової служби різної спрямованості. Як зазначали Ю. М. Тодика та О. Ю. Тодика, «якщо ігнорувати моральний стан суспільства, то важко розраховувати на успіх економічних, політичних та інших реформ»¹. Отже, при проведенні всіх реформ необхідно розуміти те, що Українська держава та суспільство здійснюють перехід від тоталітарного до демократичного політичного режиму. Ефективність воєнної реформи у цьому аспекті буде також залежати від урахування цих обставин.

В. Л. Манилов у цьому аспекті застерігає, що «важливо мати на увазі, що політика, яка підвищує безпеку держави, але веде до деградації та втрати національних цінностей, неприйнятна для суспільства»².

¹ Тодика, Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні [Текст]. – С. 107.

² Манилов, В. Л. Безопасность в эпоху партнерства [Текст]. – С. 20.

Це необхідно також урахувати при проведенні військової реформи, спрямованої на перехід до контрактних засад проходження військової служби. Тобто при розбудові професійної армії необхідно концентрувати увагу не тільки на скасуванні призову, але й на створенні належних умов проходження військової служби, мотивації до її проходження для залучення до цього найпідготовленіших, морально та професійно придатних осіб, які б були здатні виконувати всі завдання, що на них покладені.

Таким чином, Українська держава здійснює перехід від тоталітарного до демократичного політичного режиму, що можна вважати позитивним її прагненням. Разом із цим, перебування у перехідному стані свого розвитку викликає чимало проблемних моментів, у тому числі у процесі проходження військової служби. Але шлях демократичних перетворень є єдино можливим та правильним напрямом розвитку Української держави та суспільства. Як зазначає Ф. В. Веніславський, «реформування демократичної української державності, в основі якої є народовладдя і права людини, безпосередньо пов'язано із становленням у країні демократичного політичного режиму, при якому всі гілки влади у своїй діяльності будуть орієнтуватися на демократичні форми і методи реалізації своїх владних повноважень»¹.

Це твердження у повній мірі стосується як діяльності всієї Воєнної організації нашої держави, так і абсолютно всіх громадян, що проходять військову службу в її підрозділах. Або, як доволі влучно зазначає стосовно Російської Федерації В. Д. Зорькін, наша країна, яка століттями жила за принципом «Хто сильний, той і прав», сьогодні може і повинна «взяти правовий бар'єр»². Такий бар'єр в обов'язковому порядку повинна взяти й наша держава, проводячи розумні демократичні перетворення як у функціонуванні Воєнної організації, так і при проходженні громадянами військової служби.

Висновки

1. Проходження військової служби безпосередньо пов'язано з політичним режимом. Демократичний та недемократичний політичні режи-

¹ Веніславський, Ф. В. Функціонування державної влади в аспекті політичного режиму [Текст]. – С. 40.

² Зорькин, В. Д. Россия и Конституция в XXI веке. Взгляд с Ильинки [Текст] / В. Д. Зорькин. – М. : Норма, 2007. – С. 13.

ми майже діаметрально протилежно впливають на процес проходження військової служби. Це питання для Української держави є особливо актуальним, оскільки на процес проходження військової служби у нашій державі протягом тривалого часу продовжували здійснювати свій вплив саме рудименти недемократичного (тоталітарного) політичного режиму, які знаходять певний прояв і в умовах сьогодення.

2. Недемократичний режим використовує військову службу для того, щоб зруйнувати здатність особи самостійно мислити, аналізувати та приймати самостійно рішення, змінити та навіть зламати її свідомість, формувати готовність бездумно виконувати будь-які накази. При недемократичному політичному режимі відбувається постійна підготовка до війни, оскільки така держава, як правило, веде агресивну зовнішню політику. Держави з демократичним політичним режимом є більш відкритими, у тому числі в аспекті воєнної співпраці з іншими цивілізованими державами, а отже, більш здатні до розв'язання та вирішення глобальних проблем та нейтралізації різних загроз. У цьому випадку стає більш ефективною система забезпечення як національної безпеки кожної з таких країн, так і світової безпеки в цілому. Саме тому Українська держава, здійснюючи перехід від тоталітарного до демократичного політичного режиму, має забезпечити одночасно й демократизацію інституту проходження військової служби, усунути чисельні перешкоди, що виникають на шляху формування сучасної Воєнної організації, демократичною за своєю суттю та здатної до виконання поставлених перед нею завдань, а також забезпечити демократичний контроль над всією воєнною сферою.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило зробити такі висновки та практичні рекомендації:

Військова служба тісно пов'язана з таким суспільно-політичним явищем як війна. Війни виникли з моменту створення перших держав та з цього часу постійно супроводжують людство. Головним та вирішальним засобом ведення війни будь-якою державою є її збройні сили та інші воєнізовані формування. Саме на них покладається найбільший тягар щодо ведення бойових дій. У зв'язку з цим, із моменту виникнення держав та відповідно війн між ними, у державах почало формуватися військо як сукупність спеціально озброєних та, як правило, підготовлених людей, що були спроможні вести бойові дії, застосовуючи зброю.

Тогочасне військо не мало тих якісних ознак, що притаманні сучасним збройним силам та особам, що проходять військову службу, але вже тоді були закладені ті характерні риси та атрибути, що відрізняли військову службу від інших видів людської діяльності. Тогочасне військо використовувалось не тільки для ведення бойових дій з іншими державами, але й слугувало ефективним засобом розв'язання внутрішньодержавних конфліктів та проблем: подолання виступів народних мас, збір податків тощо.

У процесі розвитку держав, росту їхньої економічної та політичної могутності, вони все більше уваги приділяли питанням проходження військової служби, оскільки саме на неї покладалося все більше задач, її проходження набувало все більше небезпечних рис. У зв'язку з цим, держави почали приділяти суттєву увагу не тільки озброєнню війська, але й питанням продовольчого, грошового та побутового забезпечення воїнів. Процес забезпечення військ всім необхідним набував особливих рис, став більш складним та різноплановим, у зв'язку з чим виникла нагальна необхідність його унормувати.

Отже, почало формуватися законодавство, яке регламентувало ці питання. Військові аспекти довгий час регламентувались виключно на рівні поточного законодавства, а перші конституції практично не містили норм, покликаних унормувати засади формування збройних сил.

У зв'язку з подальшим розвитком світової спільноти, усвідомленням людством, що війна не може бути засобом розв'язання конфліктів, йде активне становлення міжнародного права, яке проголошує необхідність мирного співіснування держав, відходу від військового протистояння. Ці гуманістичні та миротворчі процеси знаходять своє відображення і в конституціях окремих держав. Однак, незважаючи на те, що більшість держав у своїх конституціях та воєнних доктринах проголосили миролюбний характер, від військової служби майже ніхто не відмовився, а деякі держави продовжують нарощувати свій воєнний потенціал.

У конституційному регулюванні проходження військової служби умовно можна виділити три етапи: 1) дорадянський; 2) радянський; 3) новітній. В історії дорадянської України ці питання отримали певне закріплення перш за все в Конституції П. Орлика 1710 р., деякі положення якої стосовно проходження військової служби знайшли своєрідне продовження, відображення та розвиток у сучасному українському законодавстві. Радянський період характеризувався активним формуванням воєнної організації та інституту військової служби в особливих ідеологічних та політичних умовах, оскільки Україна входила до складу СРСР і власних збройних сил не мала. У перших двох конституційних актах (1919 та 1929 років) найбільш чітко простежувався класовий підхід щодо проходження військової служби. Наступні дві конституції (1937 та 1978 років) від цього практично відійшли і встановили загальний військовий обов'язок, проте ідеологічне навантаження залишалось. Серед радянських основних законів найбільш досконало врегулювала питання діяльності армії та проходження військової служби Конституція УРСР 1978 р.

Військова служба в сучасних умовах за своєю суттю є державною службою, хоч і має особливий характер, який суттєвим чином відрізняє її від інших видів державної служби та напрямів людської діяльності. Проте загальні вимоги законодавства про державну службу майже не поширюються на військову службу, її правова регламентація здійснюється спеціальним військовим законодавством. Категорія

«військова служба» є критерієм, за допомогою якого слід відмежувати військові формування від правоохоронних органів та який варто покласти в основу визначення поняття військового формування. Але в Україні цей критерій до останнього часу не застосовувався при прийнятті законів, які регулюють організацію та функціонування правоохоронних органів, у зв'язку з чим деякі з них комплектуються переважно особами, що проходять військову службу.

Поняття «військова служба» найбільш тісно пов'язане з поняттям «військовослужбовець», під яким слід розуміти громадянина України, який спрямовує свою професійну діяльність на виконання завдань та функцій, що покладені Конституцією та законами України на військову службу, яку він проходить у Збройних Силах України чи в інших військових формуваннях. У свою чергу, під військовою службою необхідно розуміти особливий вид державної служби, яку проходять громадяни України, що відповідають вимогам, установленим у законі, у Збройних Силах України чи інших військових формуваннях і спрямовують свою професійну діяльність на виконання завдань та функцій, які покладені на них Конституцією та законами України.

Визначення військової служби повинно використовуватися й при конструюванні приписів деяких інших законів. Наприклад, урахувавши зазначену дефініцію можна дати визначення поняття «курсант», про яке йдеться у Законі України «Про вищу освіту». Курсант — це громадянин України, який проходить військову службу або інший вид державної служби та одночасно навчається у вищому військовому навчальному закладі або у вищому навчальному закладі, що має кафедри військової підготовки (факультети, відділення, інститути військової підготовки), або у вищому навчальному закладі відомчої освіти з особливими умовами навчання, з метою підготовки на посади осіб офіцерського складу та здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Найважливіші питання проходження військової служби врегульовані Конституцією України. На обсяг такого регулювання впливали різноманітні фактори та обставини, серед яких можна виділити передусім стан суспільних відносин у цій сфері, що склався після розпаду Радянського Союзу, складний шлях України до незалежності, могутній потенціал Военної організації, застарілу систему контролю, звітності, відсутність чіткої, зрозумілої для широкого загалу та визначеної стратегії реформування Военної організації тощо.

Конституційна регламентація проходження військової служби здійснюється сукупністю конституційних норм, серед яких можна виділити: а) норми, які встановлюють концептуальні засади проходження військової служби; б) норми, які опосередковано регулюють її проходження; в) норми, які встановлюють державну монополію на проходження військової служби громадянами України. Найбільш важливою нормою, що безпосередньо стосується проходження військової служби, є положення ч. 2 ст. 65 Конституції України, згідно з якою громадяни відбувають військову службу відповідно до закону. Ця норма встановила три важливі положення: по-перше, визнала існування в Україні військової служби, по-друге, встановила, що детальне регулювання її проходження має здійснюватися законами, якими вона скасована бути не може, по-третє, військову службу проходять лише громадяни України. Цей конституційний припис установлює одночасно право на рівний доступ до військової служби і військовий обов'язок. У сучасній науковій та навчальній літературі військову службу розглядають переважно як обов'язок. Такий же підхід простежується й у поточному законодавстві та навіть у Конституції, яка встановлює, що військову службу громадяни відбувають. Останнє слово асоціюється передусім з обов'язком, повинністю. Цей підхід знаходить свої витoki у радянському періоді, коли військова служба розглядалась виключно як обов'язок громадян. В умовах сьогодення необхідно перенести головний акцент з обов'язку на право рівного доступу до військової служби.

Положення ч. 2 ст. 65 Конституції необхідно розглядати в органічному взаємозв'язку з ч. 2 ст. 38 Основного Закону України, яка закріплює право громадян користуватися рівним правом доступу до державної служби. Варто зазначити, що ці норми співвідносяться як спеціальна і загальна. У зв'язку з цим, необхідно у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» закріпити положення, відповідно до якого громадяни України мають право на рівний доступ до військової служби.

Конституційний обов'язок захищати Вітчизну та нести військову службу не слід ототожнювати, оскільки вони є різними за цілою сукупністю ознак та можуть реалізовуватися як разом, тобто у взаємозв'язку, так і окремо але у той же самий час вони знаходяться у діалектичному взаємозв'язку та впливають один на одного.

У сучасних умовах необхідно головний акцент зробити саме на обов'язку захищати Вітчизну та поступово відмовитися від призову

громадян на військову службу, а зміст військового обов'язку звужити. Натомість слід створити професійну армію, де військову службу громадяни будуть проходити за власним бажанням, реалізуючі свої здібності.

Положення ст. 65 Конституції України слід докорінно змінити та вдосконалити. З неї необхідно вивести у окрему статтю конституційний обов'язок щодо шанування державних символів та поширити його на всіх осіб, що перебувають на теренах України. А саму ст. 65 Конституції України викласти в такій редакції: ч. 1 «Захист Вітчизни є правом та священним обов'язком громадян України», ч. 2 «Громадяни України проходять військову або альтернативну (невійськову) службу відповідно до закону». Останній вид служби за своєю юридичною природою є правом-обов'язком.

Військовий обов'язок є конституційним обов'язком, якому притаманні всі характерні риси останнього. У той же час, зазначений конституційний обов'язок має свою специфіку, яка полягає у такому. По-перше, він передбачений Конституцією України, але встановлюється виключно законом. По-друге, розповсюджується виключно на громадян України. По-третє, має суто персоніфікований характер. По-четверте, суб'єктами його реалізації є громадяни України, як правило, чоловічої статі, які мають відповідні якості, у тому числі належний стан здоров'я. По-п'яте, цей обов'язок безпосередньо пов'язаний із забезпеченням національної безпеки та реалізацією інших конституційно-значущих завдань. По-шосте, початок реалізації громадянином військового обов'язку та проходження військової служби означає трансформацію його статусу в статус військовослужбовця, що передбачає обмеження можливостей реалізації деяких конституційних прав і свобод. По-сьоме, особливий соціальний захист громадян, що реалізують цей обов'язок тощо.

На Збройні Сили України та інші військові формування покладено обов'язок щодо забезпечення національної безпеки України. Проте для цього державі недостатньо їх створити та запровадити порядок проходження військової служби. Держава має організувати та забезпечити умови для якісного її проходження та належного виконання своїх функціональних обов'язків кожним військовослужбовцем. Це пов'язано із тим, що проходження військової служби є дуже складним процесом, який передбачає здійснення цілої сукупності різноманітних дій та створення відповідних умов для цього. Для досягнення резуль-

тативного проходження військової служби дуже важливого значення набуває гарантування особистої недоторканності та поваги гідності військовослужбовців, дотримання їхніх конституційних прав і свобод, соціальний захист військовослужбовців та членів їх сімей, підтримання у військових підрозділах порядку та військової дисципліни, належного морально-психологічного стану військовослужбовців, проведення навчань та постійного підвищення бойової майстерності та професіоналізму, забезпечення безпеки, у тому числі збереження і зміцнення здоров'я особового складу, попередження злочинності та вжиття інших важливих заходів із боку як держави, командування, так і окремих військовослужбовців.

Сучасний стан проходження військової служби свідчить про непоодинокі факти нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями, поширені випадки приниження їх честі та гідності, використання військової техніки та військовослужбовців не за призначенням, недостатнє виділення коштів як для проведення навчань та бойової підготовки, так і для забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей та інші факти, які негативним чином впливають на належне проходження військової служби та на виконання своїх функціональних обов'язків кожним військовослужбовцем. Неналежним чином організоване проходження військової служби створює загрози національній безпеці України та тягне за собою порушення прав людини та громадянина.

На взаємозв'язок належного проходження військової служби та забезпечення національної безпеки прямо вказано у ст. 17 Конституції України, яка покладає забезпечення економічної та воєнної безпеки не тільки на державу, але й на Український народ. У той же час, формулювання ч. 1 ст. 17 Конституції України є не зовсім коректним. Із зазначеної норми необхідно вилучити інформаційну безпеку та закріпити її у ч. 3 цієї статті, в якій йдеться про повноваження відповідних військових формувань та правоохоронних органів. Замість інформаційної безпеки у зазначеній нормі доцільно закріпити екологічну безпеку.

Виходячи з принципів Основного Закону України, особа, що проходить військову службу, незважаючи на завдання, які на неї покладені, повинна розглядатися державою та суспільством як найвища соціальна цінність. У зв'язку з цим, при конструюванні статусу військовослужбовця на рівні поточного законодавства варто встановити оптимальний баланс між необхідністю забезпечення національної

безпеки і оборони та необхідністю забезпечення статусу військово-службовця, як найвищої соціальної цінності.

Для запобігання необґрунтованих обмежень прав і свобод військово-службовців на рівні поточного законодавства необхідно в узагальнюючій нормі дати вичерпний перелік видів обмежень прав і свобод. Таким узагальнюючим приписом можна зробити ч. 1 ст. 64 Конституції України, де необхідно після слів: «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» доповнити словами «та встановлених законом з метою забезпечення національної безпеки і оборони України, територіальної цілісності і недоторканності», а також у цій частині викласти вичерпний перелік інших цілей, відповідно до яких можуть бути обмежені права і свободи, наприклад, з метою забезпечення громадського порядку, забезпечення охорони здоров'я й моральності населення тощо.

В Україні на сучасному етапі її розвитку, проходження військової служби доволі часто супроводжується порушенням прав і свобод громадян, що її проходять та інших осіб. Приниження людської гідності військовослужбовців перешкоджає належному виконанню військового обов'язку, свідомому ставленню до проходження військової служби та викликає соціальну напругу у військовому середовищі, зневіру у справедливість і, як результат, небажання служити. До того ж особам, які пройшли військову службу в умовах приниження гідності та порушення конституційних прав, важко адаптуватися до життя у звичайних умовах та знайти своє місце в суспільстві.

Проходження військової служби безпосередньо пов'язано з політичним режимом. Демократичний та недемократичний політичні режими майже діаметрально протилежно впливають на процес проходження військової служби. Це питання для Української держави є особливо актуальним, оскільки на процес проходження військової служби у нашій державі протягом тривалого часу продовжували здійснювати свій вплив саме рудименти недемократичного (тоталітарного) політичного режиму, які знаходять певний прояв і в умовах сьогодення.

Недемократичний режим використовує військову службу для того, щоб зруйнувати здатність особи самостійно мислити, аналізувати та приймати самостійно рішення, змінити та навіть зламати її свідомість, формувати готовість бездумно виконувати будь-які накази. При не-

демократичному політичному режимі відбувається постійна підготовка до війни, оскільки така держава, як правило, веде агресивну зовнішню політику. Держави з демократичним політичним режимом є більш відкритими, у тому числі в аспекті воєнної співпраці з іншими цивілізованими державами, а отже, більш здатні до розв'язання та вирішення глобальних проблем та нейтралізації різних загроз. У цьому випадку стає більш ефективною система забезпечення як національної безпеки кожної з таких країн, так і світової безпеки в цілому. Саме тому Українська держава, здійснюючи перехід від тоталітарного до демократичного політичного режиму, має забезпечити одночасно й демократизацію інституту проходження військової служби, усунути чисельні перешкоди, що виникають на шляху формування сучасної Воєнної організації, демократичною за своєю суттю та здатної до виконання поставлених перед нею завдань, а також забезпечити демократичний контроль над всією воєнною сферою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеев, А. А. О современной сущности войны [Текст] / А. А. Агеев, О. С. Анисимов, В. В. Летуновский // Воен.-юрид. журн. – 2008. – № 2. – С. 22–25.
1. Азамов, О. В. Тенденции и перспективы развития законодательства о пенсионном обеспечении военнослужащих [Текст] / О. В. Азамов // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. – Сер. «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2007. – Вып. 73. – С. 238–244.
2. Александров, В. М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / В. М. Александров. – Х., 2008. – 182 с.
3. Александров, В. М. Зміст і характер військової служби [Текст] / В. М. Александров // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 91. – С. 34–41.
4. Алексеев, С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения [Текст] / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во НОРМА, 2002. – 608 с.
5. Аристотель. Полтика. Метафизика. Аналитика. [Текст] / Аристотель [пер. с древнегреческого]. — М. : Эксмо, СПб. : Мидград, 2008. – 960 с.
6. Артамонов, Н. В. Советское законодательство о льготах гражданам в связи с выполнением воинской обязанности и вопросы его совершенствования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 20.00.12 «военная администрация» [Текст] / Н. В. Артамонов. – М., 1974. – 23 с.
7. Артамонов, Н. В. Правовой статус военнослужащих в СССР [Текст] / Н. В. Артамонов // Сов. государство и право. – 1983. – № 5. – С. 19–27.
8. Арцибасов, И. Н. Принцип оборонной достаточности : его реализация во внутригосударственном и международном праве [Текст] / И. Н. Арцибасов, Ю. Д. Казначев // Сов. государство и право. – 1992. – № 2. – С. 38–49.
9. Ахметшин, Х. Преступления против военной службы [Текст] / Х. Ахметшин // Рос. юстиция. – 1997. – № 5. – С. 42–44.
10. Байдаров, С. В. Изменение системы комплектования вооруженных сил и эволюция политической системы в государствах Европы IX–XIV вв. [Текст] / С. В. Байдаров // Воен.-юрид. журн. – 2008. – № 4. – С. 28–30.
11. Байрачная, Л. Д. Взаимодействие как противоречие и методы его разрешения [Текст] / Л. Д. Байрачная // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 5–6.
12. Барабаш, Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці

- конституційного права : монографія [Текст] / Ю. Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – 220 с.
13. Барабаш, Ю. Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект) : монографія [Текст] / Ю. Г. Барабаш. – Х., 2004. – 192 с.
 14. Барабаш, Ю. Г. Про використання терміна «конфлікт» у конституційному законодавстві [Текст] / Ю. Г. Барабаш // Вісник Академії правових наук. – 2008. – № 1 (52). – С. 79–88.
 15. Бараненков, В. В. Системный подход как важнейшее условие совершенствования законодательства о военной службе [Текст] / В. В. Бараненков // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 21–27.
 16. Баранівський, В. Ф. Інформаційно-психологічна протидія як чинник морально-психологічної стійкості українського війська [Текст] / В. Ф. Баранівський // Психологічні аспекти національної безпеки : тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – С. 22–25.
 17. Батюк Г. П. Конституционно-правовые основы военной службы и комплектования Вооруженных сил Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. [Текст] / Батюк Геннадий Павлович. – М. , 2003. – 205 с.
 18. Бахрах Д. Н. Государственная служба : основные понятия, ее составляющие, содержание, принципы [Текст] / Д. Н. Бахрах // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 10–18.
 19. Белов В. К. «Поощрение» инициативы военнослужащего на досрочное прекращение военной службы [Текст] / В. К. Белов // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 275–278.
 20. Белоусов Ю. В. Некоторые вопросы совершенствования порядка возмещения ущерба, причиненного военнослужащими по законодательству Украины [Текст] / Ю. В. Белоусов, Н. И. Чудык-Белоусова // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 376–385.
 21. Белов О. Ф. До питання про політико-правові моделі забезпечення національної безпеки України [Текст] / О. Ф. Белов // Державна безпека України. – 2004. – № 1(1). – С. 7–14.
 22. Біла Л. Р. Право на державну службу та механізм його реалізації [Текст] / Л. Р. Біла // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. – Одеса : Юридична література, 2003. – Вып. 19. – С. 52–58.
 23. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок додержуватися Консти-

- туції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право» [Текст] / Білоскурська Олена Валеріївна. – К., 2008. – 20 с.
24. Белов А. В. Воинская обязанность в случаях двойного (множественного) гражданства [Текст] / А. В. Белов // Известия вузов «Правоведение». – 2003. – № 4 (249). – С. 161–165.
 25. Большая Энциклопедия [Текст] / Под ред. С. Н. Южакова. – СПб., Том 17. – 1904. – 798 с.
 26. Большой юридический словарь [Текст] / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 704 с. – (Серия «Библиотека словарей «ИНФРА-М»»).
 27. Бондар О. М. Відкритість для суспільства – умова успіху реформування Збройних Сил [Текст] / О. М. Бондар, М. П. Волик // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса : Юридична література, 2003, Вип. 16. – С. 214–223.
 28. Борисенко В. М. Конституционно-правовое регулирование статуса и деятельности военных судов в интересах обеспечения национальной безопасности Российской Федерации [Текст] / В. М. Борисенко. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. – 573 с.
 29. Борисов О. А. Правовое обеспечение безопасности военной службы как составная часть правового обеспечения прохождения военной службы [Текст] / О. А. Борисов // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 75–79.
 30. Бровченко Л. С. Соціально-правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей [Текст] / Л. С. Бровченко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 5. – С. 120–126.
 31. Битяк Ю. П. Гарантії прав громадян України на державну службу [Текст] / Ю. П. Битяк // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод : матеріали міжнародної науково-практичної конф. : у 2-х ч. Ч. 1 [Текст] / За ред. проф. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 183–186.
 32. Битяк Ю. П. Державна служба в Україні : проблеми становлення, розвитку та функціонування : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Битяк Юрій Прокопович. – Х., 2006. – 419 с.
 33. Битяк Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади: Монографія [Текст] / Ю. П. Битяк. – Х. : Право, 2005. – 304 с.
 34. Битяк Ю. П. Конституційно-правові засади становлення та розвитку державної служби в Україні [Текст] / Ю. П. Битяк // Вісник Академії правових наук. – 1998. – № 2 (13). – С. 75–82.
 35. Битяк Ю. П. Правові засади забезпечення прав людини і громадянина

- в сфері державної служби [Текст] / Ю. П. Битяк // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1998. – Вип. 36. – С. 97–103.
36. Быков В. Ю. Отдельные вопросы правового положения военнослужащих Черноморского флота Российской Федерации, проходящих военную службу на территории Украины [Текст] / В. Ю. Быков // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вип. 62. – С. 200–205.
 37. Буроменський М. В. Політичні режими у контексті свободи політичного вибору (міжнародно-правові питання) [Текст] / М. В. Буроменський // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 48–57.
 38. Валевський О. Аналіз політичної кризи 2006–2007 років у контексті порушення принципу поділу влади і механізму стримувань і противаг [Текст] / О. Валевський // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2008. – № 2. – С. 231–241.
 39. Ведерников В. Н. Военная социология: к вопросу институционализации [Текст] / В. Н. Ведерников // Социологические исследования. – 1995. – № 12. – С. 16–22.
 40. Великий енциклопедичний юридичний словник [Текст] / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. – 992 с.
 41. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
 42. Венедиктов В. С. Юридичні гарантії при проходженні служби в ОВС України: теоретичний аспект [Текст] / В. С. Венедиктов // Право і безпека. – 2003. – № 2'1. – С. 64–67.
 43. Веніславський Ф. В. Взаємовідносини державно-владних інституцій в аспекті забезпечення стабільності конституційного ладу України [Текст] / Ф. В. Веніславський // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 93. – С. 38–44.
 44. Веніславський Ф. В. Державно-правові конфлікти як фактор політичної дестабілізації в Україні [Текст] / Ф. В. Веніславський // Конституційно-політичний процес в Україні: ідеї, досвід, проблеми : збірник наук. статей (за матеріалами XVII Харківських політологічних читань). – Х. : Право, 2006. – С. 12–14.
 45. Веніславський Ф. В. Динамізм і стабільність конституційно-правового регулювання як актуальна проблема науки конституційного права України [Текст] / Ф. В. Веніславський // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку : матеріали виступів учасн. «круглого столу» [Текст] / за ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 159–163.
 46. Веніславський Ф. В. Забезпечення прав та свобод людини як переду-

- мова стабільності конституційного ладу України [Текст] / Ф. В. Веніславський // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 1 (56). – С. 105–112.
47. Веніславський Ф. В. Забезпечення стабільності конституційного ладу України в умовах державно-правових конфліктів [Текст] / Ф. В. Веніславський // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 101. – С. 27–37.
 48. Веніславський Ф. В. Конституційне визначення меж державної влади в Україні [Текст] / Ф. В. Веніславський // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 43. – С. 17–22.
 49. Веніславський Ф. В. Спеціально-дозвільний принцип у конституційно-правовому регулюванні [Текст] / Ф. В. Веніславський // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 2 (57). – С. 57–67.
 50. Веніславський Ф. В. Функціонування державної влади в аспекті політичного режиму [Текст] / Ф. В. Веніславський // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1998. – Вип. 34. – С. 40–44.
 51. Веремеев Ю. Контрактная армия – благо или зло (полемические заметки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://army.armor.kiev.ua/kontrakt-army.shtml>.
 52. Виноградов П. Г. Государство права [Текст] / П. Г. Виноградов. – М., 1911 – 367 с.
 53. Воднік В. Д. Різновиди норм і їх роль у врегулюванні конфліктів [Текст] / В. Д. Воднік // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 20–22.
 54. Военные вопросы в документах КПСС и Советского государства. – М. : Воениздат, 1980. – 461 с.
 55. Военные суды в современном мире [Текст] / Под ред. и с предисл. А. Я. Петричекнова. – М. : Норма, 2006. – 272 с.
 56. Военный энциклопедический словарь. – М. : Эксмо, 2007. – 1024 с.
 57. Военный энциклопедический словарь [Текст] / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М. : Воениздат, 1984. – 863 с.
 58. Военна доктрина України : затв. Указом Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 // Президентський вісник. – 2004. – № 14.
 59. Война и армия. Философско-социологический очерк [Текст] / под ред. Д. А. Волкогонова, А. С. Миловидова и С. А. Тюшкевича. – М. : Воениздат, 1977. – 415 с.
 60. Война, история, идеология. (Буржуазная военная история на службе милитаризма) [Текст] / под ред. В. С. Махалова, А. В. Бешенцева. – М. : Политиздат, 1974. – 383 с.
 61. Войтенко А. М. Научно-методические основы психофизиологической

- підготовки спеціалістів небезпеческих професій [Текст] / А. М. Войтенко // Психологічні аспекти національної безпеки: тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 264 с.
62. Воронов М. Н. Выборы как фактор становления демократического и правового государства в Украине [Текст] / М. Н. Воронов // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 135–136.
 63. Войціховський А. В. Вступне слово до Конституції Китайської Народної Республіки від 4 грудня 1982 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 248–249.
 64. Гаврилова Ю. О. Служебное жилищное обеспечение военнослужащих, проходящих военную службу по контракту, в системе жилищного обеспечения и принципы, которыми необходимо руководствоваться при его реализации [Текст] / Ю. О. Гаврилова // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 111–115.
 65. Гаврюшенко П. И. Мобилизационная подготовка и мобилизация – основа политики согласования в использовании всех ресурсов для обеспечения безопасности Российской Федерации на длительную перспективу [Текст] / П. И. Гаврюшенко // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 208–210.
 66. Гаврюшенко П. И. Особенности реализации конституционного права на труд в условиях военной службы [Текст] / П. И. Гаврюшенко // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 115–118.
 67. Гаврюшенко П. И. Порядок присвоения воинских званий и пути его совершенствования в Вооруженных Силах Российской Федерации [Текст] / П. И. Гаврюшенко, А. И. Окунев // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 65–70.
 68. Галузин А. Ф. Правовая безопасность и ее принципы [Текст] / А. Ф. Галузин. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 361 с.
 69. Гацко М. Ф. Проблемы правового регулирования использования военной силы в борьбе с внутренними угрозами безопасности России [Текст]

- / М. Ф. Гацко // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 211–216.
70. Гегель Г. В. Ф. Философия права [Текст] / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем., ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
 71. Гейвандов Я. А. Организации, обеспечивающие вооруженную защиту Российской Федерации (некоторые аспекты соотношения публично-правового содержания и организационно-правовой формы) [Текст] / Я. А. Гейвандов // Государство и право. – 1999. – № 2. – С. 5–13.
 72. Герасіна Л. М. Профілактика соціально-правової конфліктності та її чинники [Текст] / Л. М. Герасіна, В. М. Кривцова // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 22–25.
 73. Гладких В. І. Соціальні права громадян України : конституційно-правовий аспект : Монографія [Текст] / В. І. Гладких. – Х. : Факт, 2005. – 368 с.
 74. Гончаров И. В. К вопросу о понятии конституционной безопасности федеративного государства [Текст] / И. В. Гончаров // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 104–108.
 75. Горбачев М. С. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1986 г. [Текст] / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1986. – 127 с.
 76. Горшенева И. А. Полиция в механизме современного демократического государства : учеб. пособие [Текст] / И. А. Горшенева – М. : Юнити – Дана, 2004. – 174 с. – (Фонд содействия правоохранительным органам «Закон и право»).
 77. Гребенюк М. Правове регулювання страхування життя та здоров'я військовослужбовців у зарубіжних країнах [Текст] / М. Гребенюк // Економіка, фінанси, право. – 2002. – № 1. – С. 26–31.
 78. Гречанинов В. Военная сфера и гражданский контроль над нею [Текст] / В. Гречанинов // Віче. – 2000. – № 9 (102). – С. 107–115.
 79. Григоренко Є. І. Військова служба в аспекті обмежувальної функції Конституції України [Текст] / Є. І. Григоренко // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні. Тези доповідей на Всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів. – Львів, 2007. – С. 47–49.
 80. Григоренко Є. І. Деякі аспекти еволюції конституційного регулювання військової служби в Україні [Текст] / Є. І. Григоренко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 39. – С. 264–269.
 81. Григоренко Є. І. Деякі питання вдосконалення регламентації конституційних обов'язків щодо захисту Вітчизни та відбування військової

- служби відповідно до закону [Текст] / Є. І. Григоренко // Сучасні проблеми юридичної науки та практики : тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів [Текст] / за заг. ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 3–6.
82. Григоренко Є. І. Захист Вітчизни та виконання військового обов'язку громадянами України: конституційно-правовий аспект [Текст] / Є. І. Григоренко // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 89. – С. 34–39.
83. Григоренко Є. І. З дисциплінарного батальйону – до установи виконання покарань [Текст] / Є. І. Григоренко // Ратник. Газета Внутрішніх військ МВС України. – 2005. – № 22 (4843). – С. 3.
84. Григоренко Е. И. Конституционные права военнослужащих в контексте военной реформы [Текст] / Е. И. Григоренко // Развитие украинской правовой системы за роки незалежності : тези доповідей і наукових повідомлень студентської наукової конференції за підсумками науково-дослідницької роботи за 2003/2004 навч. рік [Текст] / За заг. ред. проф. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 83.
85. Григоренко Є. І. Конституційне право громадян України на рівний доступ до військової служби [Текст] / Є. І. Григоренко // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 95. – С. 18–22.
86. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби в Україні [Текст] / Є. І. Григоренко // Круглий стіл «Вітчизняний конституціоналізм: сучасний стан і напрямки розвитку» // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 99. – С. 264–265.
87. Григоренко Є. І. Належне проходження військової служби в аспекті забезпечення національної безпеки України [Текст] / Є. І. Григоренко // Осінні юридичні читання: тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених [Текст] / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – С. 79–82.
88. Григоренко Є. І. Права і свободи військовослужбовців у аспекті розв'язання глобальних проблем безпеки [Текст] / Є. І. Григоренко // Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України : Збірник тез (за матеріалами ХІХ Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України, 2007. – С. 36–38.
89. Григоренко Є. І. Правозахисний потенціал військової служби в Україні [Текст] / Є. І. Григоренко // Сучасні проблеми юридичної науки : тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів [Текст] / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – С. 112–116.
90. Григоренко Є. І. Реалізація конституційного принципу рівноправності

- у призові громадян України на строкову військову службу [Текст] / Є. І. Григоренко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 37. – С. 97–103.
91. Григорьев Е. И. Отличительной чертой военной службы является наличие персональных воинских званий [Текст] / Е. И. Григорьев // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 70–71.
 92. Громыко О. В. Конфликты и их влияние на вооруженные силы [Текст] / О. В. Громыко // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) [Текст] / Упорядники: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 5–6.
 93. Громико О. В. Правові протиріччя в період трансформації українського суспільства та їх вплив на функціонування Збройних Сил [Текст] / О. В. Громико // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 87.
 94. Громико О. В. Соціальні протиріччя у Збройних Силах та механізм їх розв'язання в умовах трансформації українського суспільства (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «соціальна філософія та філософія історії» [Текст] / Громико Олег Васильович. – Х., 2003. – 17 с.
 95. Гудков О. М. Актуальні питання функціонування органів місцевого самоврядування в аспекті конфліктології [Текст] / О. М. Гудков // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 30–32.
 96. Гусев А. В. Государственная служба в решениях Конституционного Суда России [Текст] / А. В. Гусев // Известия вузов. Правоведение. – 2007. – № 6. – С. 97–103.
 97. Гуцин В. З. Военная служба – конституционная обязанность граждан Российской Федерации [Текст] / В. З. Гуцин // Право и политика. – 2000. – № 12. – С. 67–76.
 98. Гуцин В. З. Права человека и армия. Правозащитные функции военной прокуратуры [Текст] / В. З. Гуцин // История государства и права. – 2002. – № 6. – С. 50–57.
 99. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В. 4 т. Т. 2 : И – О [Текст] / Владимир Иванович Даль. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз. – Медиа, 2007. – 779, [3] с., 1 портр.
 100. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В. 4 т. Т. 3 : П [Текст] / Владимир Иванович Даль. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз. – Медиа, 2007. – 555, [3] с., 1 портр.

101. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В. 4 т. Т. 4 : Р – V [Текст] / Владимир Иванович Даль. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз. – Медиа, 2007. – 683, [3] с., 1 портр.
102. Данильян О. Г. Національна безпека України : сутність, структура та напрямки реалізації : навчальний посібник [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Х. : Фоліо, 2002. – 285 с.
103. Данильян О. Г. Философия : Учебник [Текст] / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х. : Прапор, 2005. – 496 с.
104. Дахова І. І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: монографія [Текст] / І. І. Дахова. – Х. : «Фінн», 2008. – 200 с.
105. Декларація про державний суверенітет України: від 16.07.1990 р. за № 55-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1990. – № 31. – Ст. 429.
106. Дзьобань О. П. Військова освіта в системі детермінант української державності [Текст] / О. П. Дзьобань // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами ХІІ Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 28–29.
107. Дзьобань О. П. До проблеми розуміння механізму забезпечення національної безпеки [Текст] / О. П. Дзьобань // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами ХVІ Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 38–40.
108. Догляд В. Б. Политический режим и армия : сравнительно-правовой анализ социального обеспечения военнослужащих [Текст] / В. Б. Догляд // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в ХХІ веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С.129–133.
109. Догляд В. Б. Право курсанта на отдых [Текст] / В. Б. Догляд // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 118–123.
110. Долинин Д. Н. Принципы как основа ограничения прав и свобод человека и гражданина в условиях военного и чрезвычайного положения в Российской Федерации [Текст] / Д. Н. Долинин // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в ХХІ веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 498–503.
111. Дисциплінарний Статут Збройних Сил України : затв. Законом України від 24 березня 1999 р. № 551-ХІV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.
112. Дисциплінарний Статут органів внутрішніх справ : затв. Законом України від 22 лютого 2006 р. № 3460-ІV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2006. – № 29. – Ст. 245.

113. Душенко К. В. Большая книга афоризмов. Изд. 3-е, исправленное [Текст] / К. В. Душенко. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1056 с.
114. Егоров К. А. Армия на службе антинародной политики маоистской диктатуры – К. А. Егоров // Сов. государство и право. – 1974. – № 6. – С. 73–81.
115. Енгибарян Р. В. Сравнительное конституционное право: Учебное пособие [Текст] / Р. В. Енгибарян. – Ростов н/Д : Феникс, 2007. – 543 с.
116. Ермошин В. В. Проблема войны и мира в политико-правовых учениях Нового времени : монография [Текст] / В. В. Ермошин. – М. : Наука, 1989. – 207 с.
117. Євсєєв О. П. Процедури в конституційному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право» [Текст] / Олександр Петрович Євсєєв. – Х., 2008. – 20 с.
118. Єрмолаєв В. М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні: Навч. посібник [Текст] / В. М. Єрмолаєв. – Х. : Право, 2007. – 280 с.
119. Журавлев А. А. Порядок заключения нового контракта военнослужащими в Вооруженных Силах Российской Федерации [Текст] / А. А. Журавлев // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 38–41.
120. Жук Н. А. Парламент, президент, уряд: через взаємостримування до рівноваги: монографія [Текст] / Н. А. Жук. —Х.: Харків юридичний, 2007. – 320 с.
121. Загальна теорія держави і права : Підручник [Текст] / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
122. Загидулин Р. А. Теоретико-правовые основы дифференциации статуса военнослужащих [Текст] / Р. А. Загидулин // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 261–264.
123. Зайков Д. Е. Современные проблемы перехода военной организации России на контактный принцип комплектования [Текст] / Д. Е. Зайков // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 133–138.
124. Зайончковский Ю. В. Основные угрозы существованию украинской государственности в начале XXI века [Текст] / Ю. В. Зайончковский // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 75–77.

125. Закомолдин Р. В. Об обеспечении сохранности военной тайны в условиях реформирования военного законодательства [Текст] / Р. В. Закомолдин // Воен.-юрид. журн. – 2008. – № 3. – С. 11–12.
126. Зархін О. О. Деякі питання нормативного врегулювання діяльності військової прокуратури [Текст] / О. О. Зархін // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1998. – Вип. 34. – С. 173–178.
127. Зінченко В. М. Механізм держави та правоохоронні органи [Текст] / В. М. Зінченко // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2005. – № 27. – С. 121–125.
128. Злотников А. Л. Виявлення впливу емоційної стійкості військовослужбовців на вирішення міжособистісних конфліктів [Текст] / А. Л. Злотников // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) [Текст] / Упорядники: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 177–178.
129. Зорькин В. Д. Конституция и права человека в XXI веке. К 15-летию Конституции Российской Федерации и 60-летию Всеобщей декларации прав человека. – М. : Норма, 2008. – 224 с.
130. Зорькин В. Д. Россия и Конституция в XXI веке. Взгляд с Ильинки [Текст] / В. Д. Зорькин. – М. : Норма, 2007. – 400 с.
131. Зьолка В. Л. Правовий зміст військово-політичних повноважень Кабінету Міністрів України [Текст] / В. Л. Зьолка // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 2. – С. 14–18.
132. Иванеев С. В. Правовое обеспечение прохождения военной службы военнослужащими Вооруженных Сил Российской Федерации в условиях чрезвычайного положения [Текст] / С. В. Иванеев // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 215–219.
133. Иванов И. С. Новая российская дипломатия. Десять лет внешней политики страны [Текст] / И. С. Иванов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 382 с.
134. Иванов С. Б. Обеспечение национальной безопасности как необходимое условие развития России [Текст] / составители : М. И. Герасев, С. К. Ознобишев. Проект «Российские лидеры о важнейших проблемах национального развития». – М. : КомКнига, 2006. – 224 с.
135. Иванченко А. Ю. Теоретические основы международно-правового положения российских войск и военнослужащих, находящихся на территории стран СНГ [Текст] / А. Ю. Иванченко // Государство и право. – 2001. – № 4. – С. 89–98.
136. Ильин С. К. Моральный фактор в современной войне [Текст] / С. К. Ильин. – М. : Воениздат, 1969. – 176 с.

137. Ильющин С. О воинской обязанности и военной службе [Текст] / С. Ильющин // Рос. юстиция. – 1998. – № 11. – С. 43–44.
138. История украинского войска : курс лекций [Текст] / под общ. ред. Г. И. Костакова и Н. Н. Олейника. – Х. : Консум, 2006. – 208 с.
139. Ищенко О. А. Реализация права на отдых военнослужащими как одно из условий поддержания боеготовности Вооруженных Сил Российской Федерации [Текст] / О. А. Ищенко // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 123–126.
140. Іншин М. І. Поняття державної служби в Україні : багатоаспектний підхід [Текст] / М. І. Іншин // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 20. – С. 331–334.
141. Іншин М. І. Поняття диференціації правового регулювання у сфері державної служби України [Текст] / М. І. Іншин // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 21. – С. 136–143.
142. Іншин М. І. Юридичні гарантії як фактор стабільності та підвищення ефективності службово-трудової діяльності державних службовців [Текст] / М. І. Іншин // Право України. – 2004. – № 5. – С. 83–87.
143. Історія вчень про державу і право: підручн. [Текст] / І. О. Биля-Сабадаш, О. Р. Дашковська, Г. Г. Демиденко та ін.; за ред. Г. Г. Демиденка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2008. – 240 с.
144. Кальницький Е. А. Воєнно-політична діяльність держави в контексті суб'єктно-об'єктної детермінації державності [Текст] / Е. А. Кальницький // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 29–30.
145. Карпенко М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) – М. І. Карпенко [Текст] / за заг. ред. В. К. Матвійчика : монографія. – К. : КНТ, 2006. – 232 с.
146. Карпенко М. І. Правове забезпечення діяльності військ (сил): сьогодення та шляхи удосконалення [Текст] / М. І. Карпенко // Право військової сфери. – 2007. – № 1. – С. 16–18.
147. Качан І. До питання про соціальний захист військовослужбовців [Текст] / І. Качан // Право військової сфери. – 2005. – № 3–4. – С. 16–18.
148. Кеворкян К. Э. Опасная книга (феномен нацистской пропаганды) [Текст] / худож.-оформ. Б. Ф. Бублик. – Харьков : Фолио, 2009. – 507 с.
149. Керимов А. Д. Современное государство : вопросы теории [Текст] / А. Д. Керимов. – М. : Норма, 2007. – 144 с.
150. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы фило-

- софії права. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : СГА, 2003. – 521 с.
151. Клементьев Р. П. Призыв на военную службу [Текст] / Р. П. Клементьев, И. А. Николаева // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 72–76.
 152. Кодекс законів про працю України : Закон від 10 грудня 1971 року № 322–VIII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1971. – № 50. – Ст. 375.
 153. Козлов В. В. Совершенствование правовой работы в Вооруженных Силах Российской Федерации как элемент развития военного права [Текст] / В. В. Козлов // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 186–189.
 154. Козюбра М. І. Методологія права : концептуальні підходи [Текст] / М. І. Козюбра // Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції «Проблеми методології сучасного правознавства». – К., 1996. – С. 23–25.
 155. Колісник В. П. Культура міжнаціональних відносин як передумова демократичних перетворень та формування правової державності [Текст] / В. П. Колісник // Українська державність : становлення, досвід, проблеми : збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х.: «Право», 2001. – С. 31–32.
 156. Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні : теоретичні засади та конституційно-правові аспекти : монографія [Текст] / В. П. Колісник. – Х. : Фоліо, 2003. – 240 с.
 157. Колісник В. П. Повага до національної гідності особи як складова правової культури [Текст] / В. П. Колісник // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 2 (9). – С. 22–28.
 158. Колісник В. П. Проблеми політичної відповідальності парламенту та уряду крізь призму конституційної реформи [Текст] / В. П. Колісник // Трансформація політики в право : різні традиції та досвід : Матеріали міжнародної наукової конференції [Текст] / за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2006. – С.180–189.
 159. Колодин А. И. Актуальные проблемы правового статуса курсантов, проходящих военную службу по контакту в военно-учебных заведениях Министерства обороны Российской Федерации [Текст] / А. И. Колодин // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 264–267.
 160. Комаров В. В. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві: Навч. посіб. [Текст] / В. В. Комаров, Н. Ю. Сакара. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – 42 с.
 161. Коновалов В. Н. Выборы – важнейший институт легитимности государственной власти [Текст] / В. Н. Коновалов, С. Н. Коновалов // Українська державність : становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових

- статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 143–144.
162. Конституции зарубежных государств : учебное пособие [Текст] / сост. В. В. Маклаков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во БЕК, 2002. – 592 с.
163. Конституционное (государственное право) зарубежных стран : в 4 т. Тома 1–2. Часть общая : Учебник [Текст] / отв. ред. Б. А. Страшун – 3-е изд., обновл. и дораб. – М. : Издательство БЕК, 2000. – 784 с.
164. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. зал. [Текст] / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.
165. Конституційне право України : підручник [Текст] / за ред. В. Ф. Погорілка, 3-тє видання. – К. : Наукова думка. – 2000 – 734 с.
166. Конституційне право України : підручник для студентів вищих навчальних закладів [Текст] / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
167. Конституционные права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации : учебник для вузов [Текст] / под ред. О. И. Тиунова. – М. : Норма, 2005. – 608 с.
168. Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I [Текст] / Упорядник Г. Друзенко, за загальною редакцією Т. Качки. – К. : Видавництво «Юстиніан», 2005. – 512 с.
169. Конституція Арабської Республіки Єгипет: схвалена на референдумі 11 вересня 1971 р.; зі змінами і доповненнями, внесеними на референдумах 1980, 2005 та 2007 рр. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 533–557.
170. Конституція Італії від 22 грудня 1947 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 135–157.
171. Конституция Королевства Испания от 27 декабря 1978 г. // Конституции зарубежных государств : учеб. посб. [Текст] / Сост. проф. В. В. Маклаков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Из-во БЕК, 2002. – С. 173–214.
172. Конституція Китайської Народної Республіки від 4 грудня 1982 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 260–278.
173. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. – К. : Політвидав України, 1980. – 44 с.
174. Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. // Конституції

- зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 221–242.
175. Конституція Республіки Беларусь // <http://www.belarus.net/conendru.htm>.
176. Конституція Республіки Польща // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 173–205.
177. Конституція Республіки Таджикистан от 6 ноября 1994 г. // http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=2213&oidn=_0SO0Z99VQ
178. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1996. – № 30. – Ст. 141.
179. Конституція Сполучених штатів Америки від 17 вересня 1787 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 333–339.
180. Конституція Туркменистана от 18 мая 1992 г. // http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=2376&oidn=_0SP0NUMU2#_0SP0NUMU2
181. Конституція України : науково-практичний коментар [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Видавництво Право; К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.
182. Конституція України : офіц. текст : коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посіб. [Текст] / Авт.-упоряд. М. І. Хавронюк. – К. : Парламент. Вид-во: 1999. – 544 с. – (Законодавство: нормат. док. та комент.).
183. Конституція Федеративної Республіки Бразилія від 5 жовтня 1988 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 431–518.
184. Конституція Французької Республіки від 4 жовтня 1958 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 47–68.
185. Концепція нової Конституції України від 19 червня 1991 р. [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1991. – № 35. – Ст. 466.
186. Кордон М. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України [Текст] / М. В. Кордон: Навчальний посібник. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 172 с.
187. Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» [Текст] / Ігор Федорович Корж. – К., 2004. – 20

- с.
188. Корж І. Ф. Дієвість міжнародно-правових принципів гласності й транспарентності в процесі реалізації права доступу громадян до державної служби [Текст] / І. Ф. Корж // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 102. – С. 3–11.
 189. Корж І. Ф. Завдання і функції військової служби в Україні [Текст] / І. Ф. Корж // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 17. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 170–177.
 190. Корж І. Ф. Принципи військової служби в Україні [Текст] / І. Ф. Корж // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 2. – С. 7–13.
 191. Кормич Б. А. Правовий зміст поняття «національна безпека [Текст] / Б. А. Кормич // Митна справа. – 2003. – № 1. – С. 116–123.
 192. Коропатнік І. Нормативно-правові аспекти забезпечення соціального захисту військовослужбовців миротворчих контингентів Збройних Сил України [Текст] / І. Коропатнік, О. Мельник // Право України. – 2005. – № 2. – С. 32–35.
 193. Корякин В. М. Введение в теорию военного права (монография) [Текст] / В. М. Корякин // Рос. воен.-правов. сб. № 9: Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М.: «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 11–119.
 194. Корякин В. М. К вопросу о правовом положении военнослужащего после окончания срока действия контракта [Текст] / В. М. Корякин // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 286–292.
 195. Корякин В. М. Льготы в военном праве [Текст] / В. М. Корякин // Государство и право. – 2006. – № 12. – С. 88–97.
 196. Кравець Є. Я. Взаємозв'язок моральних і правових норм радянського військового обов'язку [Текст] / Є. Я. Кравець // Радянське право. – 1985. – № 6. – С. 54–56.
 197. Кравець Є. Я. Поняття військового обов'язку як юридична категорія [Текст] / Є. Я. Кравець // Радянське право. – 1987. – № 5. – С. 72–75.
 198. Кравець Є. Я. Правовые и нравственные основы советского воинского долга : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «теория и история государства и права; история политических и правовых учений» [Текст] / Кравец Евгений Яковлевич. – К., 1987. – 20 с.
 199. Кравчук М. Організаційно-правові засади військового будівництва Української Держави [Текст] / М. Кравчук // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2001. – С. 18–28.
 200. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р.

- [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
201. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник [Текст] / І. М. Данишин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуїська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Х. : Право, 2009. – 288 с.
202. Кротиков В. Збройні Сили України: аналіз демократії? [Текст] / В. Кротиков // Віче. – 2000. – № 6 (99). – С. 106–115.
203. Кудашкин А. В. Военная служба как особый вид государственной службы Российской Федерации [Текст] / А. В. Кудашкин // Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 12–19.
204. Кудашкин А. В. Контракт о прохождении военной службы [Текст] / А. В. Кудашкин // Юридический мир. – 2000. – № 1. – С. 4–11.
205. Кудашкин А. В. Проблемы правового положения военной организации государства [Текст] / А. В. Кудашкин // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 125–129.
206. Кудашкин А. В. Продвижение по службе (карьера) как основной элемент и стимул прохождения военной службы [Текст] / А. В. Кудашкин // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 41–44.
207. Кудашкин В. В. Международно-правовое регулирование военно-технического сотрудничества Российской Федерации с иностранными государствами [Текст] / В. В. Кудашкин // Государство и право. – 2003. – № 3. С. 58–66.
208. Кузнецов В. А. К вопросу о расширении практики применения института альтернативной гражданской службы на предприятиях оборонно-промышленного комплекса [Текст] / В. А. Кузнецов // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С.138–142.
209. Кузнiченко С. О. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» : науково-практичний коментар [Текст] / С. О. Кузнiченко, А. В. Басов. – Х. : ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2006. – 380 с.
210. Кузьмук О. Збройні Сили України впевнено крокують у майбутнє (6 грудня – День Збройних Сил України) [Текст] / О. Кузьмук // Урядовий кур'єр. – 1999. – 6 грудня (№ 228). – С. 1, 5.
211. Курило В. І. Про зміст та обсяг поняття «військова служба» щодо питань соціального захисту військовослужбовців [Текст] / В. І. Курило // Адвокат. – 2005. – № 8. – С. 29–31.
212. Кушніренко О. Г. Конституційний Суд України як гарант охорони і захисту засад конституційного ладу держави [Текст] / О. Г. Кушніренко // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2003. – Вип. 6.

- С. 40–45.
213. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини та громадянина : навчальний посібник [Текст] / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – 440 с.
214. Ленин В. И. О войне, армии и военной науке [Текст] / В. И. Ленин. – М. : Воениздат, 1965. – 836 с.
215. Леншин С. И. Влияние правовых режимов на прохождение военной службы в Вооруженных Силах Российской Федерации [Текст] / С. И. Леншин // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 234–238.
216. Леншина Ю. С. Активное и пассивное избирательное право военнослужащих Вооруженных Сил России: проблемы реализации и пути совершенствования законодательства Российской Федерации на современном этапе [Текст] / Ю. С. Леншина // Воен.-юрид. журн. – 2008. – № 3. – С. 24–25.
217. Летнянчин Л. І. Загальна декларація прав людини та проблеми юридичних обов'язків людини і громадянина [Текст] / Л. І. Летнянчин // Вісник Академії правових наук України. – 2009. - № 1 (56). – С. 113–123.
218. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : Проблеми теорії і практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» [Текст] / Любомир Іванович Летнянчин. – Х., 2002. – 20 с.
219. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : проблеми теорії і практики : монографія [Текст] / Л. І. Летнянчин. – Х : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 256 с.
220. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина як інструмент запобігання конфлікту приватних і публічних інтересів [Текст] / Л. І. Летнянчин // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) [Текст] / Упорядники: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 103–104.
221. Лищина И. Ю. Влияние глобальных международно-политических конфликтов на развитие взаимодействия международного и национального права [Текст] / И. Ю. Лищина // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) [Текст] / Упорядники: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 132–133.
222. Лузан Л. Забезпечення боездатності Військово-Повітряних Сил України [Текст] / Л. Лузан // Вісник прокуратури. – 2003. – № 1(19). – С. 83–86.
223. Лук'янов Д. В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання) : монографія

- [Текст] / Д. В. Лук'янов. – Х. : Право, 2007. – 320 с.
224. Лук'янов Д. В. Політичні партії: інструмент конфлікту чи компромісу [Текст] / Д. В. Лук'янов // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) [Текст] / Упорядники: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 37.
225. Лукаш С. Ю. Політичний плюралізм як принцип конституційного ладу [Текст] / С. Ю. Лукаш // Віче. – 1997. – № 7. – С. 13–23.
226. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства : монографія [Текст] / П. М. Любченко. – Х. : Одиссей, 2006. – 352 с.
227. Любченко П. М. Проблеми правового регулювання служби в органах місцевого самоврядування [Текст] / П. М. Любченко // Вісник Академії правових наук. – 2008. – № 1 (52). – С. 89–97.
228. Макаров В. Д. Армия и коррупция [Текст] / В. Д. Макаров // Воен.-юр. журн. – 2008. – № 6. – С. 16–17.
229. Макиавелли Н. Государь : сочинения [Текст] / Н. Макиавелли. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Х. : Изд-во Фолио, 2001. – 656 с.
230. Маликов С. В. П. О. Бобровский (1832-1905г.г.) – выдающийся ученый и основоположник военно-юридического образования в России [Текст] / С. В. Маликов // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : Актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в Российской Федерации. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2006. – Вып. 62. – С. 7–20.
231. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах : учебн.-метод. пособие [Текст] / А. В. Малько – М. : Юристь. – 2007. – 297 с.
232. Мамонов В. В. Становление национальной безопасности Российской Федерации [Текст] / В. В. Мамонов // Известия вузов. Правоведение. – 2001. – № 3 (237). – С. 70–78.
233. Манилов В. Л. Безопасность в эпоху партнерства [Текст] / В. Л. Манилов. – М. : ГЕРРА, 1999. – 368 с.
234. Мануйлов С. М. Протиріччя політичного та військово-технічного розвитку суспільства: вплив на обороноздатність держави [Текст] / С. М. Мануйлов // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 80–82.
235. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права [Текст] / Н. И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратов. гос. академии права, 2004. – 512 с.
236. Мацокін В. В. Право громадян України на достатній життєвий рівень: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право» [Текст] / Мацокін Володимир Володимирович. – Х., 2008. – 20 с.
237. Машин И. П. Правовое регулирование обращений военнослужащих

- по вопросам прохождения военной службы. Формы и способы их разрешения [Текст] / И. П. Машин // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 145–152.
238. Мащенко І. І. Особливості правових цінностей сучасної української армії [Текст] / І. І. Мащенко // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 91–92.
239. Медведько О. Напередодні дня збройних сил України [Текст] / О. Медведько // Право військової сфери. – 2007. – № 12. – С. 3–4.
240. Международные акты о правах человека : сборник документов [Текст] / сост. проф. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. – 2-е изд., доп. – М. : Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2002 – 944 с.
241. Мигачев Ю. И. Военное право. учебник [Текст] / Ю. И. Мигачев, С. В. Тихомиров. – М. : ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002. – 456 с.
242. Мигачев Ю. И. Оптимизация механизмов и институтов защиты прав военнослужащих в Российской Федерации с учетом опыта зарубежных стран [Текст] / Ю. И. Мигачев // Государство и право. – 1999. – № 5. – С. 89–103.
243. Мигачев Ю. И. Правовой статус военнослужащих, гарантии его реализации и защиты в Российской Федерации [Текст] / Ю. И. Мигачев // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 73–82.
244. Мигачева Е. В. Международно-правовые основы организации альтернативной службы [Текст] / Е. В. Мигачева // Государство и право. – 2003. – № 11. – С. 77–84.
245. Мойсей Л. Військовослужбовці – подвійне обмеження прав : пільги замість свободи [Текст] / Л. Мойсей // Право військової сфери. – 2007. – № 5. – С. 12–13.
246. Молодых А. В. Гарантии выполнения своих обязательств по обеспечению военнослужащих жильем как фактор обеспечения боеспособности воинских частей [Текст] / А. В. Молодых // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 152–158.
247. Московец Т. А. Приостановление военной службы [Текст] / Т. А. Московец // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 158–161.
248. Миронов О. О. Конституционное регулирование общественных отношений в СССР : автореф. дис на соискание доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 «Государственное право и управление; советское строитель-

- ство; административное право; финансовое право» [Текст] / Олег Орестович Миронов. – М., 1986. – 43 с.
249. Мишуков М. В. Реформа системы органов управления Вооруженными Силами Российской Федерации [Текст] / М. В. Мишуков // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 143–144.
250. Молчанов И. Н. Компетенция Правительства Российской Федерации в области обороны и безопасности государства [Текст] / И. Н. Молчанов // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 145–149.
251. Моніторинг порушення прав військовослужбовців строкової служби [Текст] / Упорядник М. А. Крюкова – Х. : Фоліо, 2004. – 208 с.
252. Моргуленко Е. А. Преступность военнослужащих в современных политико-экономических условиях: тенденции и прогнозы [Текст] / Е. А. Моргуленко // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 353–357.
253. Мороз Р. В. Влияние СМИ на дефекты правосознания военнослужащих [Текст] / Р. В. Мороз // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 465–468.
254. Мороз Р. В. Несовершенство Положения о порядке прохождения военной службы как один из источников формирования правовой индифферентности и правового нигилизма [Текст] / Р. В. Мороз // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 358–361.
255. Морозова Л. А. Конституционное регулирование общественных отношений в СССР (Характер, особенности, пределы) [Текст] / Л. А. Морозова // Сов. государство и право. – 1980. – № 7. – С. 21–30.
256. Мучнік О. Г. Коментар до Конституції України [Текст] / О. Г. Мучнік. – К. : Парламентське вид-во, 2000. – Кн. 1. – 254 с. – Рос. мовою.
257. Наливайко Л. До питання про визначення поняття «механізм Української держави» [Текст] / Л. Наливайко [Текст] / Підприємство, господарство і право. – 2005. – № 10. – С. 92–96.
258. НАТО в Украине. Секретные материалы. – М., 2006. – 120 с.
259. Научно-практический комментарий к Закону Российской Федерации «Об обжаловании в суд действий и решений, нарушающих права и свободы граждан» (для военнослужащих) : 2-е изд., перераб. и доп. – М. : «За права военнослужащих». – 448 с.

260. Нерсисянц В. С. Гегелевская концепция войны и ее интерпретация [Текст] / В. С. Нерсисянц // Сов. государство и право. – 1974. – № 5. – С. 110–115.
261. Нерсисянц В. С. Философия права: учебн. для ВУЗов [Текст] / В. С. Нерсисянц. – М. : Инфра-М-Норма, 1997. – 652 с.
262. Нечепорук Д. Контрактная армия не совместима с защитой отечества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://h.ua/story/227274> .
263. Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навчальний посібник [Текст] / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус. – Ірпінь, 2000. – 304 с.
264. Оболенський О. Ю. Державна служба : підручник [Текст] / О.Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2006. – 472 с.
265. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах : отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – Том 1. Теория государства. – М. : Издательство «Зерцало», 1998 – 416 с.
266. Овчаров О. А. Правовая работа по организации прохождения военной службы и повышению уровня боевой подготовки войск: вопросы совершенствования [Текст] / О. А. Овчаров // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 79–86.
267. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов [Текст] / под ред. докт. филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – 16-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1984. – 797 с.
268. Олексюк Н. С. Роль сім'ї військовослужбовця у забезпеченні боєздатності Збройних Сил України [Текст] / Н. С. Олексюк // Психологічні аспекти національної безпеки: тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 264 с.
269. Опыт войн в защиту социалистического Отечества. – М. : Наука, 1985. – 256 с.
270. Основний закон Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 року // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Сergyгін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Сergyгіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 83–123.
271. Основний Нізам (Конституція) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Сergyгін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Сergyгіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 310–316.
272. Основи правознавства: навч. посіб [Текст] / За ред. В. В. Комарова. – Х. : Нац. юрид. акад. України. – 2008. – 311 с.
273. Основы советского военного законодательства : учебное пособие. Коллектив авторов. – М. : Воениздат, 1973. – 272 с.
274. Остапенко С. Військові формування України : теоретико-правові ас-

- пекти [Текст] / С. Остапенко // Право військової сфери. – 2007. – № 7. – С. 16–17.
275. Осипова Н. П. Особливості руйнівного характеру розширеного відтворення корупції [Текст] / Н. П. Осипова // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 1 (28). – С. 106–116.
276. Паламарчук В. Законодавчий аспект реформування Збройних сил України [Текст] / В. Паламарчук // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 137–140.
277. Паламарчук В. Контракт як форма реалізації громадянами права на зайнятість [Текст] / В. Паламарчук // Право України. – 2003. – № 8. – С. 104–106.
278. Панкевич І. М. Межі державної діяльності і межі прав людини (деякі вихідні положення) [Текст] / І. М. Панкевич // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали III регіональної наукової конференції (лютий 1997 року). – Львів, 1997. – С. 47–52.
279. Панов М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) [Текст] / М. І. Панов, В. І. Касинюк, С. О. Харитонов. – Х. : Харків юридичний, 2006. – 172 с.
280. Панов М. І. Право людини на безпеку [Текст] / М. І. Панов, В. П. Тихий // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. : у 2-х ч. – Ч. 2 [Текст] / за ред. проф. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 112–118.
281. Панов М. І. Право як засіб подолання конфліктів у суспільстві [Текст] / М. І. Панов // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 95–96.
282. Панфілов О. Ю. Воєнна могутність як важлива складова української державності [Текст] / О. Ю. Панфілов // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 38–39.
283. Панфілов О. Ю. Державно-політичний механізм розв'язання протиріччя формування військової сфери України [Текст] / О. Ю. Панфілов // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 96–98.
284. Пашинський В. Й. Конституційні права військовослужбовців: класифікація та обмеження [Текст] / В. Й. Пашинський // Право України. – 2006. – № 1. – С. 65–69.
285. Пашинський В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право» [Текст] / Володимир Йосипович

- Пашинський. – К., 2007. – 19 с.
286. Пашинський В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 [Текст] / Пашинський В. Й. – К., 2007. – 205 с.
287. Пашинський В. Й. Рівень соціального захисту військовослужбовців як фактор національної безпеки [Текст] / В. Й. Пашинський // Психологічні аспекти національної безпеки : тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – С. 165–168.
288. Передерій О. С. Правовий статус поліції країн континентальної правової сім'ї (загальнотеоретична характеристика на матеріалах Франції, Німеччини, Польщі): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» [Текст] / Олександр Сергійович Передерій. – Х., 2009. – 20 с.
289. Петрикас В. А. Некоторые проблемы ценностных ориентаций военной молодежи [Текст] / В. А. Петрикас // Социологические исследования. – 1995. – № 12. С. 32–35.
290. Петришин А. В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой анализ : монография [Текст] / А. В. Петришин. – Х. : Факт, 1998. – 168 с.
291. Петришин О. В. Види державної служби : загальнотеоретичний підхід [Текст] / О. В. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4 (23). – С. 116–128.
292. Петриченко О. Хто відповідає за забезпечення безпеки держави [Текст] / О. Петриченко // Право військової сфери. – 2006. – № 8. – С. 13–15.
293. Петриченко О. Кінець загального військового обов'язку (коментар Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу») [Текст] / О. Петриченко // Право військової сфери. – 2006. – № 6. – С. 3–6.
294. Пилипчук В. Теоретико-правові проблеми подолання глобальних викликів і загроз національній безпеці [Текст] / В. Пилипчук // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 22–30.
295. Писарев А. Н. Система высших органов государственной власти Российской Федерации, наделенных полномочиями в области обороны [Текст] / А. Н. Писарев // Государство и право. – 2000. – № 5. – С. 22–30.
296. Письменицький А. А. Теорія держави і права: навч. посібник [Текст] / А. А. Письменицький, Д. В. Слінько. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 252 с.
297. Плешко Е. А. Загальний військовий обов'язок громадян України: поняття, зміст, особливості в сучасних умовах [Текст] / Е. А. Плешко // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права, держави [Текст] / Збірник наукових праць. Матеріали II Всеукраїнської конфе-

- ренції молодих науковців, аспірантів і студентів. – Одеса, 2004. – С. 84–86.
298. Плешко Е. А. Поняття прав та пільг військовослужбовців в сучасному українському законодавстві [Текст] / Е. А. Плешко // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса : Юридична література, 2003, Вип. 16. – С. 651–655.
299. Погібко О. І. Законодавче забезпечення реформування Збройних Сил України на сучасному етапі [Текст] / О. І. Погібко // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса : Юридична література, 2003, Вип. 16. – С. 223–231.
300. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Академічний курс : підруч. : У 2 т. – Т. 1 [Текст] / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К. : ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2006. – 544 с.
301. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія [Текст] / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008 – 240 с.
302. Поликашин В. С. Основы управления и принятия решений в военном деле. ч. 1. Военный менеджмент: учебное пособие [Текст] / В. С. Поликашин. – Х. : МО Украины, ХВУ, 2003. – 272 с.
303. Політологія : Підручник для студентів вищих навчальних закладів [Текст] / Панов М. І. (керівник авт. колективу), Герасіна Л. М., Осипова Н. П. та ін. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 360 с.
304. Поліщук І. О. Вибори як засіб подолання суперечностей у транзитивному соціумі [Текст] / І. О. Поліщук // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 103–105.
305. Полюга В. А. Ідентифікація як механізм формування соціально-значимих якостей військовослужбовців (досвід соціологічного дослідження) [Текст] / В. А. Плюга // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса : Юридична література, 2003, Вип. 16. – С. 553–557.
306. Поляков С. Ю. Деякі аспекти державної політики у сфері військової освіти [Текст] / С. Ю. Поляков // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2003. – Вип. 6. – С. 184–189.
307. Поляков С. Ю. Організаційно-правові засади військової освіти в Україні (адміністративно-правовий аспект) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Поляков Станіслав Юрійович. – Х., 2006. – 177 с.
308. Полякова О. М. Правова культура і правосвідомість як засоби стабілізації політичного режиму [Текст] / О.М. Полякова // Держава і права. Юридичні і політичні науки. – 2005. – Вип. 29. – С. 34–39.
309. Полякова О. С. Деякі аспекти адміністративно-правового регулювання взаємовідносин між військовослужбовцями Збройних Сил України [Текст] / О. С. Полякова // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук.

- зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 104. – С. 264–270.
310. Права и свободы человека в программных документах основных политических партий и объединений России. XX век. [Текст] / Под ред. акад. РАЕН А. Н. Аринина (отв. редактор), акад. РАЕН С. И. Семенова, акад. РАЕН В. В. Шелохаева. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 496 с.
311. Права людини в Україні – 2005. Доповідь правозахисних організацій. [Текст] / За ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського. Худож.-оформлювач Б. Захаров [Текст] / Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група. – Харків : Права людини, 2006. – 320 с.
312. Права людини в Україні – 2006. Доповідь правозахисних організацій. [Текст] / за ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського. [Текст] / Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група. – Х. : Права людини, 2007. – 528 с.
313. Права человека : учебник для вузов [Текст] / отв. ред. Е.А. Лукашева. – М. : Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2002. – 573 с.
314. Права человека и вооруженные конфликты : учебник для высших военных учебных заведений [Текст] / отв. ред. В. А. Карташкин. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА.М), 2001. – 384 с.
315. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення [Текст] / за заг. ред. Ю. П. Битяка. – 576 с.
316. Правовая основа обеспечения национальной безопасности Российской Федерации : под ред. А. В. Опалева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 511 с.
317. Правові основи військового будівництва та військово-цивільних відносин : збірник законодавчих актів з питань національної безпеки і оборони [Текст] / ред. рада: Г. К. Крючков (голова), Б. П. Андресюк, В. П. Горбулін та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2005. – 832 с.
318. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации по проблемам военного права. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 61. – 208 с.
319. Приходько Я. А. Нормативне закріплення особливого державно-правового режиму в Україні та інших країнах світу [Текст] / Я. А. Приходько // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 101. – С. 216–222.
320. Проблемы общей теории государства и права [Текст] / [Варламова Н. В., Лазарев В. В., Мальцев Г. В. и др.]; Под ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма - инфра, 2002. – 832 с.

321. Про альтернативну (невійськову) службу в Україні : Закон України від 12 грудня 1991 р. № 1975-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 15. – Ст. 188.
322. Про боротьбу з корупцією : Закон України від 5 жовтня 1995 р. № 356 [Текст] / 95-ВР [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1995. – № 34. – Ст. 266.
323. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2233-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 27. – Ст. 386.
324. Про вищу освіту : Закон України від 17 січня 2002 р. № 2984-III [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2002. – № 20. – Ст. 134.
325. Про внесення змін і доповнень до деяких декретів Кабінету Міністрів України про податки : Декрет Кабінету Міністрів України від 30 квітня 1993 р. № 43-93 [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1993. – № 26. – Ст. 281.
326. Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2001. – № 13. – Ст. 65.
327. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами : Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2003. – № 46. – Ст. 366.
328. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2003. – № 27. – Ст. 208.
329. Про державну службу : Закон України від 12 грудня 2006 р. № 432-V [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2007. – № 9. – Ст. 69.
330. Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: завт. Наказом Міністра оборони України від 10 квітня 2009 року № 170 // Офіційний вісник України. – 2009. - № 38. – С. 23. – Ст. 1284.
331. Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України: завт. Наказом Служби безпеки України від 14 жовтня 2008 року № 772 // Офіційний вісник України. – 2009. - № 3. – С. 108. – Ст. 94.
332. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 9. – Ст. 108.
333. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1993. – № 44. – Ст. 416.
334. Про оборону України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 9. – Ст. 106.
335. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 черв-

- ня 2003 р. № 964-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2003. – № 39. – Ст. 351.
336. Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб : Закон України від 9 квітня 1992 р. [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 29. – Ст. 399.
337. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 6 квітня 2000 р. № 1647-III [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2000. – № 28. – Ст. 224.
338. Про прикордонні війська України : Закон України від 4 листопада 1991 р. № 1779-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 2. – Ст. 7; Закон втратив чинність на підставі Закону від 3 квітня 2003 р. № 661-IV // Закон України від 6 квітня 2000 р. № 1647-III [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2003. – № 27. – Ст. 208.
339. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Державній спеціальній службі транспорту: затв. Указом Президента України від 3 лютого 2009 року № 60/2009 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 8. – С. 24. – Ст. 240.
340. Про Положення про проходження військової служби відповідними категоріями військовослужбовців: затв. Указом Президента України від 7 листопада 2001 року № 1053/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 46. – С. 68. – Ст. 2039.
341. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: затв. Указом Президента України від 10 грудня 2008 року № 1153/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. № 95. – С. 9. – Ст. 3129.
342. Про Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі : затв. Постановою Верховної Ради України від 25 червня 1995 року № 243/95-ВР [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1995. – № 25. – Ст. 193.
343. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 27. – Ст. 382.
344. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011 [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1992. – № 15. – Ст. 191.
345. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 3 листопада 2006 р. № 328-V [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2006. – № 51. – Ст. 519.
346. Про численність Збройних Сил України на 2005 рік : Закон України від 17 березня 2005 р. № 2489-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2005. – № 20. – Ст. 275.
347. Про численність Збройних Сил України на 2006 рік : Закон України від

- 22 грудня 2005 р. № 3284-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2006. – № 16. – Ст. 135.
348. Про численність Збройних Сил України на 2007 рік : Закон України від 19 вересня 2006 р. № 154-V [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2006. – № 45. – Ст. 435.
349. Про численність Збройних Сил України на 2008 рік : Закон України від 12 лютого 2008 р. № 125-VI [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 2008. – № 11. – Ст. 109.
350. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій : міждисциплінарний аналіз : монографія [Текст] / М. І. Панов, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. акад. АПрН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.
351. Проект Конституції України, що вноситься Президентом України В. А. Ющенком // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34882
352. Путин В. В. Избранные речи и выступления. – М. : Книжный мир, 2008. – 480 с.
353. Пушняк О. В. Право і час [Текст] / О. В. Пушняк : Монографія. – Х. : Видавництво «ФІНН», 2009. – 176 с.
354. Пчелинцев С. В. Проблемы ограничения прав и свобод граждан в условиях особых правовых режимов [Текст] / С. В. Пчелинцев. – М. : Норма, 2006. – 480 с.
355. П'ятенко В. Г. Суспільно-політичні конфлікти в українському суспільстві і проблеми їх розв'язання [Текст] / В. Г. П'ятенко // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 108–110.
356. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : Навчальний посібник [Текст] / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атака, 2004. – 464 с.
357. Рабінович П. М. Радянська законність у роки Великої Вітчизняної війни – П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1 (20). – С. 77–81.
358. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность [Текст] / П. М. Рабинович. – Львов : «Вища школа», 1985. – 168 с.
359. Ревенко Н. Г. Преса і влада: конфлікт транзитивного суспільства [Текст] / Н. Г. Ревенко, О. В. Ревенко // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) [Текст] / Упорядники: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 151–153.
360. Речицкий В. В. Конституционализм. Украинский опыт [Текст] / В. В. Речицкий. – Х. : Фолио, 1998. – 160 с.
361. Речицкий В. В. Конституція України (проект) : брошура [Текст] / В. В. Речицкий. – Х., 2007. – 32 с.
362. Речицкий В. В. Международная конвенция о защите интеллектуальной

- свободы (проект) [Текст] / Харьковская правозащитная группа; Худож.-оформитель И. Осипов [Текст] / В. В. Речицкий. – Х. : Фолио, 2001. – 64 с.
363. Речицкий В. В. Проект Конституції України – 2009. Перспектива прав людини. [Текст] / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. Є. Захаров [Текст] / В. В. Речицкий. – Х. : Права людини, 2009. – 144 с.
364. Речицкий В. В. Символічна реальність і право [Текст] / В. В. Речицкий. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2007. – 732 с.
365. Рішення Європейського суду з прав людини щодо України. Випуск 1 [Текст] / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. Захаров. – Х. : Права людини, 2006. – 312 с.
366. Рішення Європейського суду з прав людини щодо України. Випуск 2 [Текст] / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. Захаров. – Х. : Права людини, 2006. – 288 с.
367. Рішення Європейського суду з прав людини щодо України. Випуск 3 [Текст] / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. Захаров. – Х. : Права людини, 2006. – 280 с.
368. Рішення Конституційного Суду України від 6 липня 1998 року № 10-рп [Текст] / 98 (справа щодо утворення Національного бюро розслідувань України) // Офіційний вісник України. – 1998. – № 27. – Ст. 146.
369. Рижан А. Б. Підлітки у військових формуваннях: психолого-історичний аспект [Текст] / А. Б. Рижан, Т. С. Толоченко // Психологічні аспекти національної безпеки: тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 264 с.
370. Рожнов С. Н. Правовые основы осуществления вооруженными силами функций внутренней безопасности государства и охраны общественного порядка [Текст] / С. Н. Рожнов // История государства и права. – 2002. – № 4. – С. 25–28.
371. Романюк О. І. Про взаємообумовленість процесів розбудови української суверенної державності та посттоталітарної трансформації українського суспільства [Текст] / О. І. Романюк // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 78–79.
372. Руденко М. В. Проблеми розбудови та встановлення незалежності Української держави [Текст] / М. В. Руденко // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 79–81.
373. Рудинский Ф. М. Наука прав человека и проблемы конституционного права [Текст] / Ф. М. Рудинский. – М., 2006. – 1234 с.
374. Русская политическая культура. Взгляд из утопии. Лекция Владислава

- Суркова. Материалы обсуждения в «Независимой газете». – М. : Издательство Независимая Газета., 2007. – 96 с.
375. Рыбаков О. Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности [Текст] / О. Ю. Рыбаков. – СПб. : изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 352 с.
376. Рыбалкин Н. Н. Философия безопасности : учебное пособие [Текст] / Н. Н. Рыбаков. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 296 с.
377. Саква Р. Путин: выбор России [Текст] / Вступ. ст. А. Чубарьяна; пер с англ. В. Львова, В. Яковлева, Д. Налепиной. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 480 с.
378. Святейший Патриарх Кирилл Слово Пастыря. – К., 2009. – 424 с.
379. Серов В. Н. Правовая культура военнослужащего и ее роль в укреплении правопорядка и законности в Вооруженных Силах Российской Федерации [Текст] / В. Н. Серов // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 327–330.
380. Серьогін В. О. Вступна стаття до Основного Нізаму (Конституції) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. [Текст] / В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. [Текст] / За заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : «Фінн», 2009. – С. 304.
381. Серьогін В. О. До нової парадигми конституційно-правової науки [Текст] / В. О. Серьогін // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку : матеріали виступів учасн. «круглого столу» [Текст] / за ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 104–107.
382. Серьогіна С. Г. Форма правління і політичний режим : взаємозв'язок і взаємодія – С. Г. Серьогіна // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2005. – Вип. 9. – С. 3–13.
383. Сидоренко В. Н. Существенный вред интересам службы при неисполнении приказа [Текст] / В. Н. Сидоренко // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 367–371.
384. Системно-концептуальні основи діяльності у військово-технічній сфері. Книга 1. Концептуальні основи та елементи національної безпеки: під ред. Б. О. Демидова. – К. 2004. – 736 с.
385. Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика [Текст] / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук : Навчальний посібник. – За заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький; Київ : Вид-во «Кондор», 2007. – 616 с.
386. Скакун О. Ф. Теория государства и права [Текст] / О. Ф. Скакун. – Х. : «Консум», 2000. – 707 с.

387. Сковорода Г. Твори : у 2 т. [Текст] / Г. Сковорода – К. : ТОВ «Видавництво «Обереги», 2005. – 2-е вид., виправ [Текст] / Передм. О. Мишанича. – 528 с.
388. Скуріхін С. М. Особливості правової культури військовослужбовців [Текст] / С. М. Скуріхін // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса : Юридична література, 2003, Вип. 18. – С. 101–105.
389. Сливков А. С. Достаточный и необходимый уровень материального обеспечения военнослужащих как необходимое условие обеспечения боеготовности Вооруженных Сил Российской Федерации [Текст] / А. С. Сливков // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 228–234.
390. Слинько С. А. Военная служба и специальные обязанности военнослужащих [Текст] / С. А. Слинько // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 86–92.
391. Слинько Т. Н. Конституционно-правовые проблемы информационных отношений в аспекте обеспечения национальной безопасности в Украине [Текст] / Т. Н. Слинько // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1999. – Вип. 38. – С. 43–51.
392. Слинько Т. М. Категорія свободи слова у порівняльно-правовому аспекті [Текст] / Т. М. Слинько // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку : матеріали виступів учасн. «круглого столу» [Текст] / за ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 164–168.
393. Служимо народу України. Особовому складу військ внутрішньої та конвойної охорони присвячується. – К., 1993. – 144 с.
394. Смелянцев А. П. Место и роль военной силы в современных военно-политических конфликтах [Текст] / А. П. Смелянцев // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) [Текст] / Упорядники: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 50–51.
395. Смолянюк В. Морально-етичні проблеми професіоналізації Збройних Сил України [Текст] / В. Смолянюк // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 140–150.
396. Сморгочова Л. Н. Исполнение обязанностей военной службы и право военнослужащих на дополнительную оплачиваемую деятельность [Текст] / Л. Н. Сморгочова // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 92–98.

397. Советское государственное право : учебник для юридических институтов [Текст] / под общ. ред. А. Я. Вышинского. – М. : юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. – 652 с.
398. Современная военная психология : Хрестоматия [Текст] / Сост. А. А. Урбанович. – Мн. : Харвест, 2003. – 576 с.
399. Соколов А. Н. Военно-правовой реформе – научный подход [Текст] / А. Н. Соколов, Г. И. Вишня // Государство и право. – 2005. – № 10. – С. 28–33.
400. Соловьев В. Р. Путин. Путеводитель для неравнодушных [Текст] / В. Р. Соловьев. – М. : Эксмо, 2008. – 416 с.
401. Сологуб Є. Новації Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [Текст] / Є. Сологуб // Право військової сфери. – 2006. – № 9. – С. 3–8.
402. Соляник К. Є. Держава і громадянське суспільство: співпраця чи протистояння [Текст] / К. Є. Соляник, А. П. Сажко // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ, – С. 130–132.
403. Спаський А. С. Правовідносини за участю органів внутрішніх справ у надзвичайних ситуаціях: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» [Текст] / Андрій Сергійович Спаський. – Х., 2007. – 20 с.
404. Старцун В. Н. Юридическая безопасность военнослужащих и граждан, уволенных с военной службы в Российской Федерации : позитив международно-правового и зарубежного опыта в действии [Текст] / В. Н. Старцун [Текст] / Государство и право. – 2006. – № 9. – С. 66–75.
405. Статути Збройних Сил України. – К. : Атіка, 2006. – 432 с.
406. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : затв. Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1999. – № 23–24. – Ст. 194.
407. Стрекозов В. Г. Защита Отечества – конституционная обязанность граждан СССР : автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «государственное право и управление» [Текст] / Владимир Георгиевич Стрекозов. – М., 1973. – 27 с.
408. Стрекозов В. Г. Конституционное право России: Учебник [Текст] / В. Г. Стрекозов, Ю. Д. Казначеев. – М. : Новый Юрист, 1997. – 288 с.
409. Стрекозов В. Г. Оборонная работа местных советов [Текст] / В. Г. Стрекозов. – М. : Юрид. лит., 1981. – 88 с.
410. Стрекозов В. Г. Свобода вероисповедания и статус военнослужащих: проблемы и суждения [Текст] / В. Г. Стрекозов, Г. Н. Королев // Государство и право. – 1994. – № 5. – С. 54–61.
411. Стренина Е. А. Некоторые вопросы охраны семьи материнства и детства при прохождении военной службы женщинами в Вооруженных

- Силах Российской Федерации [Текст] / Е. А. Стренина // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 291–293.
412. Стренина Е. А. Порядок прохождения военной службы военнослужащими женского пола [Текст] / Е. А. Стренина // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 242–248.
413. Сравнительное конституционное право : Уч. Пособие [Текст] / Отв. ред. В. Е. Чиркин. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 448 с.
414. Сухова Е. В. Военная безопасность государства – элемент национальной безопасности [Текст] / Е. В. Сухова // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 235–237.
415. Таємне стає явним: проект Конституції від БЮТ і ПР // Дзеркало тижня. – 2009. – № 20 (748). – С. 8.
416. Тараненко В. В. Правовое регулирование направления военнослужащих, проходящих военную службу по призыву, для выполнения боевых (специальных) задач в условиях вооруженных конфликтов и при проведении контртеррористических операций [Текст] / В. В. Тараненко // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 249–254.
417. Тацій В. Я. Конституционное развитие Украины на современном этапе: состояние, проблемы и тенденции [Текст] / В. Я. Тацій // Юридическая наука и образование. – 2009. – Вып. 2. – С. 7–15.
418. Тацій В. Я. Нові виклики перед наукою конституційного права України [Текст] / В. Я. Тацій // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку : матеріали виступів учасн. «круглого столу» [Текст] / за ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 3–5.
419. Тацій В. Проблеми реформування конституційних засад державного ладу України [Текст] / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 3(50). – С. 3–10.
420. Тацій В. Я. Проблеми реалізації Конституції України [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Право України. – 2000. – № 2. – С. 20–36.
421. Тацій В. Я. Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Право України. – 2001. – № 6. – С. 3–8.
422. Тацій В. Я. Юридична наука та її значення у формуванні правової системи України [Текст] / В. Я. Тацій // матеріали наукової конференції

- «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства». 21–22 червня 2001 р., Харків». Упорядники Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. – Х.: Право, 2001. – С. 12–22.
423. Теория государства и права : курс лекций [Текст] / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юристь, 2000. – 776 с.
424. Терёшин А. П. К вопросу о правовом регулировании статуса курсанта женского пола военного образовательного учреждения профессионального образования [Текст] / А. П. Терёшин // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 293–296.
425. Терешин А. П. Некоторые вопросы правового регулирования статуса курсанта высшего военно-учебного заведения профессионального образования [Текст] / А. П. Терешин // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 164–168.
426. Терёшина Е. В. Актуальные вопросы правового регулирования прохождения военной службы женщинами [Текст] / Е. В. Терёшина // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 312–315.
427. Тимощук О. Воєнізована адміністрація і служба безпеки Гетьмана Української Держави 1918 р. [Текст] / О. Тимощук // Право України. – 2000. – № 6. – С. 22–26.
428. Титов А. В. Политико-правовые основы становления института гражданского контроля над Вооруженными Силами Российской Федерации [Текст] / А. В. Титов // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 149–152.
429. Тихомиров Ю. А. Развитие теории конституционного права [Текст] / Ю. А. Тихомиров // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 5–13.
430. Тихонов А. А. Армия и власть в Латинской Америке [Текст] / А. А. Тихонов // Сов. государство и право. – 1983. – № 4. – С. 97–103.
431. Ткачук О. С. Судове слідство у кримінальних справах про насильство серед військовослужбовців : монографія [Текст] / О. С. Ткачук. – К. : КНТ, 2007. – 172 с.
432. Тлумачний словник української мови [Текст] / за ред. В. С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х. : Прапор, 2006. – 992 с.
433. Тодыка О. Ю. Народовластие в условиях глобализации : монографія [Текст] / О. Ю. Тодыка – Х. : Право, 2005. – 336 с.
434. Тодыка Ю. Н. Президент Украины : конституционно-правовой статус : монографія [Текст] / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский – Х. : Факт, 1999.

- 256 с.
435. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины : отрасль права, наука, учебная дисциплина : учебное пособие [Текст] / Ю. Н. Тодыка. – Х. : «Фолио» : «Райдер», 1998. – 292 с.
436. Тодика Ю. М. Громадянство України : конституційно-правовий аспект : навчальний посібник [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2002. – 254 с.
437. Тодика Ю. М. Конституційні засади формування правової культури : монографія [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : РАЙДЕР, 2001. – 160 с.
438. Тодика Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні [Текст] / Ю. М. Тодика, О. Ю. Тодика. – К. : вид. дім «Ін Юре», 2004. – 368 с.
439. Тодика Ю. М. Конституція України – Основний Закон держави і суспільства : навчальний посібник [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2001. – 382 с.
440. Тодика Ю. М. Конституція України : проблеми теорії і практики : монографія [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2000. – 608 с.
441. Тодика Ю. М. Основи конституційного ладу України : монографія [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2000. – 176 с.
442. Тодыка Ю. Н. Роль конституционных принципов в обеспечении функционирования государства и общества [Текст] / Ю. Н. Тодыка // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 101–102.
443. Торжественно присягаю... О воинах, погибших в мирное время [Текст] / Харьковской областной союз солдатских матерей. – Х. : Фолио, 2004. – 312 с.
444. Требін М. П. Армія в системі української державності [Текст] / М. П. Требін // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 44–45.
445. Требин М. П. Военный конфликт в современном мире: некоторые методологические аспекты исследования [Текст] / М. П. Требин // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) [Текст] / Упорядники: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 20–22.
446. Требин М. П. Общество и армия: методологические проблемы взаимодействия [Текст] / М. П. Требин // Формування сучасної політики : теоретичний, практичний та правовий аспекти : збірник наукових статей (за матеріалами X Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 129–130.
447. Трудове право України у запитаннях та відповідях : навчально-довідковий посібник [Текст] / за ред. В. В. Жернакова. – Х. : Одиссей,

2008. – 664 с.

448. Туманов Г. А. Человеческий фактор государственного управления [Текст] / Г. А. Туманов // Сов. государство и право. – 1986. – № 10. – С. 3–12.
449. Тункин Г. И. Теория международного права [Текст] / Г. И. Тункин. Под общей редакцией проф. Л. Н. Шестакова. – М. : Издательство «Зерцало», 2000. – 416 с.
450. Тюрин А. И. О контракте об обучении по программе подготовки офицеров запаса на военной кафедре [Текст] / А. И. Тюрин // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 45–47.
451. Тютюнник В. Загрози національним інтересам у сфері оборони та можливості їх усунення [Текст] / В. Тютюнник // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти : зб. ст. за матер. міжнар. конф. – К. : Сатсага, 2001. – С. 162–166.
452. Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами, ратифікована Верховною Радою України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України . – 1994. – № 46. – Ст. 415.
453. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод : В 4 т. Т. 2. : Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 [Текст] / Харківська правозахисна група; Упорядник В. В. Овсієнко; Худож.-оформлювач Б. Ф. Бублик – Х. : Фолио, 2001. – 196 с.
454. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод : В 4 т. Т. 3. : Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 [Текст] / Харківська правозахисна група; Упорядник В. В. Овсієнко; Худож.-оформлювач Б. Ф. Бублик – Х. : Фолио, 2001. – 240 с.
455. Утяшов Э. К. Функция обороны от нападения извне современного Российского государства : автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений [Текст] / Утяшов Эдуард Климентьевич. – Саратов, 2000. – 24 с.
456. Фатеев К. В. Реформирование военной службы как составная часть реформирования федеральной государственной службы Российской Федерации [Текст] / К. В. Фатеев // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 28–35.
457. Федулова М. Н. Вопросы прохождения военной службы судьями военных судов [Текст] / М. Н. Федулова // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 266–268.

458. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник. – 3-є вид., перероб. і доп. [Текст] / О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
459. Хлівна О. М. Психологічна готовність старшокласників до військової служби [Текст] / О. М. Хлівна // Психологічні аспекти національної безпеки: тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 264 с.
460. Ходусов А. А. Альтернативная гражданская служба в мирное и военное время [Текст] / А. А. Ходусов // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : Актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в Российской Федерации. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : За права военнослужащих, 2006. – Вып. 62. – С. 47–55.
461. Хоменок Ф. А. Советская военная служба [Текст] / Ф. А. Хоменок // Сов. государство и право. – 1979. – № 5. – С. 36–43.
462. Хорольський Р. Б. Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами членами 1994 року як джерело права Європейського співтовариства – Р. Б. Хорольський [Текст] / Вісник Академії правових наук. – 2006. – № 4 (47). – С. 198–207.
463. Хороненко А. Ю. Армия и политика [Текст] / А. Ю. Хороненко // Формування сучасної політики : теоретичний, практичний та правовий аспекти : збірник наукових статей (за матеріалами X Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 130–131.
464. Храмов В. Українсько-російські відносини: моделі національної безпеки [Текст] / В. Храмов // Віче. – 2000. – № 3 (96). – С. 10–30.
465. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. зал. [Текст] / за ред. В. Д. Гончаренка, – 3-є вид., перероб. уклад. : В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. – К. : вид. дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.
466. Чаленко А. Ю. Обеспечение жильем увольняемых военнослужащих и военной служба в преддверии увольнения [Текст] / А. Ю. Чаленко // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 292–295.
467. Чаньшев А. Н. Философия Древнего мира: учебн. для ВУЗов [Текст] / А. Н. Чаньшев. — М.: Высшая школа, 1999. – 705 с.
468. Чекмаева О. В. К истории возникновения подготовки граждан к военной службе в России [Текст] / О. В. Чекмаева // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 55–58.

469. Черданцев А. Ф. Государственная власть и ее обоснование [Текст] / А. Ф. Черданцев // Известия вузов. Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 3–12.
470. Череміска Н. Воєнна організація держави і громадянське суспільство: співіснування при становленні демократії [Текст] / Н. Череміска // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 151–158.
471. Четыре года с Путиным. – М. : Время, 2004. – 224 с.
472. Чикурлій С. О. Місце виконавчої влади в конституційній системі стримувань і противаг України [Текст] / С. О. Чикурлій [Текст] / Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. – 2001. – № 12. – С. 162–170.
473. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. [Текст] / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 2002. – 622 с.
474. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. ч. 1. Общее государственное право : ученик [Текст] / Б. Н. Чичерин. – М. : Типо-литогр. Товарищества И. Н. Кушнарев и К., 1894. – 481 с.
475. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. ч. 3. Политика [Текст] / Б. Н. Чичерин. – М. : Типо-литогр. Товарищества И. Н. Кушнарев и К., 1898. – 556 с.
476. Чичерин Б. Н. Общее государственное право [Текст] / Б. Н. Чичерин. – М. : Зерцало. 2006. – 536 с.
477. Чуб О. О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: монографія [Текст] / О. О. Чуб. – Х. : Одіссей, 2005. – 232 с.
478. Чуб О. О. Конституційні засади права доступу громадян України до державної служби [Текст] / О. О. Чуб // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 104. – С. 54–60.
479. Чуйко З. Д. Конституційні основи національної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.02 «конституційне право» [Текст] / Зоряна Дмитрівна Чуйко. – Х., 2008. – 20 с.
480. Царенко О. М. До питання про забезпечення пільг військовослужбовців в Україні [Текст] / О. М. Царенко // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 13. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 132–135.
481. Царенко О. М. До питання про конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні [Текст] / О. М. Царенко // Острозька академія. Наукові записки. Серія «Право». Випуск 2. ч. 1. – Острог, 2001. – С. 219–224.
482. Цветков В. В. Демократія і державне управління : теорія, методологія, практика : монографія [Текст] / В. В. Цветков. – К. : ТОВ вид. «Юридична думка», 2007. – 336 с.

483. Цымбаренко И. Б. Судебная защита военнослужащих [Текст] / И. Б. Цымбаренко. – М. : ЮРКНИГА, 2005. – 176 с.
484. Шанхаев С. В. Вопросы правового регулирования присвоения специальных воинских званий [Текст] / С. В. Шанхаев // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 72–74.
485. Шаповал В. М. Конституція і виконавча влада. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 80 с.
486. Шаповал Л. А. Методологическая функция Конституции в становлении Украинского государства [Текст] / Л. А. Шаповал // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 45–46.
487. Шарафутдинова Р. Альтернативная гражданская служба [Текст] / Р. Шарафутдинова [Текст] / Законность. – 2006. – № 7 (861). – С. 40–41.
488. Шаршун В. А. Новое в правовом регулировании прохождения военной службы в Вооруженных Силах Республики Беларусь [Текст] / В. А. Шаршун // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 385–397.
489. Шебалкин И. В. Проблемы правового воспитания в Вооруженных Силах Российской Федерации [Текст] / И. В. Шебалкин // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 104–106.
490. Шебалкин И. В. Формирование правовой культуры военнослужащего как необходимое условие обеспечения законности и правопорядка в Вооруженных Силах Российской Федерации в XXI веке [Текст] / И. В. Шебалкин // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 334–338.
491. Шевцов В. С. Права человека и государство в Российской Федерации [Текст] / В. С. Шевцов. – М. : ООО «Профобразование», 2002. – 440 с.
492. Шевченко В. П. Військові суди України в системі судів загальної юрисдикції : монографія. – К. : КНТ, 2007. – 300 с.
493. Шевченко Л. С. Соціальні ризики та соціальна безпека праці : монографія [Текст] / Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2009. – 280 с.
494. Шевчук П. І. Соціальна політика [Текст] / П. І. Шевчук. – Львів : Світ, 2003 – 400 с.

495. Шевяков А. А. Жертвы среди мирного населения в годы отечественной войны [Текст] / А. А. Шевяков // Социологические исследования. – 1992. – № 11. – С. 3–17.
496. Шемшученко Ю. Система конституційного права як галузі права, юридичної науки та навчальної дисципліни [Текст] / Ю. Шемшученко, В. Погорілко // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2 (33) – № 3 (34). – С. 213–224.
497. Шеппели Ким Лейн. Российская Конституция в конституционной истории Европы [Текст] / Ким Лейн Шеппели // Конституционное право : восточноевропейское обозрение. – 2003. – № 4 (45). – С. 7–17.
498. Шерстнев А. Д. Безопасность военной службы как социальная проблема [Текст] / А. Д. Шерстнев // Социологические исследования. – 1995. – № 12. – С. 22–26.
499. Шикалова О. В. Повторное поступление на военную службу граждан, получивших пенсию за выслугу лет: правовые последствия [Текст] / О. В. Шикалова // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 58–62.
500. Шикалова О. В. Терминологическая точность военного законодательства как фактор его исполнимости (на примере военно-пенсионного законодательства) [Текст] / О. В. Шикалова // Рос. воен.-правов. сб. № 9 : Военное право в XXI веке. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2007. – Вып. 73. – С. 301–305.
501. Широбоков Ю. М. Активізація спілкування, яке консолідує військово-вслужбовців, – один із шляхів подолання міжособистісних конфліктів в особливих умовах [Текст] / Ю. М. Широбоков // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) [Текст] / Упорядники: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 187–188.
502. Шлепотін І. І. Громадянське суспільство у системі цивільного контролю над Воєнною організацією України [Текст] / І. І. Шлепотін // Конституційно-політичний процес в Україні : ідеї, досвід, проблеми : збірник наукових статей (за матеріалами XVII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2006. – С. 137–138.
503. Щербатих В. Створення військової поліції України – умова становлення військово-правоохоронної сфери [Текст] / В. Щербатих // Право України. – 2001. – № 5. – С. 34–36.
504. Эбзеев Б. С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности [Текст] / Б. С. Эбзеев. – М.: Норма, 2007. – 384 с.
505. Эльдосари Исам Мухаммед. Роль армии в политической системе арабских стран Персидского залива : автореф. дис. на соискание учен. степ.

- канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений [Текст] / Эльдосари Исам Мухаммед. – М., 1987. – 17 с.
506. Юдин А. В. Правовое регулирование привлечения военнослужащих иностранных государств для защиты конституционного строя [Текст] / А. В. Юдин // Рос. воен.-правов. сб. № 5 : актуальные проблемы правового обеспечения прохождения военной службы в РФ. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М. : «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 62. – С. 62–64.
507. Яковюк І. В. Державний суверенітет національних держав у складі Європейського Союзу: проблеми визначення [Текст] / І. В. Яковюк [Текст] / Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 114–126.
508. Яковюк І. В. До питання про формування соціальної політики України [Текст] / І. В. Яковюк // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) [Текст] / Упорядники: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – С. 86–87.
509. Яковюк І. В. Концепція соціальної правової держави як основа модернізації українського суспільства [Текст] / І. В. Яковюк // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : Збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : «Право», 2001. – С. 103–104.
510. Янин С. В. Факторы социальной напряженности в армейской среде [Текст] / С. В. Янин // Социологические исследования. – 1993. – № 12. – С. 36–50.
511. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія \ О. Н. Ярмиш. – Х. : Консул, 2001. – 288 с.